

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YEREL YÖNETİMLER, KENT VE ÇEVRE ÇALIŞMALARI
ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KATILIMCILIK PERSPEKTİFİNDEN BİR
KIRSAL KALKINMA DENEYİMİ:
KAVAR HAVZASI ÖRNEĞİ

ELİF TOKUR
2501160999

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Sevim BUDAK

İSTANBUL – 2019

ÖZ

KATILIMCILIK PERSPEKTİFİNDEN BİR KIRSAL KALKINMA DENEYİMİ:

KAVAR HAVZASI ÖRNEĞİ

Elif TOKUR

Bu çalışmanın konusu, alternatif kırsal kalkınma modellerinde yer edinen katılımcılık olgusunu hiyerarşi ve tahakküm kavramları çerçevesinde değerlendirmektir. Çalışmada, katılımcılık olgusunu iki farklı şekilde ele alan kırsal kalkınma siyaseti ve Toplumsal Ekoloji düşüncesi karşılaştırılmıştır. Söz konusu karşılaştırmalar, genel olarak ekonomi, ekoloji-çevre ve toplumsal cinsiyet konuları çerçevesinde yapılmıştır. Burada amaç, kırsal kalkınma siyasetinde yer alan katılımcılık olgusunun farklı bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilmesidir.

Bu bağlamda, alternatif kırsal kalkınma modelini oluşturan Kavar Havzası deneyimi, çalışmanın örneği olarak seçilmiştir. Çalışmanın genel çerçevesine uygun olarak, Kavar Havzası pratiğinde yer edinen katılımcılık olgusu merkezin yerel üzerindeki hiyerarşi, piyasanın yerel kolektif üzerindeki hiyerarşisi ve erkeğin kadın üzerindeki hiyerarşisi olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırsal Kalkınma, Kalkınma, Katılımcılık, Toplumsal Ekoloji, Hiyerarşi, Tahakküm, Kavar Havzası

ABSTRACT

A RURAL DEVELOPMENT FROM PARTICIPATION PERSPECTIVE:

KAVAR BASIN EXPERIENCE

Elif TOKUR

Aim of this study is to evaluate the participation phenomenon, which gains a foothold in alternative rural development patterns, pursuant to hierarchy and domination concept. Rural development politics and idea of Social Ecology, approach the participation phenomenon in two different ways, was compared in this study. Foresaid comparisons, generally was done pursuant to the economy, ecology, and gender topics. The aim here is re-evaluate the participation phenomenon which takes part in rural development politics by a different viewpoint.

In this sense, Kavar Basin experience, which constitutes the alternative rural development pattern was chosen as an example of the study. Accordance with the general framework of the study, participation phenomenon, which gains a foothold in Kavar Basin experience, was investigated under the three title which are the hierarchy of center on local, hierarchy of market on local collective, and hierarchy of man on woman.

Keywords: Rural Development, Development, Participation, Social Ecology, Hierarchy, Domination, Kavar Basin.

ÖNSÖZ

Bu çalışma akademik olmasından öte toplumsal sorunlar bağlamında en çok karşımıza çıkan gelişme paradigmasına katkı sağlamak için ortaya çıkan bir üründür. Kırsal kalkınma çalışmalarında, toplumsal düşünme şekline, yalnızca teorik bir bakış açısı kazandırmak değil aynı zamanda sosyal bir boyut kazandırmak bu çalışmanın başlıca hedeflerindendir. Çalışma kapsamında, kırsal kalkınma siyasetinde önemli bir yere sahip olan katılımcılık olgusu, bir kooperatif deneyimi üzerinden hiyerarşi ve tahakküm bağlamında incelenmiştir.

Öncelikle, çalışmanın konusunun belirlenmesinde ve hazırlanma sürecinin her aşamasında değerli bilgilerini ve zamanını benden esirgemeyerek zihin açıcı tavsiyeleri ile fikirlerimi zenginleştiren, saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Sevim Budak’a, bu zorlu tez sürecinde maddi ve manevi sunduğu her türlü destek için Tema Vakfı’na teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca saha çalışması sürecinde Kavar’da yürütülen kırsal kalkınma deneyimi hakkında beni aydınlatan ve raporlarını paylaşan Özyeğin Vakfı kırsal kalkınma koordinatörü Murat Bayramoğlu’na, köylüler ile iletişime geçmemi sağlayan ve köylere ulaşımımı kolaylaştıran Gurgin Karabey ve ailesine ve Kavar Havzası’nda yürütülen saha çalışması sürecinde misafirperverliği ile beni mahcup eden, günlük iş yüklerinin ağır olmasına rağmen bana zaman ayıran, sofralarını ve muhabbetlerini eksik etmeyen tüm Kavarlılara sunduğu katkılardan ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, tez kapsamında geliştirilen haritalandırma çalışmaları için sevgili Agit Özdemir’e, üzerimde sonsuz emeği olan, sevgisini hiçbir zaman eksik etmeyen, öğrenim hayatımı sayesinde tamamladığım canım annem Hamide Tokur’a, hayatımın her alanında olduğu gibi tez çalışmamı hazırlarken de yanımda olan sevgili kardeşlerim Evindar, Hevidar ve Bahar Tokur’a içtenlikle teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca emekçi bir bilim insanı olarak beni her zaman cesaretlendiren ve motive eden, yakın zamanda kaybettiğim sevgili ağabeyim Yrd. Doç. Dr. Serhat Elçiçek’e çok teşekkür ederim.

Tez çalışması boyunca, Kavar Havzası'nda, mülakatların yapıldığı süreçte evinin kapısını açan her köylünün ilk olarak “sen kimsin?” sorusu yerine “aç mısın tok musun?” sorusunu sorması köylülüğün, dayanışmanın ve en önemlisi de özünü kaybetmemiş bir toplumun devam ettiğini göstermektedir. Günümüzde, köylülük kavramının karşı karşıya kaldığı tehdite rağmen, bugün hala özünü korumaya çalışan Kavar halkının kalkınmayı tanımlama şekli de yine bu yönde olmuştur. Onların deyimi ile kalkınma her şeyden önce, bir elma ağacına yapılan armut aşısı gibidir. “Nasıl bir kalkınma?” tartışmasının en makul cevabını veren Kavarlıların bugün hiyerarşi ve tahakkümün yarattığı krizlere karşı verdikleri mücadele bize kalkınma projelerinde yer alan öznelerin rolü ile ilgili önemli bir yol göstermektedir.

İstanbul, 2019

Elif TOKUR

İÇİNDEKİLER

T.C.	1
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
HARİTALAR LİSTESİ.....	xi
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ.....	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xiii
TABLolar LİSTESİ.....	xiv
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KALKINMA

1.1. Kalkınma Kavramına Genel Bir Bakış.....	16
1.2. Kalkınma İktisadının Teorik Kökenleri	16
1.3. Geleneksel Kalkınma İktisadı Yaklaşımı	19
1.2. Kalkınmanın Kavramsal Kökenleri: Büyüme, Gelişme, İlerleme.....	20
1.2.1. Kalkınma ile İlişkili Kavramlar: Büyüme ve Gelişme.....	21
1.2.2. Anlambilim ve Tarihsel Gelişimi Açısından Kalkınma	25

1.2.3.	Az gelişmişlik ve Kalkınma	30
1.3.	Neoliberal Küreselleşme Bağlamında Kalkınma	32
1.3.1.	Küreselleşme	32
1.3.2.	Neoliberal Küreselleşme İle Değişen Kalkınma Paradigması ...	34
1.4.	Kırsal Kalkınma Kavramı	36
1.4.1.	Tarihsel Olarak Kırsal Kalkınma	38
1.4.2.	Kırsal Kalkınma Bileşenleri	42
1.4.3.	Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Politikaları	42
1.4.4.	Türkiye'nin AB'ne Katılım Öncesi Kırsal Kalkınma Politikaları: IPA (Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı) ve IPARD.....	45
1.4.5.	Birleşmiş Milletler Kırsal Kalkınma Programı ve FAO'ya göre Kırsal Kalkınma.....	45
1.4.6.	Kırsal kalkınma ve Türkiye	46

İKİNCİ BÖLÜM

KIRSAL KALKINMA VE TOPLUMSAL EKOLOJİ

2.1.	Toplumsal Ekoloji Düşüncesi.....	54
2.1.1.	Ekolojik Görüşte Hiyerarşi ve Tahakküm Kavramı	58
2.1.2.	Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı: Organik Toplumlarda ve Gerontokrasi	63
2.1.3.	Toplumsal Ekoloji Görüşünde Ekonomi Boyutu.....	68
2.1.4.	Toplumsal Ekoloji'de Doğa Boyutu ve Ekolojik Toplum Kurgusu	75
2.1.5.	Toplumsal Ekoloji Düşüncesi ve Toplumsal Cinsiyet.....	78
2.2.	Kırsal Kalkınma Siyaseti	81
2.2.1.	Kırsal Kalkınma ve Ekonomi.....	81
2.2.2.	Kırsal Kalkınma Siyasetinde Çevre Boyutu	84
2.2.3.	Sürdürülebilirlik Ekseninde Kalkınma	86
2.2.4.	Kırsal Kalkınma Yaklaşımı ve Toplumsal Cinsiyet	90

2.3. Kırsal Kalkınma ve Toplumsal Ekoloji Düşüncesine Göre Katılımcılık Boyutu	94
2.4. Değerlendirme	107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAVAR HAVZASI DENEYİMİ

3.1. Alan Araştırması ve Araştırma Süreci.....	108
3.2. Kavar Havzası Hakkında Genel Bilgi	111
3.2.1. Havzanın Nüfus Durumu ve Sosyal Yapısı.....	114
3.2.2. Havzanın Ekonomik Yapısı.....	121
3.2.3. Havzanın Eğitim Durumu	127
3.2.4. Kavar Havzası'nın Ekolojik Dönüşümü ve Su Krizi	129
3.3. Havzanın Yerinden Edilme Süreci ve Tersine Göç.....	135
3.4. Kavar Havzası'nda Kooperatif Kurma Çalışmaları	146
3.4.1. Kooperatifte Ekolojik Bilinç Çalışmaları	154
3.5. STK'nın Yerel Halk Üzerindeki Hiyerarşisi	157
3.5.1. El İşi Projesi	158
3.5.2. Seracılık Projesi.....	160
3.5.3. STK'nın Köylülerin Kalkınmaya Bakış Açısı Üzerindeki Etkisi	163
3.5.4. Fırın Projesi	165
3.6. Piyasa Sistemi - Kavar Kooperatifi İlişkisinde Hiyerarşi ve Tahakküm İlişkilerinin İnşası	169
3.6.1. Arıcılık Projesi	172
3.6.2. Çiğ Süt Üretimi Projesi	180
3.6.3. Fasulye, Nohut ve Ceviz Üretimi Projesi.....	184
3.6.4. Kooperatif Marketi	188
3.7. Kavar Havzası'nda Kadın - Erkek İlişkilerinin Kırsal Kalkınmaya Etkisi	191
SONUÇ	201

KAYNAKÇA	215
EKLER.....	232
MÜLAKAT SORULARI.....	232

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1. Araştırma Sürecinde Yapılan Mülakatların Köylere Göre Dağılımı	111
Harita 2. Kavar Havzası Coğrafi Konumu	114
Harita 3. Kavar Havzasında Proje Sürecinde İnşa edilen Yapılar	121
Harita 4. Kavar Havzası'nın Kapsadığı 6 Köy	136

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1. Tersine Göçten Sonra İnşa Edilen Köy Evi	116
Fotoğraf 2. Tersine Göçten Sonra İnşa Edilen Köy Evi	117
Fotoğraf 3. Kolbaşı Köyü Meydanında Bulunan Ortak Kullanıma Açık Çeşme	118
Fotoğraf 4. Kırsal Kalkınma Projesi Kapsamında İnşa Edilen Yaşam Şartlarını	119
Fotoğraf 5. Kırsal Kalkınma Projesi Kapsamında İnşa Edilen İlköğretim Okulu ...	128
Fotoğraf 6. Kırsal Kalkınma Projesi Kapsamında Kadınlar Tarafından M&S ve GAP için Yürütülen El İşi Projesi	160
Fotoğraf 7. Kırsal Kalkınma Projesi Kapsamında Kadınlar Tarafından Yürütülen Seracılık.....	161
Fotoğraf 8. Kırsal Kalkınma Projesi Kapsamında İnşa Edilen Fırın	166
Fotoğraf 9. Kolbaşı Köyünde Yürütülen Arıcılık Faaliyeti	173
Fotoğraf 10. DAKA Tarafından Desteklenen Kolbaşı Köyü Arıcılık Projesi	174
Fotoğraf 11. DAKA Tarafından Desteklenen Bolalan Köyü Arıcılık Projesi	175
Fotoğraf 12. Kolbaşı Köyün İnşa Edilen Süt Deposu	181
Fotoğraf 13. Kolbaşı Köyünde Fasulye ve Nohut Ekimi	185
Fotoğraf 14. Kavar Kooperatif Marketinde Satılan Yerli Ürünler.....	188
Fotoğraf 15. Kavar Kooperatifi Marketi	189
Fotoğraf 16. Kavar Havzası Köylüleri Arasında Örgütlenmeye Yönelik (kadınsız) Bir Toplantı.	192

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Toplumsal Yapının Değişimi.....	81
Şekil 2. Gündem 21 Hazırlanma ve Uygulama Süreci	97

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Dönemler İtibariyle Kalkınmanın Anlamı	27
Tablo 2. Kalkınma Teorileri ve Küresel Hakimiyet.....	29
Tablo 3. AB Kırsal Kalkınma Politikası Eksenleri	44
Tablo 4. Dönemlerine Göre Kalkınma Plânları ve Yaklaşımları.....	48
Tablo 5. Türkiye’de Kırsal Kalkınma Siyasetinin Gelişimi.....	50
Tablo 6. Türkiye’de Tüm Kırsal Kalkınma Faaliyetleri İçin Belirlenen İlkeler	50
Tablo 7. Toplumsal Ekoloji Düşüncesinde Amaç ve İnşa	67
Tablo 8. İklim Değişikliğinin Kırsal Yaşam Üzerindeki Etkisi	85
Tablo 9. Geleneksel Kalkınma Yaklaşımında İlişkiler	99
Tablo 10. Alternatif Kalkınma Yaklaşımında Benimsenen İlişkiler.....	100
Tablo 11. Görüşmecilerin Köylere Göre Cinsiyet, Yaş ve Üyelik Durumu	110
Tablo 12. 2018 Yılı Bitlis İli Bitkisel Üretim Miktarları	112
Tablo 13. 2018 Yılı Köylere Göre Kavar Havzası’nın Nüfus Durumu	115
Tablo 14. Tatvan İlçesi Köylere Göre Medeni Durum	115
Tablo 15. 2017 yılı Gelire Göre Bölgesel Yoksulluk Oranları	122
Tablo 16. 2017 Yılı Bitlis İli GSYH Tablosu	122
Tablo 17. Bitlis İlinin Bulunduğu Bölgeye Göre Göç Eden Nüfusunun Eğitim Durumu	129
Tablo 18. 1990 yılı Kavar Havzası Köylerinin Nüfus Durumu	138
Tablo 19. 2000 yılı Kavar Havzası Köyleri Nüfus Durumu	144
Tablo 20. Bitlis İlinde Yer Alan Kooperatif Bilgileri	171
Tablo 21. 2011-2018 Yılları Arası Kavar Havzası Gelir Tablosu	185

KISALTMALAR LİSTESİ

BM	: Birleşmiş Milletler
KKD	: Katılımcı Kırsal Değerlendirme
KHİZP	: Kribcho Hind-İngiliz ziraat projesi
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
KEİG	: Kadın emeği ve istihdamı girişimi
HSÖÇ	: Hayat Standartları Ölçümü Çalışması
DAKA	: Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı
IPA	: Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı
IPARD	: Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı Bileşeni
AB	: Avrupa Birliği
SAPARD	: Tarım ve Kırsal Kalkınma Özel Katılım Programı
FAO	: Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü
OECD	: Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
IMF	: Uluslararası Para Fonu
SK	: Sürdürülebilir Kalkınma
GSMH	: Gayri Safi Millî Hâsıla
HKD	: Hızlı Kırsal Değerlendirme
KÇD	: Kırsal Çevre Derneği
OTP	: Ortak Tarım Politikaları
CDGE	: Cinsiyete Dayalı Gelişme Endeksi
İGE	: İnsani Gelişme Endeksi
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı

IGRO	: İnsani Gelişme Raporu Ofisi
DKP	: Dünya Kalkınma Raporu
GAD	: Cinsiyet Dengeli Kalkınma Yaklaşımı
WID	: Kalkınmada Kadın Yaklaşımı
MKH	: Milenyum Kalkınma Hedefleri
TCP	: Teknik İşbirliği Programı
HMÖV	: Hüsnü M. Özyeğin Vakfı

GİRİŞ

Kalkınma paradigması, içerdği çeşitli yaklaşımlar ve dönemlere göre değişen farklı akımları ile Nil nehrinin genişliği ve uzunluğuna benzetilmektedir. Doğası gereği sosyal bir varlık olan insanın yaşamı kimi zaman kalkınma yaklaşımları ile şekillenmiştir.

“Kalkınma kuramı Nil nehri gibidir; geniş ve uzundur, çeşitli topraklardan geçer ve kıyılarındaki pek çok insanın geçimini sağlar. Tıpkı Nil gibi, kalkınma kuramının da küçük gemileri çıkmaz sokaklara ya da çok kumlu bölgelere sürükleyen çok sayıda yan akıma ve kola sahip geniş bir ana akımı vardır” (Veltmeyer, 2006: 37).

Kalkınmanın başlıca amacı, insanların yaşam standartlarını daha iyi bir konuma getirmek ve yaşam kalitesini geliştirmek olduğundan bu süreçte halkın katılımı önemli bir yere sahiptir (Tolunay, 2003: 2). Bu nedenle kalkınma uygulamaları veya projelerine bağlı olarak gerçekleşen sosyal, ekolojik ve ekonomik değişimler de kalkınma yaklaşımının içerdği insani boyutlara bağlıdır.

Bu çalışmanın konusu, kırsal kalkınma çalışmalarında yer alan ve insanı baz alan “katılımcılık” bileşenini ekolojik görüş perspektifi ile irdelemektir¹. Katılımcılık bileşeni ve bu bileşenin bağlı olduğu diğer faktörler tez boyunca kırsal kalkınma çalışmalarının ve ekolojik görüşün savunduğu şekli ile karşılaştırmalı bir yöntem izlenerek anlatılacaktır. Bu sayede, özellikle 1980’li yıllar ile ortaya çıkan alternatif kırsal kalkınma yaklaşımlarının ve ekolojik görüşün ortaya koyduğu katılımcılık bileşenleri arasındaki farklılıklar ortaya konacaktır. Bu çalışmanın öncel amacı Toplumsal Ekoloji bağlamında "katılımcılık" olanaklarını aramaktan ziyade; günümüz egemen iktisadi sistemindeki, katılımcılığa dair kırsal kalkınma pratiğini Toplumsal Ekoloji düşüncesinin eleştirileri çerçevesinde okumak ve analiz etmektir. Bu sayede alternatif kırsal kalkınma çalışmalarında yer alan katılımcılık bileşeni hakkında farklı görüşlere yer vererek çözüm arayışlarının geliştirilebileceği

---

¹ Çalışma boyunca Toplumsal Ekoloji perspektifi yerine kimi zaman ekolojik görüş kavramı da kullanılmıştır.

düşünülmektedir. Bununla birlikte, ekolojik görüş ve kırsal kalkınma yaklaşımlarının katılımcılık konusunda farklı perspektifler sunduğu ve çeşitlilik gösterdiği farkındalığı ile ortak temaları ortaya çıkarabilmek amaçlanmaktadır. Kırsal kalkınmada katılımcılık konusunun farklı bir perspektif ile incelenmesinin, kırsal kalkınmada katılımcılık üzerine yeniden düşünülmesini sağlamak ve başvurulacak yeni yolları keşfetmek adına yararlı olabileceği düşünülmektedir.

Genel olarak kalkınma paradigması incelendiğinde dönemlere göre çeşitli yaklaşımların geliştirildiği bilinmektedir. Kalkınma çerçevesinde birçok düşünce akımının tarihsel olarak ikinci dünya savaşının sonlarına doğru ortaya çıktığı düşünülmektedir. 1950’li yılların başlarında kalkınma kavramı ortaya çıkmış ve 1970’lere kadar makineleşmenin, sanayileşmenin etkisiyle kalkınma paradigmasında yukarıdan aşağıya hiyerarşik bir yapı hâkim olmuştur. 1980’lerden sonra ise neoliberal ideolojilerin güçlenmesi ile birlikte kalkınma meselesi de tekrar masaya yatırılmıştır. Her şeye fayda ve maliyet gözüyle bakılmaya başlandığı bu dönemde neoliberal politikalar, kalkınma paradigmasını domine etmiştir. Sonsuz büyüme anlayışı, konjonktürel dalgalanmalar, endüstrileşme ile var olan kapitalizm, üretim için üretim ve tüketim için üretim mekanizmasıyla insanı yabancılaştırmış ve doğayı da beraberinde metalaştırmıştır. Kapitalizmin yarattığı ekonomik kriz, eş zamanlı olarak ekolojik tahribata da neden olmuş ve ikinci krizi doğurmuştur (Magdotf, 2002: 108). 1990’lı yıllara gelindiğinde ise karşı karşıya kalınan bu krizlerin bir nedeni olarak görülen kalkınma ve kapitalizme karşı birtakım alternatif arayışlar başlamıştır. Bu yaklaşımlar hem Keynesyen hem de neoliberal politikalara karşı bir tutum sergilemiş ve yalnızca ekonomik değil, çok yönlü bir bakış açısıyla eğitim, sağlık, ekoloji gibi farklı boyutlar da ele alınmıştır.

Öte yandan başlangıç tarihi 1950’li yıllara dayanan ve tanımı İlk kez Birleşmiş Milletler Örgütü’nce (BM) yapılan kırsal kalkınma yaklaşımlarında da zaman içerisinde toplumların ihtiyaçları ve gelişen bilim, teknoloji paralelinde değişiklikler baş göstermiştir (Dumludağ, 2014: 2). Küreselleşme ile birlikte kent-kır çelişkisinin giderek artması ve kırsal alanda yaşanan kutuplaşmalar kırsal kalkınma yaklaşımlarının yeniden masaya yatırılmasını ve gözden geçirilmesini gerektirmiştir. Hem ulusal hem de uluslararası kırsal kalkınma politikalarında

etkisini gösteren değişimler ile kırsal kalkınma siyasetinde sürdürülebilirlik, yerinden yönetim, toplumsal cinsiyet ve katılımcılık gibi yeni terimlere yer verilmiş ve bu yöne dikkat çekilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde kalkınma kavramıyla birlikte kırsal kalkınma yaklaşımı anlam ve tarihsel olarak anlatılacak ve paradigmadaki alternatif arayışların ortaya çıkmasına sebep olan faktörlere değinilecektir. Alternatif yaklaşımlar içerisinde en çok yer edinen terimlerden biri olan katılımcılık, geleneksel kalkınma yaklaşım ve yöntemlerine karşı olarak, kalkınma terimleri arasına 1950’lerin sonlarına doğru girmiştir. Bu dönemde katılımcılık ve katılım kelimeleri uygulanan stratejilerin temel taşı olarak görülmeye başlanmıştır. Katılımcı kalkınma, aktivistler, politikacılar ve kalkınma planlamacıları tarafından şiddetle savunulmuş (Rahnema, 2007: 212) ve 1980 yılında geliştirilen hızlı kırsal değerlendirme (HKD), 1990’lı yıllara gelindiğinde katılımcı kırsal değerlendirme (KKD) şekline evrilerek hızla yayılmıştır (Özkaya, Karaturhan, & Boyacı, 1998: 21). Genel olarak katılımcı kırsal değerlendirme yaklaşımı,

“halkın yaşamlarının gerçeklerini, koşullarını analiz ederek, yapacakları eylemleri planlayabilmelerine, kararları uygulayarak bunları izlemeleri ve sonuçlarını değerlendirmelerine olanak veren bir grup yaklaşım, yöntem ve davranışlar olarak” tanımlanmıştır (Özkaya, Karaturhan, & Boyacı, 1998: 31).

Bu dönemde dünyada Hindistan ve Latin Amerika’da KKD araştırma ve uygulamaları geliştirilirken, Türkiye’de de ilk defa katılımcı kırsal değerlendirme örneğine Halilbeyli köyünde rastlamaktayız. Katılımcı kırsal değerlendirme deneyimleri ve sonuçları ile ilgili olarak getirilen yorumlar arasında katılımcılığın taşıdığı dezavantajlara da değinilmektedir. Bu dezavantajlar, toplulukta oluşan entegrasyon ve organizasyon bozuklukları, pazarlık gücünün kullanılmasına bağlı olarak güvenin oluşmaması veya katılımcılarla yetersiz bilgi paylaşımı, danışmanlıkların katılımcılarla yeterli bilgi paylaşmamasından dolayı başarısız olması gibi sebepler şeklinde sıralanmaktadır (Özer, 2004: 22). Katılımcı kırsal yaklaşımın sosyal bir yapı üzerindeki avantaj veya dezavantajlarını anlayabilmek için uzun bir zamana ihtiyaç vardır. Bununla birlikte, katılımcılığın etkilerini

yorumlayabileceğimiz göstergelerin hangi alanları kapsadığını da bilmek gerekmektedir.

Katılımcılık zamanla kalkınma paradigmasının sihirli kelimesi olarak görülmüş ve amaç olmaktan çok araç haline gelmesi yönü ile eleştirilmiştir. Bu nedenle katılımın nasıl ve kim için olduğu sorusu önemlidir. Bu bağlamda, bu çalışmada “kırsal alanda yaşayan köylüler, kendi yaşam alanında uygulanan bir kırsal kalkınma projesinde alınan kararların neresindedir ve katılımcılık ne gibi engeller ile karşı karşıyadır?” sorularına cevap aranmaktadır. Toplumsal Ekoloji perspektifinin bu çalışmadaki yeri de katılımcılık boyutuna getirdiği yorum ile alakalıdır.

Bu bağlamda, Toplumsal Ekoloji düşüncesinin kalkınma modellerini reddederek var olan krizlerin toplum yapısından, davranışlardan ve karşılıklı ilişkilerden doğduğunu ileri sürdüğü ve niteliksel sürecin temel alındığı kısım ise bu çalışmanın ikinci bölümünü oluşturacaktır. Toplumsal Ekoloji “geçerli kalkınma modellerini reddetmekle kalmaz; kalkınmaya yeni tanımlamalar da getirir” (Chodorkaff, 2002: 113). Toplumsal Ekoloji düşüncesinde, kırsal kalkınma yaklaşımlarındaki niceliksel süreç yerine niteliksel süreç ön planda tutularak ekolojik toplum kurgusu yapılmaktadır. Bu niteliksel süreç salt ekonomik merkezli bir bakış açısının tersine, insanın kendisini baz alarak sosyal ve ekolojik faktörlere yer vermektedir. Bu nedenle ekolojik görüş, “ekonomik ve teknolojik büyümeye dayalı sınırsız maddi ilerleme inancına” karşılık kârın ve zenginleşmenin toplumsal yaşamın varoluş nedeni olarak sayılmasını eleştirmektedir (Mutlu, 2005: 4). Bu nedenle, “kalkınmanın yeniden tanımlanması, gezegenimizin hayatta kalabilmesi için önkoşul” olarak değerlendirilmiştir (Chodorkaff, 2002: 114). Bu anlamda Toplumsal Ekoloji’nin kalkınmayı nasıl tanımladığı, eleştirilen yaklaşımlardan nasıl ayrıldığı ve ne şekilde tanımlar getirdiği “katılımcılık” kısmında ele alınacaktır.

Uygulanmakta olan kalkınma projeleri genel olarak; devlet, kalkınma ajansları veya son zamanlarda artan sayısı ile STK’lar tarafından uygulanmaktadır. Kalkınma kuramı tarih boyunca büyüme ideolojisine bağlı olması ile ilgili olarak birçok eleştiriye maruz kalmış olsa da gittikçe artan küresel ve bölgesel krizler üzerine yeni çözüm arayışları getirebilmek için yalnızca kalkınmanın neler götürdüğünü değil

neler getirdiğini de incelemek gerekir. Bu nedenle bu işleyişi bir pratik üzerinden okumak adına, 2008 yılında Özyeğin Vakfı tarafından alternatif bir kırsal kalkınma modeli olarak uygulanan proje, “Kavar Havzası Deneyimi” bu tezin saha çalışması olacak ve çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturacaktır. Bu bölümde, Toplumsal Ekoloji düşüncesinin temelini oluşturan ve katılımcılık olgusundan bağımsız düşünülemeyen hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerinin kırsal alanda işleyişi ve etkileri anlatılacaktır. Katılımcılık kavramı, STK ile yerel halk arasındaki ilişki, piyasa sisteminin kooperatif üzerinde kurduğu hiyerarşi ve erkeğin kadın üzerinde kurduğu hiyerarşi üzerinden üç farklı boyutta ele alınacaktır. Böylece kalkınmanın aktörlerinin kırsalda nasıl bir dönüşüm gerçekleştirdiği tespit edilecektir.

Çalışmanın ana sorusu şu şekildedir: Alternatif kırsal kalkınma modellerinde yer alan katılımcılık boyutu Toplumsal Ekoloji perspektifi ile geliştirilebilir mi? Bu tezin saha çalışması için Özyeğin Vakfı öncülüğünde yürütülen bir kırsal kalkınma pratiği olan Kavar Havzası deneyimi seçilmiştir. Kavar Havzası’nda uygulanan kırsal kalkınma deneyimi, KKD yaklaşımını benimsediği için veya bu yaklaşımın gerektirdiği planlamaları uyguladığı için seçilmemiştir. Aksine, projenin seçilme nedeni, alternatif kırsal kalkınma modeli inşa etme bağlamında, projenin uygulama süreci boyunca katılımcılığa dikkat yöneltmesi ve bu doğrultuda stratejiler ürettmesidir. Kavar Havzası’nın sosyal durumu ve coğrafi konumu ile ilgili ayrıntılara saha çalışması kısmında değinilecektir. Ancak burada konudan sapmamak için Kavar Havzası deneyiminin seçilme nedenleri anlatılacaktır.

Kavar Havzası 1990’lı yıllarda yaşanan siyasi olaylardan ötürü zorunlu göç yaşayan kırsal yaşam alanlarından biridir. Bu dönemde Kavar nüfusunun büyük bir kısmı İstanbul, Aydın, İzmir, Manisa gibi metropol kentlere doğru göç etmiştir. 1990 yılında başlayan zorunlu göç sebebiyle boşalan havza köylerinde 1-2 yıl içerisinde yaşlı nüfus da dahil hiç kimse kalmamıştır. İstanbul’da halâ Bağcılar semtinde Kavarlıların bir kısmı ikâmet etmeye devam etmekte olsa da, 2000’li yılların başlangıcından itibaren köye dönüş izni ile birlikte göç eden nüfusun yaklaşık olarak yarısı kendi istekleri ile köylerine geri dönüş yapmıştır. Dolayısıyla havzada yaşayan köylülerin hem kır hem de kent deneyimi olmuştur. Kent deneyimi yaşadktan uzun bir süre sonra kırsal yaşam alanlarına geri dönmek isteyen nüfusun, yeniden yaşamı

inşa etme çabaları şüphesiz katılımcılık sürecini de etkilemiştir. Bununla birlikte, zorunlu göçten dolayı yaşanan ciddi ekolojik, ekonomik ve sosyal tahribatlar havzaya geri dönen bireylerin yaşamını olumsuz etkilemiştir. Kent deneyimi sürecinde yaşanan barınma, kente adaptasyon, ekonomik geçim gibi birçok zorluk ile karşı karşıya kalan Kavarlılar kıra döndükten sonra da yaşam mücadelesi vermek zorunda kalmıştır. Köylerin boşaltıldığı süreçte evlerin, bahçelerin, tarlaların ve hayvanların zarar görmesi geri dönen nüfusun, yaşamı yeniden inşa etmesini zorunlu kılmıştır. 2008 yılına kadar evler yeniden inşa edilmiş ve tarım arazilerinin gördüğü zarar nedeni ile daha çok hayvancılık ile ekonomik geçim sağlanmaya çalışılmıştır.

2008 yılına gelindiğinde, Özyeğin Vakfı havzada kırsal kalkınma projesini yürütebilmek için çalışmalara başlamıştır. Vakfın havzada yürüttüğü çalışmalar sonucunda, 2009 yılında havzada yaşayan köylüler ve köy muhtarları projeyi kabul etmiş ve böylelikle Kavar Havzası Kırsal Kalkınma Projesi uygulanmaya başlanmıştır.

Geri dönen nüfusun tamamının zorunlu göç nedeni ile kent deneyimi yaşaması, köye dönüş izni çıktıktan sonra köylülerin kendi istekleri ile köye geri göç etmesi, vakıf projesi ile birlikte kurulan Kavar Tarım Kooperatifi ve bu süreçte yürütülen proje deneyimleri nedeniyle Kavar Havzası bu tezin çalışma alanı olarak seçilmiştir. Hem kent hem de kır deneyimi yaşayan köylülerin yaşamlarında hiyerarşi ve tahakküm kavramlarının nasıl şekillendiği, insan ve doğa ilişkilerinin bu değişim ve dönüşüm sürecinde nasıl etkilendiği, bu süreçte yerel yönetimlerin, piyasanın ve STK'ların kırsal alandaki rolü tez çalışması boyunca katılımcılık boyutu çerçevesinde tartışılmıştır.

Kırsal kalkınma projesinin hem uygulayıcıları hem de etkilenenleri açısından katılımcılık önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle, çalışmanın ana problemlerinden olan hiyerarşi ve katılımcılık arasındaki ilişki; STK-yerel halk, piyasa sistemi-kooperatif, kadın-erkek ilişkileri arasında tahakküm ve hiyerarşik ilişkilerin inşası olmak üzere üç ana başlık üzerinden incelenecektir. Burada amaç bir kırsal kalkınma pratiğinde, Toplumsal Ekoloji perspektifinin ileri sürdüğü hiyerarşi biçiminin katılımcılığı nasıl etkilediğini araştırmaktır.

Katılımcılık konusunda literatürde ilk yazılan eserlerin bazıları Alpert & Smith tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada katılımcılık planı ve katılımcılığın nasıl işlediği konusuna değinilmiştir. 1970’li yıllarda kalkınmada yeni arayışların başlaması ile birlikte katılımcılık konusu da tartışılmıştır. Bu anlamda halkın katılımı ve toplumsal değişim ile ilgili olarak katılımcı eylem araştırmaları yöntemi geliştirilmiştir. Bu konuya B. Hail, Participatory Research: An Approach For Change ve A.Rahman’in çalışmaları yer verilmiştir.

Geray (1967), çalışmasında Kayseri iline bağlı Bünyan ilçesinde yer alan kooperatiflerin ve derneklerin pratiklerine değinmiştir. Çalışmanın devamında ise köylünün katılımı ve köylünün sorunlara bakış açısını değerlendirmiştir.

Geray (1974), çalışmasında toplumsal ve ekonomik sorunların başında saydığı köy ve köylü sorunlarını ele almıştır. Köyü yerleşme düzeyinde ele almıştır. Kooperatifçiliği köy düzeyinde gönüllü örgütlenmelere örnek olarak vermiş ve buna ilişkin bir araştırma yapmıştır.

Long (1977) çalışmalarında kırsal kalkınma uygulamaları sürecinde karşılaşılan engellere değinmiş ve bu sorunların nasıl aşılması gerektiği üzerinde araştırma yapmıştır. O’na göre ancak halkın katılımı ile bu engeller aşılabılır ve bu nedenle de sosyal planlamaya gidilmesi gerektiğini savunmuştur.

Bookchin (2013a), çalışmasında ekolojik bir modeli ortaya koymuştur. Çalışmada çevrecilik ve ekoloji arasındaki ayrıma sıkça değinmiştir. Bookchin’e göre insanın insana tahakkümü insanın doğaya tahakkümünü gerektirmektedir ancak çevrecilik anlayışı tahakküme neden olan hiyerarşiyi sorgulamamaktır. Ekolojik bir toplum modelinde öncelikle hiyerarşik ilişkiler ve tahakküm sorgulanmalıdır.

Bookchin (2015); çalışmasında hiyerarşinin ortaya çıkışını tarihsel olarak inceleyerek hiyerarşi kavramının kapitalizm öncesi çağda ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bu çalışma Bookchin’in başyapıtı niteliğini taşımaktadır. Bookchin bu kitabında ekoloji hareketini anti hiyerarşik ve anti otoriter bir toplum projesi olarak ele almıştır. Bu bağlamda eserde toplumsal özgürlük ile doğal özgürlük arasındaki karşılıklı ilişkiye değinilmiştir. İnsanın doğa ile uyumu ancak insanın insan ile

uyumu ile gerçekleşecektir düşüncesi hakimdir. Hiyerarşi ve tahakküm kavramlarının olmadığı bir ekolojik toplumu kurgulayan Bookchin, kalkınmada katılımcılığa dair bahsi geçen yerellik, ademi merkezilik, sürdürülebilirlik kavramlarını ön plan tutmuştur. Bu perspektifte, yüz yüze gerçekleşen halk meclisleri, konseyler ve komiteler etrafında gelişen tamamen halka dayalı bir yerinden yönetim anlayışı geliştirilmiştir.

Rahnema (1985), çalışmalarında kalkınmada katılımcılık konusuna yer vermiştir. Katılımı geçişli anlamı ve geçişsiz anlamı olarak ikiye ayırarak katılımın ahlaki olabileceği gibi ahlak dışı da olabileceğini savunmuştur. Katılımcılık konusunu devlet, özel sektör ve halkın katılımı etrafında incelemiştir. Katılımcılığın ancak katılımcı bireylerin özgürlüğü ile kurtarıcı ve faydalı olabileceğine inanmaktadır.

Bookchin (2013b), çalışmasında Toplumsal Ekoloji ideolojisinin köklerine inmiştir. Hiyerarşik sınıflar ve devlet konularına değinerek ekolojik krizi hiyerarşi ve tahakküm ile ilişkilendirmiştir. Buradan hareketle yeni bir toplum tasarısı önermiş ve çalışmasında devrimci proje kısmına değinmiştir. Bookchin vahşi kapitalizm çağında karşı karşıya olduğumuz krize yönelik özgürlükçü alternatiflerin bulunduğunu savunmaktadır. Bu alternatiflerin ortaya çıkması için katılımcı bir siyaseti ve yerinden yönetimi savunarak ancak bu şekilde tahakkümden kurtulabileceğimizi ileri sürmektedir.

Bookchin (2014), çalışmasında Doğa nedir? İnsanlığın doğadaki yeri nedir? Toplumun doğal dünya ile ilişkisi nedir? sorularına yanıt aramıştır. Ekolojik açıdan düşünmenin felsefi ve etik temellerini ortaya koymuştur. Diyalektik doğalcılığın toplumsal ekoloji görüşünün temelini oluşturduğuna değinmiştir. Bookchin, doğal tarih ile toplumsal yaşam arasında bir bağımlılık ilişkisinin var olduğunu ileri sürmüştür. Bunun başka unsuru olarak ise doğal evrim ile akıl arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur.

Mosse (1994), çalışmasında kırsal kalkınmada eylemler ve temsiller konusunu halkın bilgisi ve katılımcılık etrafında değerlendirmiştir. Katılımcı kalkınmanın en önemli bileşenini yerel halkın bilgisinin planlamaya katılması ile açıklamıştır. Bu bağlamda Mosse, katılım ve bürokratik planlamaya ilişkin Hindistan'da uygulanan

Kribcho Hind-İngiliz ziraat projesi olan KHİZP örneğini vermiştir. KHİZP projesi sürecinde köylülerin sosyal statüsündeki değişim ve dönüşümü sosyolojik bağlamda incelemiştir.

Cooke & Kothari (2002), çalışmasında “zorbalık olarak katılım” olgusuna farklı bir perspektif ile yaklaşarak katılım sürecinde rol alan aktörleri kalkınma ajansları, devlet, STK’lar ve köylüler bağlamında incelemiştir. Katılım perspektiflerinin çeşitliliğine değinilmiştir. Bu çalışmada katılımcı kalkınmanın temel amacı halkı gelişmenin merkezine koymak olarak görülmüştür.

Chambers (1997), çalışmasında katılımcı kırsal değerlendirme konusuna değinmiştir. KKD’nin özünü kalkınma planlamasındaki güç hiyerarşileri, davranışları ve rollerin değişmesi ile ilişkilendirmiştir. Katılımcı kırsal değerlendirmeyi çoğul, yerel ve tekil gerçeklerin tanındığı ve kabul edildiği bir yaklaşım olarak görmektedir.

Türkiye Ziraat Odalar Birliği’nin (1998) yayınladığı ve Özkaya & Karaturhan & Boyacı tarafından yapılan araştırma Türkiye’de kırsal kalkınmada çiftçi katılımı örneği olan Halilbeyli köyü alan araştırması olarak anlatılmıştır. Bu çalışmada katılımcı kırsal değerlendirme yaklaşımı kullanılmıştır. KKD yaklaşımının ilk kez uygulandığı örnek olan Halilbeyli köyü örneğinde kırsal kalkınmayı engelleyen etkenler araştırılmıştır.

Dağ (2007), çalışmasında kırsal kalkınma siyasetine ve kalkınma ile demokrasi arasındaki ilişkiye yer vermiştir. Kalkınma ajanslarında temsiliyet, kalkınmada devletin rolü ve kırsal alanın dönüşümü konularına değinmiştir. Kırsal örgütlenme sorunlarının 1980’li yıllardan beri birikerek ilerleyen bir sorun olduğunu düşünmektedir. Dağ, kooperatifleşmenin bir demokratikleşme aracı olduğunu savunmaktadır. Çalışmasında kooperatifçilik insanın en temel hakkı olarak ele alınmış ve eşitliği savunan bir ideoloji olarak görülmüştür. Bu nedenle kooperatif ideolojisi ile vahşi kapitalizme karşı bir etki yaratabilme konusunu tartışmaktadır.

Kristen, Biehl (2010), çalışmasında Kavar Havzası Kırsal Kalkınma Projesi ara değerlendirme çalışması yapmıştır. Bu araştırmanın verileri niteliksel

değerlendirmelere bağlı olarak ortaya konmuştur. Kavar Havzası'nda yaşayan kadın ve erkekler ile yaptığı röportajlara Baysal'ın kitabında da yer verilmiştir.

Geray (2011), kırsal gelişme politikalarına yönelik hazırladığı akademik çalışmasında kırsal gelişmeye dair sorunları, toplumsal, siyasal ve ekonomik boyutları ile ele almış ve toplum kalkınması tanımını yapmıştır. Kırsal gelişmenin özünü tarımsal ekonomideki gelişim ve dönüşümlere bağımlı görmüştür. Çalışmasında ilk bölümlerinde köye yönelik çalışmalara tarihsel olarak yer vermiş ve Türkiye'de kırsal yerleşme düzenini anlatmıştır. Daha sonraki bölümlerde ise toplum kalkınması ve köy enstitüleri konularına değinmiştir.

Kalkınma Merkezi Derneği (2011), çalışması kırsal kalkınmada alternatif ve yeni yaklaşımlar konusunu ele alan çeşitli yazarların makalelerinden oluşturulmuş bir derlemedir. Bu çalışmada neoliberal politikalar, köylü üretimi, sürdürülebilirlik konularına değinerek alternatif kırsal kalkınma ve alternatif gıda konuları tartışılmıştır.

Kayıkçı (2012), çalışmasında çevre ve kalkınma söylemini değerlendirmiştir. Bu çalışmanın ilk bölümünü kalkınma paradigmasında 1980'li yıllardan sonra ortaya çıkan ve çokça tartışılan sürdürülebilir kalkınma kavramı oluşturmaktadır. Çalışmanın diğer kısmında ise politik ekonomi ile politik ekoloji kavramları liberal çevreci söylem ve radikal çevreci söylem etrafında değerlendirilmiştir.

Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi (KEİG), tarafından 2014 yılında Kavar Havzası deneyimi ile ilgili bir çalışma ortaya konmuştur. Bu çalışma kadın emeği, gelir getirici aktivitelerden elden edilen kazançlar, kırsal kalkınma projesi ile oluşan değişim ve hane içine yansımaları, kadın-erkek ilişkileri, harcama kalıplarını ve çocukları nasıl etkilediği gibi konuları ele almıştır. Çalışma boyunca yapılan gözlemler neticesinde projeye dair öneriler getirilmiştir.

Baysal (2014), çalışmasında Kavar Havzası deneyimini hem projenin direktörü olarak hem de katılımcı gözlemlerine dayanarak yazmıştır. Çalışmasında kırsal kalkınma yaklaşımlarında katılımcılık ve sürdürülebilirlik konularına yer vermiştir. Kırsal kalkınma çalışmalarının ana amacını yaşam kalitesini arttırmak olarak

görmüş ve nasıl bir kalkınma sorusuna cevap arayarak neoliberal politikalara karşı bir alternatif yaklaşım arayışına girmiştir. Çalışmasında kalkınma teriminin yeniden tanımlanması gerektiği ile ilgili olarak kalkınmanın varlığı ile yokluğu arasındaki sorgulamaya yer vermiştir. Baysal'ın eserinde Kavar Havzası'nda bulunan kooperatifin kurulma süreci ve gelişme sürecine ek olarak köylüler ile yaptığı birçok röportaja yer verilmiştir.

L.Pradella & T. Marois (2014) çalışmasında neoliberalizme karşı alternatifler hakkında alternatif örneklerin yer aldığı bir derleme şeklindedir. Bu bağlamda Hindistan örneği ve yeni Latin Amerika örneklerine yer verilmiştir. Çalışmada neoliberalizmin kapitalizmin ötesinde bir kutuplaşma yarattığı ve bu sebeple de ortaya çıkan neoliberal iktisadi politikaların kalkınmaya piyasa eksenli yaklaşımı getirdiği ileri sürülmüştür. Bu nedenle kutuplaştıran bir kalkınmanın ortaya çıkardığı krizleri aşmak yerine piyasa temelli politikalara karşı insan temelli alternatiflerin yaratılması gerektiği hakkında öneriler sunulmuştur.

Özyeğin Üniversitesi'nin yayınları (2018) tarafından çıkarılan yerel ve kırsal kalkınma kitabı derleme şeklinde yazılmıştır. Bu çalışmada yerel ve kırsal kalkınma uygulamaları hakkında değerlendirmeler ve deneyimler yer almıştır. Aran, Akteke ve Bayramoğlu tarafından kaleme alınan "Kavar kırsal kalkınma programının değerlendirilmesinde çok modüllü anket kullanımı" çalışmasında saha ile ilgili istatistiklere ve nicel verilere yer yer verilmiştir. Bu anket çalışmasının yöntemi ise Dünya Bankası tarafından uygulanmakta olan Hayat Standartları Ölçümü Çalışması(HSÖÇ) dır. Kavar Havzası ile ilgili etki değerlendirme birçok farklı değişken üzerinden analiz edilerek tartışılmıştır.

Araştırmanın yöntemi şu şekildedir; araştırmanın evreni Türkiye'de uygulanan alternatif kırsal kalkınma projeleridir. Örneklem ise Bitlis'in Tatvan ilçesine bağlı olan Kavar havzasıdır. Kavar havzasında kurulan Kavar Tarımsal Kalkınma Kooperatifi, havzada yer alan 5 köyün katılımı ile Özyeğin Vakfı tarafından kurulmuştur. Uygulanan bu kırsal kalkınma programı bütüncül, katılımcı, sürdürülebilir özellikleri ile bir model önerisi sunduğu için çalışmanın örneklemi olarak seçilmiştir. Araştırma boyunca gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi veri

toplama teknikleri kullanılacağı için araştırmanın yöntemi nitel araştırma yöntemi olmuştur. Araştırma yapılan konu kendi bağlamında incelenmiştir. Ele alınan konu hakkında derin bir kavrayışa ulaşma çabası olmuş ve çalışma sonunda elde edilen verilere dayanarak yorumlayıcı bir analiz yapılmıştır. Sistematiik, yapılabilir ve esnek bir araştırma stratejisi oluşturulmaya çalışılmıştır. Elde edilen bulguların geçerliğı ve güvenilirliğini artırma açısından birden çok veri toplama tekniğı kullanılmıştır.

Alan ile ilgili birçok haber yapılmış ve kooperatife ait bir website kurulmuştur. Mevcut websitesi ile ilgili olarak internet taraması yapılmıştır. Kooperatif başkanı ile yapılan görüşmelerde kışın hava koşullarının çok sert olması nedeni ile toplantıların yapılamamasından dolayı görüşmeler ve mülakatlar yaz aylarında yapılmıştır.

Araştırmanın hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H0: Kırsal kalkınma pratiğinde STK ve yerel halk arasında kurulan ilişkide yer alan hiyerarşi biçiminin katılımcılık üzerinde bir etkisi yoktur.

H1: Kırsal kalkınma pratiğinde STK ve yerel halk arasında kurulan ilişkide yer alan hiyerarşi biçiminin katılımcılık üzerinde bir etkisi vardır.

H0: Tarımsal kalkınma kooperatiflerinin sürdürülebilirliğı ve katılımcılığı ile piyasa sistemi arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

H2: Tarımsal kalkınma kooperatiflerinin sürdürülebilirliğı ve katılımcılığı ile piyasa sistemi arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H0: Kırsal kalkınma pratiğinde cinsiyetler arası iş bölümü ile katılımcılık arasında ilişki yoktur.

H3: Kırsal kalkınma pratiğinde cinsiyetler arası iş bölümü ile katılımcılık arasında ilişki vardır.

Araştırma boyunca gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi veri toplama teknikleri

kullanılacağı için araştırmanın yöntemi nitel araştırma yöntemi olarak seçilmiştir.

Araştırmada ilk olarak kadın arıcılar odak grubu yöntemi uygulanmıştır. Odak grup görüşmeleri 6-8 kişi arasında değişen kadın arıcı grubuna uygulanmıştır. Uygulamada her grup için bir oturum düzenlenecek olup her oturumun süresi 90 - 120 dakika olmuştur. Odak grup görüşmesinden önce hangi sorulara değinileceğinin çerçeve listesi hazırlanmıştır. Belirlenen konu hakkında katılımcıların bakış açılarına, yaşantılarına, ilgilerine, deneyimlerine, eğilimlerine, düşüncelerine, algılarına, duygularına, tutum ve alışkanlıklarına dair derinlemesine, çok boyutlu nitel bilgi edinilmiştir. Ekler kısmında yer alan genel sorulara ek olarak odak grup için ayrıca sorular hazırlanmış ve arıcılık ile ilgili bilgi elde edilmiştir. Buradaki en önemli amaçlardan biri kadınların üretim sürecinde katılımcılığını emek çerçevesinde değerlendirmektir. Üretim sürecinde kadınlar arasındaki dayanışma ve üretimin sürekliliği hakkında sorular yöneltilmiş ve grupta yer alan kadınlar tarafından hep birlikte tartışılmıştır.

İkinci olarak Kavar Havzası Tarımsal Kalkınma Kooperatifi içerik analizi yapılmıştır. İçerik aşağıdaki gibidir;

- Kavar Havzası Kooperatif tüzüğü incelenmiştir.
- Kooperatif toplantılarında şimdiye kadar alınan kararlara bakılmıştır.
- Özyeğin vakfının uygulanan kırsal kalkınma raporları, program stratejileri incelenmiştir.
- Vakfın proje kapsamında yaptığı odak grup toplantıları ihtiyaç analizi çalışmalarına bakılmıştır.
- Kooperatif üyesi olan köylerin yaş ve cinsiyet durumuna göre nüfusu, eğitim durumu incelenmiştir.
- Havzada yürütülen proje hakkında yazılan kitap, makale ve haber siteleri incelenmiştir.

Üçüncü olarak derinlemesine mülakat tekniği uygulanmıştır. Derinlemesine mülakat, yarı yapılandırılmış görüşme formları ile yapılmıştır. Görüşme yapılacak bireylerin

seçiminde, evreni temsil etme glerinden çok araştırma konusuyla doğrudan ilgili olup olmadıklarına bakıldığı için Kavar Kooperatifinde yer alan kişilerle mülakat yapılmıştır. Görüşme sürecinde sorular açık ve anlaşılır bir şekilde katılımcıya yneltiymiş ve gerekli durumlarda ek sorular sorularak araştırılan konunun derinleştirilmesi sağlanmıştır. Her bir görüşme yaklaşık 1,5-2 saat sürmüş ve katılımcıların izin verdiği takdirde ses kaydı alınmış, ses kaydı alınamaması durumunda ise eş zamanlı notlar alınmıştır. Görüşme sürecinin yanında gözlem ve doküman inceleme (araştırma konusuyla ilgili raporlar, arşiv dosyaları, video ve ses kayıtları, fotoğraflar gibi belgeler özgünlüğü kontrol edilerek) sistematik bir şekilde analiz edilmiştir.

Bolalan, Dibekli, Düzcealan, Kolbaşı, Tokaçlı ve Yassıca köylerinden oluşan Kavar Havzası'nın toplam nüfusu, 2018 TK verilerine göre 1.548 dir. Kavar Kooperatifi'nin toplam ye sayısı 68 olmak üzere, 9'unu kadın üyeler oluşturmaktadır. Çalışmada nitel araştırma tekniği kullanılarak sahada toplam 24 kişi ile derinlemesine mülakat yapılmış, görüşmeler esnasında izin alındığı takdirde ses kaydı veya eş zamanlı notlar tutulmuştur. Bununla birlikte Kolbaşı köyünde proje sürecinde görev yapan köy muhtarı, Yassıca köyü muhtarı, kooperatif yöneticileri, kooperatif marketi çalışanı ve her sabah düzenli olarak süt toplayan görevli ile ayrıca görüşülerek kooperatifin işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi edinilmiştir. Proje kapsamında köyde inşa edilen köy fırını, köy okulu ve Kavar Havzası Yaşam şartlarını Geliştirme Merkezi ziyaret edilerek fotoğrafları çekilmiştir. yaklaşık 1.5 – 2 saat süren görüşmelerde soru erevesi daha önceden hazırlanmıştır. Oluşturulan soru erevesi köylülerin kent ve kır deneyimleri, bölgenin yerel ekonomisi, kooperatife yeliği ve katılımı, kooperatif toplantıları sırasında karar alma süreçleri, kooperatif işleyişi ve karşılaşılan zorluklar, üretim sürecinde sahip oldukları ekolojik kaygı ve dayanışma konuları etrafında irdelenmiş ve şekillenmiştir. Sorulan soruların genel erevesi tez çalışmasının son kısmında yer alan ekler başlığı altında yer almaktadır. Mülakatların yapıldığı köylülerin isimleri ve yaşadıkları köyler bilim etiğine uygunluğu açısından harflendirilerek veya numaralandırılarak gsteririlmiştir.

Ayrıca kırsal kalkınma projesini yürüten Özyeğin Vakfı ile iletişime geçilmiş ve

kırsal kalkınma koordinatörü olarak görev yapan Murat Bayramoğlu ile mülakat yapılmıştır. Mülakat soruları kırsal kalkınma projesi ile ilgili deneyim ve sonuçlar ile ilgili olarak hazırlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KALKINMA

1.1. Kalkınma Kavramına Genel Bir Bakış

Kalkınma kavramı, tek anlamlı olarak tanımlanamadığı için tarih boyunca ekonomi literatüründe tartışmalara en fazla sahne olan kavram olarak bilinmektedir. Çağımızda kalkınma kavramı, insan düşüncesini ve davranışını yönlendirebilen bir güç haline gelmiştir (Estevo, 2007: 21). Kalkınma kavramı kelime olarak istendiği gibi anlaşılmaya elverişli olduğu için basitten karmaşığa, aşağıda olandan üstün olana, en kötünden en iyiye kadar değişik çağrışımlar yapmaktadır (Estevo, 2007: 25).

Günümüzde de kalkınma kavramının içeriği anlaşılır ve açık değildir. Bu nedenle öncelikle, kavramdan ne anlaşılması gerektiği, hangi toplumsal ve ekonomik olguları anlatmak için kullanıldığı ve diğer kavramlar ile ne tür ilişkilerinin olduğu bu çalışmada ortaya konulacaktır.

Kalkınma kavramı her ne kadar kapitalist gelişme, gelişmişlik olgusu ve yayılma ile paralel bir gelişme gösterdiyse de konuya verilen önem ancak II. Dünya Savaşı sonrası artmıştır. Üzerine yüklenen anlamlar zamanla değişse de aslında büyüme, evrim ve gelişme kelimelerinin yeni koşullara, durumlara ve öznelere göre anlam değişikliğine uğramış halidir. Bu nedenle kalkınma kavramı plâstize bir hal almıştır. Bu çerçevede kavram karmaşasını en aza indirebilmek için söylem ve pratiklerin kendi tarihsellikleri bağlamında ele alınıp değerlendirilmesi gerekmektedir. Bunun için de öncelikle kalkınmanın teorik kökenleri anlatılacak ve ardından büyüme, evrim ve gelişme kavramları ile kalkınma arasındaki ilişkiye değinilecektir.

1.2. Kalkınma İktisadının Teorik Kökenleri

Kalkınma iktisadının milâdı her ne kadar II. Dünya Savaşı sayılsa da, kavramın teorik kökenlerini ilk ortaya çıkaran A.Smith kabul edilir. Adam Smith'e göre serbest piyasa koşullarının geçerli olduğu bir iktisadi yapıda büyümenin en önemli belirleyicisi kapitalist tasarruf miktarı ve sermaye birikimidir. İngiltere'deki sanayileşme dönemini maddi ilerleme ile açıklayan A.Smith, iktisadi kalkınmadan değil de İngiltere'nin zenginleşme ve ilerlemeye yönelik iyileşmesinden bahsetmiştir (Yavilioğlu, 2002:

60). Kalkınmanın gerçekleşmesi genel olarak büyüme ve zenginleşmeye bağlı görülmüştür. Nitekim Smith “Ulusların Zenginliği” adlı eserinde maddi ilerlemeyi sermaye birikimine, bu birikimi de zengin sınıflardaki para artırma eğilimine bağlamıştır (Smith, 1985: 276-280). Kalkınmanın maddi ilerlemeye eşdeğer görüldüğü bu süreçte maddi ilerleme, İkinci Dünya Savaşına kadar çoğu kez Batı’nın iktisadi kalkınması olarak kullanılan bir ifade olmuş ve bu dönemden sonra A.Smith’in etkisi ile iktisatçılar kapitalizmin yükselişi, hakkında yazılar yazmışlardır (Yavilioğlu, 2002: s. 61). Dönemin devamında, klasik iktisat anlayışını kalkınma için yetersiz görülmüş ve yeni düşüncüler ortaya atılmıştır. Klasik ve neoklasik iktisat geleneğinin temel kabullerini oluşturan Ricardo’ya göre “iktisadi büyümenin kaynağı sermaye birikimine ek olarak teknik yenilikler/buluşlar ve uluslararası ticarettir” (Kaynak, 2003: 16).

Öte yandan toplumsal gelişmeyi diyalektik bir şekilde ele alan Hegel, toplumsal yapıdaki ve düşüncedeki bir gelişmenin ekonomik yapıyı da geliştireceğini savunmaktadır. O’na göre yalnızca ekonomik yapının geliştirilmesi gelişmenin sağlanabilmesi için yetersiz kalacağı için toplumsal boyut da ele alınmalıdır. Marx’ın teorisi ise bu görüşe zıt şekildedir. Çünkü Marx’a göre gelişmenin belirleyicisi ekonomik ilişkiler ve üretim ilişkileridir. Hegel’e göre belirleyici olan ise us ve tindir. Kalkınma düşüncesi, Marx tarafından genel olarak kendiliğinden bir süreç olarak ele alınmış ve toplumların evrimi ve iç çelişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yani söz konusu olan insan iradesinden bağımsız tarihsel bir süreç olarak ele alınmıştır (Başkaya, 2017: 23). Marx’ın düşüncesinde “kalkınma” merkezi bir unsur olarak alınmış ve bu anlamda Marx değişen ekonomik sürecin sosyal yapıyı yani toplumun her alanını değiştirdiğini, dolayısıyla ekonomik yapıdaki bir değişimin toplumsal yapıdaki bir değişimin de nedeni olduğunu göstermeye çalışmıştır. Dolayısıyla Marx’a göre toplumsal değişimin nedenleri altında yatan faktör, ekonomidir. Ekonomi ve toplumsal değişim arasında karşılıklı bir etkileşim olduğu için bu ilişkinin diyalektik olduğu söylenebilir.

Kavramı kullananlardan Schumpeter de Marx’tan etkilenmiş ve kalkınma terimini, ekonomi tarihi yorumunun anahtar kavram olarak belirlemiştir. Marx ve Schumpeter’e göre iktisadi kalkınma, kimsenin tekelinde olmaksızın ortaya çıkmış bir süreç iken

kolonyal politikalarla ilgilenen Milner ise kalkınmayı, o dönemdeki hükümet faaliyeti olarak değerlendirmiştir. Marksist anlamda gelişen bir toplum veya ekonomik sistem vardır; Milner'e göre gelişmekte olan toplum ise doğal kaynaklardan yararlanma biçimine göre değerlendirilmelidir (Yavilioğlu, 2002: 61). Bu nedenle iktisadi kalkınma kavramında anlam bütünlüğü sağlanamamış ve geçişili-geçişsiz fiil ayrımına gidilmiştir (Yavilioğlu, 2002: 61). Bu şekilde kullanılan kalkınma kavramı, daha sonraki ekonomik kalkınma süreçlerinin de açıklanmasında yeni bakış açılarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1920'li yıllarda kalkınma kavramının geçişli bir fiil şeklinde kullanılmasını Başkaya şu şekilde açıklamıştır;

“Marx’ın kavrama yüklediği anlamda bir toplumun kalkınmasından söz edilirken bu yeni durumda spesifik unsurların, örneğin doğal kaynakların vb. geliştirilmesinde söz edilmektedir” (Başkaya, 2017: 23).

Yani toplumun asgari koşullarda yaşamasını sağlayacak bir yönetim, metropolün ihtiyacı olan doğal kaynağın sağlanması amacını taşımaktadır.

Öte yandan birçok tarihçinin iktisadi kalkınma çalışmalarında geri kalmış toplumları betimleyen bir kavram kullanmazken bu içeriğe ilk kez Milletler Cemiyeti’nin ana sözleşmesinde yer verilmiştir (Yavilioğlu, 2002: 61). 28 Haziran 1919 yılında imzalanan bu sözleşmede hem kalkınma (development) hem de kalkınmamışlık (underdevelopment) kavramları kullanılmıştır (Başkaya, 2017: 22). Sözleşmede, “bu halkların refahı ve kalkınması uygarlığın kutsal misyonunu oluşturur” denilmiştir (Başkaya, 2017: 22). Ancak kalkınma kavramı burada ekonomik gelişme anlamında değil de sosyal ve kültürel anlamda kullanılmıştır. Çünkü sözleşmede yer alan “kalkınma” uygarlık kavramının eşanlamlısı olarak kullanılmıştır. Bu dönemden itibaren kalkınma, II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ideolojinin habercisi olarak ortaya çıkmıştır.

Az gelişmişlik, uygarlaştırma misyonu ve modernizmin etkileri çalışmanın devamında daha ayrıntılı olarak anlatılacaktır. Ancak tarihsel bağlamdan kopmamak adına bu bölüme A. Lewis ile devam edilecektir.

1944 yılında A. Lewis, maddi düzeyi farklı olan ülkeler arasındaki açığı kapatmaya yönelik iktisadi kalkınma programı açıklamıştır. Bu kalkınma plânına göre Lewis “öncelikle şunu belirtmem gerekiyor ki, asıl konumuz büyümedir paylaşım değil” diyerek aslında kalkınma teorisi tartışmalarının ana hedefinde yer alan ekonomik büyüme unsuruna yer vermiştir (Lewis’den aktaran Estevo, 2007: 21).

Ekonomik modernleşme modelinin öncüsü W. W. Rostow da, Marx’ın tezlerini tartıştığı ve alt başlığını “anti-komünist bir manifesto” olarak koyduğu “The Stage Of Economic Growth” isimli eserinde ekonomik kalkınmayı incelemiştir. O’na göre, ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için ülkelerin beş aşamayı geçmesi gerekmektedir. Bu beş aşama şu şekildedir;

- “Geleneksel toplum safhası
- Kalkış öncesi hazırlık aşaması
- Kalkış safhası
- Olgunluk safhası
- Kitle tüketim çağı”(Rostow, 1999).

Az gelişmiş ülkelerin kalkınma sürecinde geçirdiği aşamaları gösteren Rostow’un amacı, ülkelerin tarım toplumundan tüketici topluma geçişini ve bu sayede kalkınma seviyelerini ortaya koymaktır.

1.3. Geleneksel Kalkınma İktisadi Yaklaşımı

1930’lardaki Büyük Bunalım ile bir alt disiplin olarak ortaya çıkan ve 1939-1945 arasındaki uluslararası ekonomik sistemin çöküşünün meydana getirdiği sarsıntı ile ivme kazanan kalkınma iktisadında hâkim görüş 1950-1960’lı yıllara gelindiğinde geleneksel kalkınma iktisadi stratejileri olmuştur. Az gelişmişliğin kökenini ve az gelişmişlikten çıkış yollarını arayan, iktisadi gelişmeyle sanayileşme ve iktisadi büyümeyi eş anlamlı gören geleneksel iktisat teorisinde şu stratejik konulara ağırlık verilmiştir:

- “Sanayileşme,
- Emeğin hareketliliği,
- Hızlı sermaye birikimi,

- Aktif ve planlamacı devlet” (Karaçay Çakmak, 2003: 51)

Az gelişmiş ülkelerin büyüme olanağı yukarıda yer alan stratjilere bağlı görülmüştür. Gelişme kavramı daha fazla üretim ve daha fazla tüketim olarak ele alınmış ve bununla birlikte üretim amaç olmaktan çok araç haline gelmiştir. Bu sebeple insan ve doğa bu amaca hizmet eden bir araca dönüşmüştür. Dolayısıyla bu süreç boyunca ortaya çıkan sürekli meta üretim amacının meta merkezci bir bakış açısını getirdiği söylenebilir. II. Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkan kapitalist gelişmeye bağlı olarak hızlı yapılanma ve kontrolsüz nüfus artışı ile birlikte, tüketimin ön planda olduğu ve doğal kaynakların kontrolsüz bir şekilde kullanıldığı bir kalkınma süreci yaşanmıştır. Fakat 1960’ların sonunda çevre ve kalkınma arasındaki bağların göz ardı edilmesi ile ekolojik dengenin bozulduğu fark edilmiştir. Geleneksel kalkınma anlayışındaki sorunlara karşılık, artan farkındalık ile bu teoriden kopuş yaşanmıştır. Yaşanan bu kopuş, 1970-1980’li yıllarda alternatif yaklaşım arayışlarının başlamasına sebep olmuş ve iktisadi gelişme kavramı yeniden değerlendirilmiştir (Karaçay Çakmak, 2003: 50).

Geleneksel kalkınma iktisadının başarısızlığı, kalkınma iktisadının başarısızlığı olarak değerlendirilmiş ve bu nedenle kalkınma iktisadının iflası öne sürülmüş ancak daha sonraki çalışmalarda bu görüş açıkça reddedilmiştir. Günümüze gelindiğinde ise karşı çıkılması gerekenin kalkınma iktisadı değil de geleneksel kalkınma iktisadının sunduğu bilgi biçimi olduğu görüşü yaygındır. Ortaya çıkan yeni kalkınma anlayışları tezin bağlamından kopmayacak şekilde ileriki bölümde anlatılacaktır.

1.2. Kalkınmanın Kavramsal Kökenleri: Büyüme, Gelişme, İlerleme

Kalkınma iktisadının ortaya çıktığı süreç ve bu süreç ile birlikte ortaya çıkan farklı teoriler kendi tarihsellikleri bağlamında değerlendirildiğinde kavramın tek bir tanımla açıklanamayacağı açık bir şekilde görülmektedir. Kalkınma iktisadı ortaya çıktığından beri kavrama yüklenen anlam ve nitelikler arasında özellikle büyüme, ekonomik büyüme ve gelişme olguları yer almaktadır. Aynı durum modernleşme kavramı için de geçerlidir. Her iki kavram da çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Bazen kalkınma kavramı, sanayileşme ve modernleşme kavramının her ikisini içerecek şekilde kullanılırken bazen de modernleşme kavramı içerisinde kalkınma kavramı

değerlendirilmektedir. “Sanayileşmiş toplum aynı zamanda kalkınmış bir toplumdur” veya “Sanayileşmenin olmadığı ülkeler azgelişmiş ülkelerdir” görüşü kalkınmanın yalnızca ekonomik bir boyuta indirgendiği fikrini taşımaktadır. Kalkınma ile modernleşme arasında bir bağ kurarken sanayileşme bu iki kavram arasında bir araç haline gelerek kalkınmanın ve dolayısıyla modernleşmenin olmazsa olmazı olarak kabul edilmiştir.

Yukarıda anlatılan kavramlar ile kalkınma arasındaki ilişki, çalışmanın devamında daha ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

1.2.1. Kalkınma ile İlişkili Kavramlar: Büyüme ve Gelişme

Kalkınma iktisadının ortaya çıktığı dönem olan 1950’li yıllara kadar kalkınmayı çağrıştıran ekonomik büyüme ve gelişme kelimeleri farklı anlamlar taşımasına rağmen çoğu kez eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Günlük konuşma dilinde çoğu kez bitkilerin ve hayvanların doğal bir şekilde büyüdükleri açıklanırken buradaki büyüme kelimesi bir metafor olarak kullanılmaktadır. Genetik programını tamamlayamayan bir canlı, gelişmesinin son aşamasına gelemmez. Böyle bir başarısızlık ise büyümeyi engelleyecektir (Estevo, 2007: 21). 1759 (Wolf) ile 1859 (Darwin) yılları arasında gelişme kavramı bir dönüşüm anlamı kazanarak bilim insanları tarafından bu dönemde evrim kelimesi yerine kullanılmaya başlandı (Estevo, 2007: 21). 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde ise büyüme kavramının içeriği yalnızca biyolojik metafor ile sınırlı kalmamış ve toplumsal alana geçiş gerçekleşmiştir. Bu dönemde siyasi durumların dönüşümü genellikle doğal süreçlere benzetilerek anlatılmıştır. Toplumsal tarihin kurucusu Justus Moser, 1768’den itibaren yavaş yavaş toplumsal değişim süreci anlamındaki “Entwicklung” kelimesini kullanmaya başlamış fakat daha sonra kelime 1800’lere doğru dönüşlü bir fiil olarak kullanılmaya başlanmış ve kelimenin kendi kendine gelişme anlamında kullanımı rağbet görmüştür (Estevo, 2007: 22). K.Marx, gelişme kavramına çalışmalarında önemli bir yer vererek, tarihsel gelişmenin yasalarını kaçınılmaz doğa yasalarına benzetmiştir. “Hegel’in tarih anlayışı ile Darwin’in evrim kuramı gelişme kavramı içinde iç içe geçmiş ve Marx bilimsel çalışmalarıyla bu yaklaşımı güçlendirmiştir” (Estevo, 2007: 22)

Gelişme, evrim, ilerleme bir olgunun zaman içinde farklılaşması yani değişmesi anlamında kullanılmıştır. Köker'e göre değişme kavramı görelî bir nesnellîğe sahiptir ve bu anlamda ilerleme kavramı, "...ideolojik nitelik taşımakta ve görelî bir nesnellîği bulunan değişme, gelişme ve evrim kavramlarından ayrılmaktadır" (Köker, 1984: 27).

Böylece ilerleme kavramı aslında gelişme kavramının öncülü haline geldiği için iki kavram arasında süreklilik olmuş ve çoğu zaman bu iki kavram eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Ancak zaman içerisinde Batı Avrupa'da ortaya çıkan toplumsal değişim ve dönüşümler ile birlikte, yaşanan süreci açıklamaya yönelik olarak kullanılan ilerleme, evrim ve gelişme kavramlarının bir zorunluluk ve kendiliğindenliği içermelerine neden olmuştur. II. Dünya Savaşının bitiminde ortaya çıkan yeni konjonktürde evrim ve gelişme kavramları farklı bir bağlamda kullanılmış ve bu nedenle, yeni bir içeriğe ve ifade tarzına sahip olmuşlardır. Modernleşme kuramının anahtar kavramı olan modernleşme, yeni koşullarda, evrimci yaklaşımın anahtar kavramı olan evrimin yerini almıştır (Türkay, 2009: 35). Evrimci kuramın içerdiği zorunluluk ve kendiliğindenlik modernleşme kavramında farklılaşarak yerini, müdahale ve yönlendirmeye bırakmıştır. Modernleşme kuramı "...modernleşmenin kaçınılmaz ve içkin olmaması" nedeniyle evrimci kuramdan farklılaşmaktadır (Pieterse, 1991: 10).

"Üçüncü dünya ülkelerinin bugün ekonomik ve teknik planda geri oldukları, bu geriliğin de sosyal ve kültürel bir geriliğe neden olduğu kabul edilmektedir. Aradaki farkı kapatmak için, bugünkü sanayileşmiş ülkelerin gelişmişlik düzeyine ulaşmaya kadar ekonomik ve teknik planda ilerlemeleri gerekmektedir" (Partrant, 1985: 24).

Kalkınma kavramının kendisi Partrant'a göre yanlışlanan bir kavram olmuş ve şöyle bir yorum geliştirmiştir;

"Bize en ilkel görünenler de dahil toplumların tümü gelişmiştir. Hepsi de türün evriminin ürünüdür. Az veya çok yavaş bir evrim zorunlu olarak aynı doğrultuyu izleyemezdi. Aynı politik, sosyal, ekonomik, teknik ve kültürel sonuçlara da ulaşamazdı. Fakat bu durum, kalkınma- gelişme olmadığı anlamına gelmez. Onu anlamak için ekseri göz ardı edilen, kalkınmanın tanımını yapmak gerekiyor" (Partrant, 1985: 26).

Öte yandan gelişme kavramı, toplumsal değişim ve dönüşüm sürecini açıklarken müdahaleci ve harekete geçirici bir içeriğe sahip olmuş ve bu yönüyle evrim kavramından ayrılmış fakat çoğu kez modernleşme kavramının yerine kullanılmıştır. Gelişme iktisadi çerçevesinde toplumlar, azgelişmiş, gelişmekte olan ve gelişmiş olarak konumlanırken, modernleşme kuramı çerçevesinde, geleneksel toplum, geçiş toplumu ve modern toplum şeklinde konumlandırılmaktadırlar. Azgelişmişlikten gelişmişliğe, gelenekselden moderne dönüşme süreci her ikisinde de mevcuttur (Türkay, 2009: 36).

İktisadi kalkınma kavramı çerçevesinde sanayileşme, modernleşme ve büyümeye atfedilen anlamlar çoğu zaman birbiriyle karıştırılmış ve özellikle ekonomik kalkınma ile ekonomik büyüme birbirlerinin yerine geçecek şekilde kullanılmaktadır. Ancak büyüme ve kalkınma kavramlarının tanımları arasında önemli bir fark vardır. Kalkınmada mevcut ekonomik yapıya razı olunmazken ve bu yapının değiştirilerek geliştirilmesi esas alınırken, büyümede mevcut ekonomik yapı esas alınır. Dolayısıyla, kalkınmada müdahaleye dayalı bir değişim mevcutken büyümede bir müdahale yoktur, bunun yerine kendiliğindenlik esas alınır (Kaynak, 2005: 49-50).

Büyüme kavramı ile kalkınma kavramı karşılaştırıldığında ortaya çıkan en belirgin farklılık büyüme kavramının “bir ekonominin üretim kapasitesinde, sayısal/niceliksel olarak ölçülebilen genişleme veya miktar artışı” olarak tanımlanmasıdır (Flammang, 1979: 50). Bir diğer yandan, bu karşılaştırmayı kalkınma kavramı üzerinden okuduğumuzda ekonomik kalkınma kavramının, niteliksel değişme yolunda olan bir şeye işaret etmekte olduğu söylenebilir. Ekonomik kalkınma hem daha fazla teknik hem de kurumsal yapıdaki birçok değişmeyi kapsamaktadır. Dolayısıyla büyüme ile bir karşılaştırma yapıldığı zaman ekonomik kalkınmanın daha fazla ve farklı olanın yer aldığı yapısal değişme sürecini, ekonomik büyümenin ise daha çok aynı şeydeki basit artış sürecini, ifade ettiğini söyleyebiliriz (Flammang, 1979: 50). Bu anlamda, İldırar’a göre kalkınma büyümeden farklı olarak aşağıdaki beş unsuru içermektedir:

- “Kendi kendini besleyen (sürdürülebilir) büyüme,
- Üretim ve tüketim kalıplarında yapısal değişim,
- Teknolojik gelişme,

- Sosyal, politik ve kurumsal modernizasyon,
- Beşeri koşullarda gelişme” (Ildırar, 2004: 6).

Sonuç olarak, ekonomik büyüme, bir ülkede üretim kapasitesinin, üretimin ve dolayısıyla milli gelirin artması anlamına gelirken, ekonomik kalkınma ise, yalnızca bir yıldan ötekine milli gelirden meydana gelen miktar artışını değil, aynı zamanda iktisadi ve sosyal yapıda meydana gelen değişikliği de kapsayan bir kavramdır (Dinler, 2006: 563, Şahin, 1990: 3). Bu anlamda, iktisadi kalkınmanın toplumu sosyolojik, psikolojik ve politik boyutlarıyla kuşatan ve sadece ekonomik boyutlara indirgenemeyen bir süreç olduğu söylenebilir. Kalkınma bir yandan iktisadi büyümeyi içerirken diğer yandan da olumlu anlamda yeni bir yapının kurulmasını öngörmektedir. En yalın şekilde ifade edilecek olursa, iktisadi büyüme kavramı Putterman’ın tanımı ile “işçi başına görece daha az sermayenin kullanıldığı tarımsal ekonomik faaliyetlerden, işçi başına daha fazla sermaye kullanıldığı sanayi ve diğer tarım-dışı ekonomik faaliyetlere geçiş” anlamına gelmektedir (Yeldan, 2002: 4)

Öte yandan, iktisadi kalkınma olgusu, hızlı büyümenin bir uzantısı olarak görülmüş ve bu anlamda Adelman ve Yeldan iktisadi kalkınmanın gerçekleşmesi için şu beş olgunun altını çizmektedir:

- “Sürdürülebilir büyüme
- Üretim ve tüketim kalıplarının yapısal değişime uğraması
- Teknolojik ilerleme
- Sosyal, siyasi ve kurumsal modernleşme
- Yaşam standartlarında geniş çaplı iyileşme” (Irma & Yeldan, 2000: 143).

Görüldüğü gibi evrilerek biriken bir olgu haline gelen kalkınmanın birçok uzantısı vardır. Kalkınmanın tek bir boyutta incelenemeyeceğine dair Ildırar; kalkınmanın, üretim ve kişi başına düşen milli gelire ek olarak “...sosyoekonomik ve kültürel yapının da değiştirilmesini ve geliştirilmesini” kapsadığını belirtmiştir (Ildırar, 2000: 5). Bu sebeple de kalkınma, hem ekonomik hem de toplumsal, kültürel, psikolojik etkenlerle etkileşim halindedir (Ildırar, 2000: 5). Kalkınma kavramının bu çok boyutlu yapısı sosyal ve siyasal yapıda eğitim ve kültürde gerekli değişiklikler yapılmadan ekonomik kalkınmanın da mümkün olamayacağı anlamına gelmektedir (Aren, 2008:

352). Kalkınmanın tanımı ve ölçülmesinde tarihsel zaman içinde ortaya çıkan değişiklikleri saptamak için bölümün devamında modernleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan azgelişmişlik kavramı üzerinde durulacaktır.

1.2.2. Anlambilim ve Tarihsel Gelişimi Açısından Kalkınma

19. yüzyılda kavram hakkında tartışmalara başlansa da kalkınma, kavramsal olarak II. Dünya Savaşı sonrası tartışmalarda yaygın olarak kullanılmış ve bu dönemde bir ivme kazanmıştır. Bu nedenle kalkınma iktisadının gelişim süreci II. Dünya Savaşı öncesi ve II. Dünya Savaşı sonrası olmak üzere iki ana bölümde incelenir. Serbest piyasa mekanizmasının özellikle az gelişmiş ülkelerde, sosyal ve ekonomik gelişmeyi sağlamada yetersiz kalması, I. Dünya Savaşı sonrasında çok sayıda ülkede kalkınma planlamasının önem kazanmasına, İkinci Dünya Savaşı dönemi sonrasında ise kalkınma planları ile sosyal ve iktisadi yaşama bilinçli bir şekilde müdahale etmelerine neden olmuştur. Bu nedenle, zamanla kamunun ekonomik faaliyetlerinin temel amaçları; ekonomik istikrarın sağlanması ve gelir dağılımında adaletin sağlanması, ekonomik büyüme ve gelişmenin sağlanması olarak ifade edilmiştir.

“Kalkınma iktisadı başlangıçta sanayileşme amacıyla hızlı sermaye birikimini, kullanılmayan atıl duran insan gücünü(emeğini) harekete geçirme, bütün bunların gerçekleşmesi için planlamanın ve devlet müdahalelerini stratejik önemde ele almıştır. Başlangıçta sanayileşmeye aşırı vurgu yapılmasının nedeni ise iki savaş arası dönemde sanayileşmeye öncelik veren ülkelerin krizi daha kolay atlattığı olmalarına dayanıyordu” (Başkaya, 2017: 49).

İkinci Dünya Savaşından sonra, kalkınma kavramı yeni dönemin eşit olmayan ilişkilerinin ve hiyerarşinin meşrulaştırıldığı bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle savaştan sonra sömürgeciliğin tasfiye edilmesi ile yeni sömürgeciliğe geçiş sürecinin yaşanması kalkınma kavramının ortaya çıkmasının en önemli nedenidir. Yani genel kanı ve izlenimin aksine yeni “bağımsızlığa” kavuşan ülkeler eskisinden daha çok uluslararası pazarın etkisi altına girmiş ve eşitsiz ticaret, yatırım vb. ilişkiler daha da derinleşerek devam etmiştir. Kalkınma sömürgeciliğin sağlanması için bir araç haline gelerek anlam kaybına uğramıştır. Kalkınma artık insanlık tarihinin bir boyutu değil, sosyal-coğrafi bakımdan birkaç ulusla sınırlı kalmıştır (Partant, 1985, 28).

Böyle bir hedef ilk olarak 1949 yılında Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Harry Truman'ın başkanlık konuşması sırasında şu şekilde somutlaştırılmıştır:

“[...]Dördüncü olarak, engin bilimsel gelişmelerimiz ve endüstriyel gelişmemizin bizlere sağladığı olanaklarla, gelişmemiş bölgelerin kalkınma ve büyümeleri için yeni ve cesur bir programa başlamalıyız. Dünya'nın yarısından fazlasına tekabül eden insanlar sefaletle yakın koşullarda yaşamaktadırlar. Yiyecekleri yetersiz, hastalıkların kurbanı, ekonomik koşulları ilkel ve durgundur. Yoksullukları hem kendilerine hem de daha verimli bölgelere hem tehdit hem de engel teşkil etmektedir. Tarihte ilk kez, insanlık, bu halkların acılarını hafifletmeye imkân sağlayan bilgi birikimine ve yeteneğe sahiptir. Birleşik Devletler, endüstriyel ve bilimsel gelişmelerin öncü ülkeleri arasındadır. Diğer halklara yardım için kullanabileceğimiz materyal kaynaklarımız sınırlıdır. Fakat teknik bilgi kaynaklarımız ölçülemez niteliktedir ve sürekli büyümektedir. Barış-sever halkların daha iyi bir yaşama olan arzularının gerçeğe dönüşebilmesi için teknik bilgi kapasitemizi onlara açmamız gerekliliğine inanmaktayım. Ve diğer milletlerle işbirliği içerisinde, kalkınma ihtiyacı olan bölgelere sermaye yatırımını arttırmalıyız. Amacımız, dünyanın özgür halklarına, kendi çabaları sayesinde, daha fazla yiyecek, daha fazla kıyafet, barınma için daha fazla materyal ve yüklerini hafifletmek için daha fazla mekanik güç üretiminde yardımcı olmak olmalıdır” (Truman'dan aktaran Kök, 2015: 32).

Truman'ın yukarıdaki konuşması sömürgeciliğin önündeki engelleri kaldırarak, doğal varlıkların yağmalanmasının da önü açmıştır. Bir başka şekilde ifade edilecek olursa, Başkaya'nın deyimiyle eskiden var olan bir durum yeni bir görüntü altında, yeniymiş gibi görünmüş ve yeni sömürgeciliğe geçişe uygun koşullar yaratılmıştır (Baskaya, 2017: 29). Rajini Kothari ise bu durumu “sömürgeciliğin yerini kalkınma nöbeti devraldı” şeklinde açıklamıştır (Baskaya, 2017: 27.).

Geçmişten bu yana süren sosyal sürecin kendini sürekli yenilemesi ile kalkınma iktisadi, toplumsal yaşamın siyasi ve sosyal yönleri, ekonomik konjonktür, yönetsel karar alma süreç ve mekanizmaları ile her zaman karşılıklı ve yoğun bir etkileşim içerisinde olmuştur. Dolayısıyla gerçekleşen bu etkileşim, kalkınma kavramına farklı

bakış açılarının getirilmesine sebep olmuştur. Bu değişimleri dönemler itibariyle görebilmek için aşağıdaki tablodan yararlanılabilir.

Tablo 1. Dönemler İtibariyle Kalkınmanın Anlamı

Dönem	Bakış Açısı	Kalkınmanın Anlamı
1850>	Koloni Ekonomisi	Kaynak Yönetimi, Birleşme
1870>	Az gelişmişlik	Sanayileşme, Bilgilendirme
1940>	Kalkınma Ekonomisi Modernizasyon Teorisi	Ekonomik Büyüme, Sanayileşme, Politik ve Sosyal Modernizasyon
1960>	Bağımlılık Teorisi	Birikim ve Ulusalcılık
1970>	Alternatif Kalkınma	Direnç, İnsanların Tercihlerinin Genişletilmesi
1980>	Neo-liberalizm	Ekonomik Büyüme, Yapısal Reform, Yeni Düzen Liberalizm, Yoksulluk
1990>	Yeni Kalkınma	Otoriter Mühendislik, Yıkım

Kaynak: Pieterse Jan Nederveen, Development Theory, London, Sage Publications, 2001, s.9.

1950' li yıllarda ortaya çıkan Modernizasyon Teorisi kalkınma hedefine bazı devletlerin neden ulaşamadıklarını araştıran yaklaşımlardan ilki olmuştur. Üçüncü dünya ülkelerinin karakteristikleri modernizasyon teorisinin batı merkezci olmasına sebep olmuştur:

“Genel olarak, ‘Üçüncü Dünya’ düşük büyüme oranları, yüksek yoksulluk oranları, zayıf sağlık teşkilatı ve sağlık durumu, nispi olarak yüksek nüfus büyüme oranları, düşük ömür ortalamalarını, ekonominin büyük oranda tarım sektöründen oluşması, düşük şehirleşme oranları, barınma yetersizlikleri, yüksek toplum içi eşitsizlikleri ve düşük yetişkin okuma-yazma oranları gibi karakteristikleri paylaşan toplumlardan oluşmaktadır” (El-Ojeili ve Hayden, 2006: 40).

Geri kalmış toplumların refah düzeyinin sağlanabilmesi için modernizasyon düşüncesi gerekli görülmüştür. 1960’lı yıllara gelindiğinde Bağımlılık Teorisi, kalkındırılmamışlık ve bağımlılık gibi kavramları literatüre tanıtarak eleştirmiştir. Daha çok Marx ve Lenin’in çalışmalarından yola çıkan Bağımlılık Teorisi, Modernizasyon Teorisi’nin aksine daha geniş ve tarihsel bir çerçeveden bakılması gerektiğini tartışmıştır. Geri kalmışlık, kalkınma ile ilişkili bir yoksul bırakılma süreci olarak okunabilir. Kalkınmanın yönü Sharmila tarafından aşağıdaki gibi açıklanmıştır,

“...Dünya’nın bazı bölgeleri, diğerleri kalkınabildiği için kalkınamamıştır. Kalkınmak ve kalkınmamak iki ayrı süreç değil, aynı sürecin iki farklı yönüdür” (Joshi Sharmila: 2005).

Çünkü sömürgeci anlayışın gereği olarak bazı ülkelerin gelişebilmesi bazı ülkelerin geri kalmasına bağlı kalmış ve bu görüş zorunlu hale gelmiştir. Bağımlılık Teorisi, klasik Marksist akademisyenler tarafından “bağımlılık” ve “seçicilik” dayanması üzerine sistematik bir şekilde eleştirilmiştir (Kök, 2015: 39).

Kalkınma kavramının zaman içindeki değişimi ile birlikte, geliştirilen kalkınma stratejilerinde de farklılıklar meydana gelmiştir. Geliştirilen bu stratejilerde ise zamanla ekonomik kalkınma arayışlarından sıyrılarak başka boyutların da ortaya çıktığı aşağıdaki tablodan incelenebilir.

Tablo 2. Kalkınma Teorileri ve Küresel Hakimiyet

Kalkınma Düşüncesi	Tarihsel Durum	Hakimiyet	Açıklama
İlerleme, Evrimcilik	19.yüzyıl	İngiliz Krallığı	Sömürgeci, Antropoloji, Sosyal Darwinizm
Klasik Kalkınma	1890-1930	Az gelişmişlik, Sömürgecilik	Klasik politik ekonomi
Modernizasyon	Savaş sonrası	ABD Hakimiyeti	Neomarxizm
Neo-Liberalizm	1980 sonrası	Küreselleşme, Finans, Ortak Sermaye	Neo-klasik iktisat, Monetarizm
İnsani Kalkınma	1980 sonrası	Asya ve Kıtı Pasifik Ülkelerinin Yükselişi, Büyük Ortak Pazarlar	Kapasite ve Gelişimsel Durum

Kaynak: Pieterse Jan Nederveen, Development Theory, London, Sage Publications, 2001, s.9.

1950-1960'lı yıllar arasında daha fazla üretmeye odaklanan dünya ülkeleri, 1970'lere gelindiğinde dünya ülkelerinin gelir dağılımını, gelişmekte olan ülkelere artan yoksulluğu dikkate alan politikalara yönelmiştir. Daha önceki yıllarda hedeflenen ekonomik etkinlik ve üretime dayalı kalkınma çabaları yerini yoksulluğun azaltılması gibi sosyal amaçları da kapsayan daha dengeli kalkınma modeline bırakmıştır.

1980'li yıllara gelindiğinde ise kalkınma iktisadı, neoliberal politikalar eşliğinde ortaya çıkan küreselleşmenin büyük ölçüde etkisinde kalmış ve kalkınma politikaları buna bağlı olarak değişmiştir. Geleneksel kalkınma düşüncesindeki sorunlara karşı artan farkındalık, yeni sürdürülebilir kalkınma kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çevreyi koruyan kalkınma, insani kalkınma, sosyal hakları iyileştiren kalkınma gibi kavramlar yeni paradigmlar olarak açıklanmaktadır. Ortaya çıkan bu yeni formül, hem standart gelişme uygulamalarını eleştirenler hem de var olan gelişme

kurumlarının liderleri tarafından büyük kabul görmüştür (Harris, 2000: 4). 1950’lerde az gelişmiş ülkelerin sanayileşme sorunu olarak algılanan kalkınma, sanayileşmeye yönelik büyüme politikalarına ve sermaye birikimine odaklanmışsa da günümüzde “kalkınma” artık sadece gelişmekte olan ülkelere özgü bir kavram olmaktan çıkmış durumdadır. Gelişmiş ülkelerin coğrafi sınırları içerisinde ve kentsel bölgelerinde de azgelişmişlik görülmeye başlandığı kalkınma kapsamı genişlemektedir. Bu nedenle kalkınma kavramı artık tek başına büyümlü bir kelime olmaktan çıkmıştır. Küreselleşme sürecinin şiddetlendirdiği ekolojik kriz, yoksulluk, işsizlik, evsizlik, gıdasızlık, susuzluk kalkınma iktisadının hem pratikte hem de teoride yeniden düşünülmesine ve farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

1.2.3. Azgelişmişlik ve Kalkınma

1942 yılında ilk kez kullanılan azgelişmişlik kavramı, kendinden sonra getireceği kalkınma kavramının bir ön hazırlığı şeklinde doğmuştur. Azgelişmiş bölgeler kavramı “1942 yılında yazdığı bir yazıda Uluslararası Çalışma Örgütü Sekreterliğinin eski üyesi Wilfred Berson” tarafından ilk kez kullanılmıştır (Estevo, 2007: 21). Azgelişmişlik, kalkınma kavramının bir simgesi olarak kullanılmış ve kalkınma kavramının anlamını değiştirmiştir. Birbirine bağlı olan bu iki kavram arasında hiçbir zaman değişmeyecek bir anlam silsilesi oluşturulmuştur. Kalkınma kavramından bahsedilecekse öncelikle azgelişmişlik tanımını yapmak gerekir. Kalkınma planının uygulanabilirliği öncelikle bölgenin azgelişmişliği ile sağlanabilir düşüncesi ile kendini azgelişmiş olarak kabul eden bir toplum aslında kendisi dışında gelişen diğer toplumlara göre geri kalmışlığını kabullenerek arzu edilene ulaşma hayalini kurmuştur. Yani, insanların içselleştirdiği aşağılık koşullardan kurtulabilmeleri için başkalarının deneyimlerinin ve hayallerinin kölesi olması gerekmiştir. Azgelişmişlik, kalkınmanın yol açtığı bir sonuç olarak okunabilir. Eğer bir bölgede azgelişmişlik hastalığı (zehri) varsa buradaki mutlak çözüm (tedavi) kalkınmada aranmalıdır şeklinde bir sebep-sonuç ilişkisine gidilmiştir (Estevo, 2007: 21).

“Avrupa’nın iyice yerel noktalarında oluşmaya başlayan kapitalizm, önce kapitalist tipten sanayileşmeyi ortaya çıkartmış, sonra da kendine bir dünya ekonomisi oluşturmaya başlamıştır. Bu süreç içinde ortaya çıkan gelişmişlik ve azgelişmişlik kavramları olgusal olarak ve kaçınılmaz gerçekler olarak

kavranmakta, buna bağılı olarak, Batı'nın değişim sũreci evrensel bir tarihin gelecek programı olarak gũzũkmektedir. Bu bağlamda, azgelişmişlik bazı ũlkelerin çocukluk hastalığıdır ve Avrupa'nın doğrusal evrimini izleyerek ona ulaştıklarında bundan kurtulacaklardır. Kalkınma fetişi işte tam bu noktada devreye girmektedir” (Partant, 1985: 9).

Geliřmiřlięin ancak azgelişmişlik ile var olabileceğini savunan Partrant, kalkınmanın azgelişmiş ũlkelerin dũnya pazarıyla bũtũnleřmesini sağlayarak hem uluslararası sũmũrũyũ hem de hiyerarşiyi meşrulaştırdığını ve gizlediğini ileri sũrmũřtũr. Kalkınma kavramının az gelişmiş ya da gelişmekte olan ũlkelerle ilişkilendirilmesi, 1950'lerin ortalarına rastlamaktadır (Kaynak, 2003: 18). Dolayısıyla Kalkınma İktisadının gelişim sũreci, az gelişmiş ũlkelerde yaşanan gelişme sũreciyle yakından bağlantılıdır. Őte yandan azgelişmişlik tezleri Bařkaya'ya gũre iki grupta incelenmektedir. Birinci grup tezleri, ekseri bir ũlkenin geriliğini ya o toplumun kũltũrel geriliğiyle ya da yetersizliğiyle ačíklamıř ve bu yaklaşımı Avrupa merkezli ve ırkçı yaklaşımın azgelişmişlik sorununa uygulanması olarak gũrmũřtũr (Bařkaya, 2017: 50). Őlkelerin gelişmelerini engelleyen başlıca faktũrleri ũlkelerin kaynak donanımının, iklim-çevre koşullarının ve yeraltı kaynaklarının yetersiz oluşu ile ačíklayan birinci grup tezlere yũnelik olarak Bařkaya, Afrika œrneęini vermiş ve toprakların varlığının yũredeki ačílıęı engellemediğini vurgulamıştır. İkinci grup tezlere yũnelik ise, ũlkelerin geriliğini tarihsel gelişme sũrecinde geride kalmış olmakla ačíklamıřtır (Bařkaya, 2017: 51).

1950 yılından gũnũmũze kadar geçen sũreçte kalkınmanın yarattığı eşitsiz koşullar, “azgelişmiş ũlkelerin “doğru” politikaları uygulayarak zengin ũlkelere yetişeceği iddia ve inancı” ile etkisini arttırmıştır (Orhangazi, 2011: 49). Azgeliřmiř ũlkelerin œzellikle 1970'li yıllarda kalkınma sũrecinde yaşamış olduğu olumsuz gelişmeler, devletin oynayacağı rol ve yerine getireceği işlevleri kurumsal ačídan yeniden dũřũnmek için uygun bir ortam hazırlamıştır. 1980'li yıllara denk gelen bu dũnemde neoliberal kalkınma kuramı ortaya çıkmıştır.

1.3. Neoliberal Küreselleşme Bağlamında Kalkınma

1.3.1. Küreselleşme

Gelişme iktisadının düşüşü ile küreselleşme sürecinin yaygınlaşması aynı döneme denk gelmiş ve kalkınma iktisadında değişimlere sebep olmuştur. Bu nedenle kalkınma paradigmasını tarihsel olarak neoliberal küreselleşme sürecinin evreleri ile birlikte dikkatli okumak “kalkınma”nın daha iyi anlaşılması açısından önemlidir.

Küreselleşme yaygın olarak, 1960’ların sonlarından itibaren reel üretimde değerlendirilme olanakları daralan gelişmiş ülkeler sermayesinin hızla finansal yatırım alanına çekilmesi ve ulusal sınırların ötesinde rant arayışına girmesi sonucunda üretim, sermaye birikimi ve uluslararası işbölümünde yaşanan dönüşümlerle ilgili bir süreç olarak nitelendirilmektedir (Nakiboğlu, 2004: 44).

Özellikle 1980’lerle birlikte hızlanan teknolojik yenilikler, toplumsal yaşamın her alanını etkisi altına almıştır. Artık dünyanın herhangi bir yerinde/bölgesinde meydana gelen bir olay, günlük ilişkilerimizi, ekonomik faaliyetlerimizi hatta davranışlarımızı bile etkileyebiliyor. Çünkü küreselleşme bir soyutlama değil bir bütün olarak günlük yaşamı doğrudan etkileyen akışkan ve hızlı bir süreçtir. Bu hızlı süreç, toplumlar arasında gerek ekonomik ve politik gerekse ideolojik ve kültürel açıdan inanılmaz değişikliklere yol açmış bulunuyor (Duman, 2011: 668). Küreselleşme süreci sosyal ilişkilerde ve karşılıklı bağımlılıkta dünya çapında artışa sebep olmuştur (Şenses, 2009: 236).

Küreselleşme, genel kanının aksine yeni bir olgu olarak ortaya çıkmamış, daha önce de var olan bir kavramın farklı evrelerini gördüğümüz bir olgudur. Bugün yaşadığımız küreselleşme evresi daha çok finans üzerinden bir dolanımı, yani spekülasyon para akışı ve sermaye dolaşımını hızlandırarak kapitalizmin devamlılığını sağlamaktadır. Bu anlamda günümüz küreselleşmesi neoliberalizmin bir aygıtı olarak okunabilir.

Küreselleşme Bauman’a göre “dünya meselelerinin belirsiz, ele avuca sığmaz ve kendi başına buyruk doğasıdır. Küreselleşme Jewitt’in “Yeni Dünya Düzensizliği”nin bir başka adıdır (Bauman, 2016: 69). Böylece, Amerika Birleşik Devleti önderliğindeki gelişmiş ülkelerin piyasaya dayalı toplumsal ve siyasal “Yeni Dünya Düzeni” tasavvurlarını azgelişmiş ülkelere serbestçe dayatmalarıyla küreselleşme yeni bir

evreye girmiştir. Bu süreçte kapitalizmin eşitsiz dinamikleri uluslararası siyasi rekabetin yoğunluğunun azalmasıyla iyice şiddetlenmiş, küresel refah düzeyinin genel olarak azalma eğilimi güçlenmiştir (Abacı, 2012: 43).

Küreselleşmenin içinde bulunduğumuz sermaye dolaşımı evresi, aşırı zenginlerin daha hızlı bir şekilde para kazanmasına daha çok fırsat vermiştir. Küresel çapta parasal hareketin ve spekülasyonun sağlanması için teknoloji kullanılmaktadır. Teknolojiyi kullanma biçimleri de küreselleşmenin yarattığı paradoksun etkisi ile farklılaşmaktadır. Bu paradoksun içeriğini Bauman “çok az sayıda insana çok büyük faydalar sağlarken, dünya nüfusunun üçte ikisini dışarıda bırakır ya da kenara iter” şeklinde açıklamaktadır (Bauman, 2016: 83).

Küreselleşmenin bir sonucu olarak gelişmiş ya da azgelişmiş bütün ülkeler küresel baskılara açık hale gelmiştir (HaktanKaçmaz, 2009: 39). Bauman’ın dediği gibi küreselleşmiş bir dünyada yerel kalmak, toplumsal sefaletin ve alçalmanın bir göstergesi olmuştur (Bauman, 2016: 9). Küreselleşmenin anahtar özelliklerinden biri, katılımcıların sadece devletler değil, devlet dışı aktörler, özellikle çok-uluslu (multinational) ya da ulusları-aşan (trans-national) şirketler olmasıdır. Günümüzde, dünyanın en büyük ekonomilerinin yarısından fazlası şirketler, uluslararası yatırımlar ve özel sektör ile sağlanmaktadır. Bu nedenle, küreselleşen ekonomide bu güçlü aktörlerin politikalarının insan hakları ve insan hayatı üzerindeki etkileri için sorumluluklarının sağlanması yeni bir meydan okuma olarak görülmüştür (Küçükyalçın, 2006: 31). Dolayısıyla küreselleşme olgusunun çerçevesini oluşturan unsurları iyi bilmek gerekir. Örneğin, petrol ihracatçısı ülkeler, artan finansman gereksinimini karşılamak amacıyla azgelişmiş ülkelere yönlendirilmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda uluslararası özel finansal akımlar azgelişmiş ülkelerde devamlılığını sağlamıştır. Dolayısıyla özel finansal piyasaların öneminin artması, finansal akımların küresel dalganın öncü bir unsuru haline gelmesini sağlamıştır. Böylece neoliberal politikalar azgelişmiş ülkelerin çok büyük bir kısmını içine alarak bugün küreselleşme diye adlandırdığımız sürecin başlamasına neden olmuştur (Şenses, 2009: 238).

Öte yandan, 1980’lerden itibaren ortaya çıkan ideolojik ve siyasal baskılar, Avrupalılaşıma baskısı, teknolojiye meydana gelen hızlı değişim ve buna bağlı olarak

endüstriyel pazarların küreselleşmesi olguları dinamik ve karmaşık biçimde birbirlerini besleyerek devletin yeniden biçimlendirilmesinde belirleyici olmuştur (Köse, 2000: 21). Küreselleşmenin ulusal ve ulusal olmayan ayrımından kaçınması, ulusal kalkınmacılık fikrinin erozyona uğraması yanında ulus devletlerin de zayıflaması anlamına gelmiştir (Abacı, 2012: 21).

1.3.2. Neoliberal Küreselleşme İle Değişen Kalkınma Paradigması

Küreselleşme kavramı en az kalkınma kavramı kadar sosyal bilimlerde tartışma konusu olmuştur. Küreselleşme, genel olarak neoliberal politikalar ışığında değerlendirilmiş ve bu yönde yorumlanmıştır. Bu bağlamdan hareketle kalkınma “...doğrusal bir süreç olarak değerlendirilmekte ve piyasa ekonomisinin mutlak hâkimiyetiyle sonuçlanan “ideal son” ile özdeşleştirilmektedir” (Şenses, 2009: 236).

Neoliberal iktisat politikaları çoğu kez kendi içinde çelişki yaşamış ve uygulamalarda iyileştirme sağlayamadığı gibi durumun kötüleşmesine de yol açmıştır. Azgelişmiş ülkelere “başka alternatif yok” söylemiyle yaklaşan neoliberal politikalar yine sorunu sistematik kusurlarda aramak yerine yürütülen politikaların iyi uygulanmadığı gerekçesiyle reform sürecini siyasal alanda derinleşmek olarak seçmiştir. Şenses, neoliberalizmin bu çelişkisini şu şekilde örneklendirmiştir:

“Dengesiz güç ilişkileri ve sanayileşmiş ülkelerin kalkınma sorunsalına ideolojik bazda ve kendi çıkarları doğrultusunda yaklaşımlarının doğal bir sonucu olarak küreselleşme süreci bu ülkelerin azgelişmiş ülkelerle ilişkisinin simetrik olmayan bir doğrultuda gelişmesine yol açmaktadır. Örneğin, sanayileşmiş ülkelerdeki az sayıda tarımsal üreticiye yönelik tarımsal destekler çok önemli boyutlara ulaşırken azgelişmiş ülkelerin bu olanaktan giderek yoksun bırakılmaları bir yandan bu ülkelerin sanayileşmiş ülkelere yapabilecekleri tarım ürünleri ihracatını olumsuz etkilerken diğer yandan neoliberal küreselleşmenin bir diğer çelişkisini oluşturmaktadır” (Şenses, 2009: 247).

1990’larda gerçekleşen büyüme, kriz ve reform sürecinin öncesindeki 1950’li, 1960’lı ve 1970’li yıllardakinin sadece yarısını biraz aşan düzeyde kalmıştır. Kayda değer bir büyüme gerçekleştiren ülkelerde dahi gelir dağılımı, eşit olmaktan ziyade daha iyi

durumdaki yüzde 30'luk ve hatta yüzde 10'luk üst sınıfları zenginleştirmiş, zaten fakir olanların birçoğunu ise daha kötü duruma getirmiştir (Şenses, 2009: 281).

Bu dönemde gerçekleştirilen hızlı büyüme bir ölçüde sürdürülemeyecek boyutlardaki yabancı sermaye girişi, bir ölçüde de durgunluk sonrası dönemlerde sıkça görüldüğü gibi kayıp on yıl olarak nitelenen bir önceki on yıldaki kayıpların telafi edilmesiyle açıklanabilir. Sürdürülemeyen büyüme ve neoliberal iktisadi politikaların kalkınma üzerindeki olumsuz etkileri kalkınma alanında yeni tartışmaların doğmasına sebep olmuştur. Yalnızca büyümeye odaklanan ve iktisadi eşitsizliği görmezden gelen bir kalkınma yaklaşımı iflas etmiştir. Yürütülen neoliberal politikalar küresel sefalet ve toplumsal eşitsizliklerde hızlı bir artışa ve tarımsal üretim, toprak kaybı ve kırdan kente göç gibi olguların yoğunlaşmasında bir hızlanmaya sebep olmuştur (Pradella & Marois, 2014: 32). Neoliberalizmin yoksulların durumunu iyileştirmek için kalkınmayı savunurken aynı anda yoksulluk hızlı bir şekilde artmıştır. 1980 sonrası kalkınma kavramı önemini yitirmiş gibi görünse de küreselleşmenin giderek hızlandığı son dönemde kalkınma kavramının içeriği çok daha genişlemiş ve kalkınma yazınında araştırmaların sayısı artmaya başlamıştır (Aysan & Dumludağ, 2014: 9).

Ekonomik ve teknolojik gelişmelerin yaşanması ile birlikte kalkınma iktisadında mevcut geleneksel yaklaşımlar yetersiz kalmış ve kalkınma paradigmasında değişimlere sebep olmuştur. 1980'li yıllardan sonra katılımcılık, sürdürülebilir kalkınma, serbest piyasa, yönetim gibi kavramlar ortaya çıkmış ve daha çok sürdürülebilir ve hızlı büyüme odaklı bir kalkınma anlayışı benimsenmiştir. Kalkınmanın ölçütü olarak çoğu zaman piyasaların durumu ele alınmıştır. “Dolayısıyla artık kalkınma olgusu bir hedef olmaktan da çıkartılmış, yerine (borsa endeksi ve finansal getirisi) yükselen piyasa olgusu getirilmiştir” (İrma & Yeldan, 2000: 143). 1980'li yıllardan sonra ortaya çıkan birçok teknolojik, ekonomik ve sosyal değişimden sonra özellikle gelişmekte olan ülkelerde kalkınma arayışları toplumun tamamını kapsayan entegre kalkınma şeklini esas alarak ilerlemiştir.

Yoksulluğun giderek artması, az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasında farkın giderek daha da derinleşmesi, kır-kent arasında yaşanan göçlerle birlikte ortaya çıkan dengesizlikler, üretim ve tüketimin de doğrudan etkilenmesi kırsal kalkınma

kavramının gündemde önemli bir yere sahip olmasına sebep olmuştur. Dönemlere göre farklı paradigmaların ortaya atıldığı kalkınma yaklaşımında kırsal kalkınma da birçok açıdan incelenmiş ve tartışılmıştır. Kır ve kent arasındaki çatışmanın gittikçe artması kalkınmanın yanı sıra “köy kalkınması” ve “kırsal kalkınma” konularının gündeme yerleşmesine sebep olmuştur. Dünyada ve Türkiye’de kırsal kalkınmada çeşitli yaklaşımlar geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Kırsal kalkınma konusunun kır-kent, göç, yoksulluk, doğal üretim gibi birçok konuyu aynı anda kapsamaya yaklaşımların da farklılaşmasına neden olmuştur. Ancak bu tez çalışmasında tüm yaklaşımları ele almak imkânsız olacağı için tezin ortaya koyduğu sınırlılıklar dahilinde kırsal kalkınmanın katılımcılık boyutu anlatılacak ve bir saha çalışması üzerinden örneklendirilecektir. Bu sebeple, tezin kapsamından kopmamak için kırsal kalkınma yaklaşımlarında yalnızca “katılımcılık” ve katılımcılığa bağlı olduğu düşünülen faktörler anlatılacaktır.

1.4. Kırsal Kalkınma Kavramı

Makineleşmeye bağlı olarak küresel kapitalizmin dinamikleri canlanmış ve kaçınılmaz olarak kırsal ve kentsel alanlar arasındaki uçurumu arttırmıştır. Kentsel alanların kırsal alanlara doğru genişlemesi, tarımdaki makineleşmenin bir sonucu olarak üretim şekillerinin etkilenmesi gibi pek çok değişimin etkisiyle kırsal alanı ve kentleri bir arada değerlendiren politikalar önem kazanmıştır. Bu sebeple genel bir kalkınmadan çok kırsal kalkınma ya da köy kalkınması gündeme gelmiştir. Kavramsal olarak kırsal kalkınma; “kırsal toplumun ekonomik, sosyal, tarımsal modernizasyon sürecini işlevsel ve bütünleşik gelişme yaklaşımı ile değerlendirmektedir” (Akci & Özcan, 2016: 2). Bu bağlamda kırsal kalkınma yaklaşımı bir süreç olarak değerlendirildiğinde kavramın ekonomik, sosyokültürel, ekolojik temellere dayanan bir strateji olduğu söylenebilir. Kırsal kalkınma kavramı en sade haliyle şu şekilde tanımlanmıştır:

“Kırsal kalkınmayı, kırsal alan veya kırsal yerleşme olarak tanımlanan alanlardaki sosyal, kültürel ve ekonomik tüm şartların, çevre koruma ve sürdürülebilirlik ilkeleri çerçevesinde bu bölgelerde yaşayan insanların refah ve yaşam düzeylerinin yükseltilmesine yönelik plan, politika ve uygulamaların bütünü olarak tanımlamak mümkündür” (Bakırcı, 2007: 33).

Kırsal alanın birçok bileşenin olması kırsal kalkınma tanımının yapılmasını zorlaştırarak farklı tanımların yapılmasına sebep olmaktadır. Bunun bir sonucu olarak da kırsal kalkınma, köy kalkınması, tarımsal kalkınma, toplum kalkınması gibi kavramlar ortaya çıkmıştır. Örneğin, Birleşmiş Milletler Teşkilâtı (BM) tarafından yapılan tanıma göre toplum kalkınması da kırsal kalkınma ile eşdeğer görülmektedir. Buna göre, toplum kalkınmasının içeriği “...toplumun niteliğinin kırsal olup olmadığına bakılmaksızın konuya genel bir açıdan yaklaşıldığı”nı göstermektedir (Doğan, 2012, 28). Öte yandan Cevat Geray ise “toplum kalkınması sözünü tüm toplumun kalkınması olarak algılayanlar vardır” (Geray, 1981: 20) sorununu vurgulamıştır. Yani toplum kalkınması, insanın gelişimini sağlamaya yönelik kalkınma odaklı bir eğitim yönetimini, sürecini ve programını kapsayan kalkınmanın olmazsa olmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Chambers’a göre ise kırsal kalkınma;

“Yoksul kadın ve erkekler gibi spesifik grupların kendileri ve çocukları için ihtiyaç duyduklarından daha fazlasını elde etmelerine olanak tanıyan bir stratejidir. Bu strateji kırsal alanlardan geçimlerini sağlayan çalışanlar içinde en yoksul olanları, kırsal kalkınmanın nimetlerinden daha fazla yararlanmayı talep etmelerine yardım etmeyi kapsamaktadır. Adı geçen yoksul grupları ise, küçük ölçekli çiftçiler, kiracı üreticiler ve topraksız köylüler teşkil eder” (Chambers, 1983: 147).

Bu alıntı doğrultusunda yazarın kırsal kalkınma stratejisinde belirli bir hedef kitlesi mevcuttur denilebilir. Yani kırsal kalkınmanın gerçekleşebilmesi kırsalda yaşayan belirli bir kesimin yaşam seviyesinin yükseltilmesine bağlıdır. Kırsal kalkınma politikalarında geçimlik tarım dışında üretimin artması hedef kitlenin tarım ile ilişkilendirilmesine ve tarımsal kalkınmayı da içerisinde barındırmasına yol açmaktadır. Fakat kırsal kalkınmanın tek sürükleyicisi tarımdır sonucuna varmak yanlış olacaktır. Kırsal kalkınma kavramı geniş kapsamlı olup ekonomik kalkınmanın yanı sıra sosyokültürel kalkınmayı da içermektedir.

Bununla birlikte kırsal sorunları araştıran Kırsal Çevre Derneği’nin kırsal kalkınma tanımı politik bir tercih olarak değerlendirerek kalkınmanın başka bir boyutunu ele almaktadır. Bu tanıma göre kırsal kalkınma;

“kırsal alanda yaşayan ve geçimini tarım sektöründen veya benzer kırsal mesleklerden sağlayan birey ve toplulukların, insanca yaşam koşullarına kavuşturulması için onlarda önce bu yönde bir gereksinme duygusu yaratmak, sonra da bu duygu yönünde çaba harcamaları için onlara maddi ve manevi açıdan tüm yardımların yapılması ile demokratik yoldan bu toplulukların ekonomik, toplumsal, kültürel kalkınmalarını sağlama uğraşısı” olarak görülmüştür.²

Öte yandan DPT’ ye göre kırsal kalkınma;

“Kırsal alanda, sürdürülebilir doğal kaynak kullanımını esas alarak, bir taraftan kırsal kesimin gelir düzeyinin ve yaşam kalitesinin yükseltilmesi yoluyla gelişmişlik farklarının azaltılması amacına yönelik, diğer taraftan çevresel ve kültürel değerlerin korunmasını ve geliştirilmesini gözetken, yerelde farklılaşan sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri, ihtiyaçları, potansiyelleri ve dinamikleri dikkate alarak çok sektörlü yaklaşımla planlanan faaliyetler bütünü”dür³.

DPT’nin tanımında çevresel değerlerin gözetilmesi düşüncesi doğaya atfedilen ekolojik bir bakış açısından ziyade doğal kaynakların gelir getirici özelliğinden gelmektedir. Yani çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması hedeflenmişse de ekolojik sürdürülebilirlik bakış açısından uzaktır.

1.4.1. Tarihsel Olarak Kırsal Kalkınma

19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan kırsal kalkınma zaman içinde farklılaşan ekonomik, sosyal ve teknolojik faktörlerin etkisi ile değişime uğramıştır.

“Kırsal kalkınma, amaçları, stratejileri, başarı kriterleri ve göstergeleri hedeflenen gruba, politikaları belirleyenlerin politik görüşlerine, uygulanan politika, program veya projenin zaman ve mekânına göre değişen bir kavram olduğu için değer yargısı içermeyen objektif / bilimsel” olmayan bir kavram olarak yorumlanmıştır. (Furat, 2013: 591).

² Kırsal Çevre Derneği, “Kırsal Kalkınma Nedir?”, (Çevrimiçi), https://www.kirsalcevre.org.tr/foto/file/kirsal_kalkinma_politikalari_bulentg.pdf, 20.12.2018.

³ Devlet Planlama Teşkilatı, “Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2007-2013” (Çevrimiçi), <https://kkt.tarim.gov.tr/Ukks2007-2013.pdf>, 22, 01, 2019.

“Kır kesiminde (tarım, köy ve köylülük) kapitalist modernizasyon” olarak adlandırabileceğimiz dönem II. Dünya Savaşı sonrasında başlayan döneme tekabül etmektir (Başkaya, 2017: 149). Özellikle savaş sonrası ortaya çıkan yıkım birçok ülkede gıda açığının ortaya çıkması tarımsal üretimin de önem kazanmasına sebep olmuştur. Savaşın uzaması, tarlaların boş kalması ve olumsuz iklim koşullarının varlığı beraberinde üretimde ciddi kayıpların yaşanmasını getirmiştir. Bir yandan üretim ihtiyacı artarken diğer yandan üretimin gerçekleşmesi için merkezi öneme sahip olan tarım, köy, köylülük hâkim anlayışa göre geri kalmışlığı ve yoksulluğu ifade etmiştir. Bu sebeple modernizasyon projesi gereği köylülük dönüştürülmesi ve kalkındırılması gereken bir nesne olarak görülmüştür (Başkaya, 2017: 149). Kalkınmanın gerçekleşebilmesi için gereken sanayileşme sürecinde iş gücü yoksul, köylü ve kır kesimi ile sağlanmıştır.

İkinci dünya savaşından 1960’ların sonuna kadar modernizasyon kuramı devam etmiş “kırsal kalkınma, yeşil devrim, büyük çaplı altyapı yatırımları, araştırma ve yeni teknolojiler geliştirmeyi içermiştir” (Furat, 2013: 591). Kırdan kente göç ile birlikte ortaya çıkan sorunlar nedeniyle yaygın olarak “kır-kent ve sosyal sınıflar arasındaki çelişkiler, dengesiz büyüme, kalkınma süreçlerinde ihmal edilen kesimler, sosyal adalet ya da refahın toplum katmanları” (Taluğ, Ertürk, & Şahinöz, 2010: 43) temaları işlenmiştir.

1970 yılı başlangıcı ile ortaya çıkan gıda bunalımı “...uluslararası kalkınma kuruluşlarının ilgisini kırsal alana ve tarıma” yöneltmiştir (Taluğ vd., 2010: 44). Modernizasyon kuramı gereği ulus devletler, “tarımsal makineleşme ve biyokimyasal girdiler kullanarak belli ürünlerde uzmanlaşmış tarımsal üretim” yapmıştır (Furat, 2013: 591). Modernizasyon, genel olarak literatürde çoğu kez küreselleşme, Batılılaşma gibi terimler ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır.

Modernizasyon kuramında, “azgelişmiş ülkelerde modernleşme sürecine girilmesi ile artan gelir eşitsizliği nihai olarak ekonomideki tüm birimlerin gelirinin artması için bir önkoşul” olarak görülmektedir (Ongan, 2004: 4). Bu model ile tarımsal üretim verimliliğini en az maliyetle yapmak hedeflenmiş ve bu sayede azgelişmiş ülkelerin tarımsal üretimlerini arttırması ve ihraç etmesi ile kalkınmanın gerçekleşebileceği

öngörülmüştür. Dolayısıyla bu dönemde Batı’da, kalkınmayı oluşturan sosyal ve kültürel dinamikler, siyasal gücün niteliği ve toplumsal gerçeklik boyutlarının göz ardı edildiği ve salt ekonomik bir stratejinin egemen olduğu sonucuna varmaktayız.

1980’lerden sonra kalkınma alanında yaşanan başarısızlıklar, kırsal alanda geçim sorunu ve kırsalda artan yoksulluk 1990’larda, daha dengeli bir kırsal kalkınma yaklaşımının benimsenmesini ve katılım ile karakterize edilen bir farklılaşmayı doğurmuştur.

“Yeni kırsal kalkınma yaklaşımı; “zaman ve mekâna bağlılık, katılımcılık, yerellik, kültürel çoğulculuk, çevresel sürdürülebilirlik, doğal kaynakları akılcı kullanım, insani gelişme, örgütlenme, katılımcı gözlem ve değerlendirme, kapasite geliştirme, sosyal sermaye, yönetim, STK’ların gelişmesi, topluluk örgütlenmesi, özel şirketlerin sosyal sorumluluk projeleri gibi prensip, örgüt ve yöntemleri gündeme getirmiştir” (Furat, 2013: 591).

Özellikle 1980’lerden sonra, gelişmekte olan ülkelerin kırsalındaki nüfus fazlası sanayi sektöründe istihdam ile kırsalda gelişmiş ülkelerin ileri teknolojisi uygulanırsa sorun çözüldü anlayışı hâkimdi. Arthur Lewis’ in “Sınırsız Emek ve Arz” makalesinde kurgulanan düalist kalkınma modeline göre; modern ve geleneksel olmak üzere iki kesimden oluşan ekonomide modern (sanayi) kesiminin emek talebi geleneksel kesimden karşılanmalıydı. İki sektörlü bu modelde tarım yalnızca işgücü transferinde değerlendirilmekte, bu da tarımın kalkınmada pasif bir konuma düşürülmesine sebep olmaktaydı. Tarım, kalkınma ve modernleşme ile birlikte kır ve kent arasında bir çelişki oluşmuş ve feodal toprak düzeni, mülkiyet düzeni ve bağımlılık ilişkileri bu çelişkiden doğrudan etkilenmiştir. Kırdan kente göç eden nüfusun kırsaldaki üretim araçlarından koparılarak emek gücünün metalaşması, mülksüzleşme ile birlikte proleterleşmeyi de getirmiş ve sosyo ekonomik ilişkileri baştan aşağı değiştirmişti (Adaman vd., 2017: 286). Dolayısıyla, tarlasında domates üreten köylünün kente göç etmesi sonucunda domatesin üretim değil de dağıtım kısmında bir başka formasyonda çalışması toprağından uzaklaşması, üretim tecrübelerini gelecek kuşaklara aktaramaması ve doğaya yabancılaşması tüm bu anlatılanların özeti niteliğindedir. “Tarım kesiminde toprakların genişletilememesi,

yoğun emek 'isteyen üretim biçimlerinin ve tarım üzerine kurulu sanatların sınırlı gelişmesi işsizlik ve göç olaylarını yaratmaktadır” (Tütengil, 2012: 125).

1990’larda katılım ile karakterize edilen kırsal kalkınma paradigmasındaki farklılaşma, Türkiye’nin de kırsal kalkınma politikalarında yansıma bulmuştur. 1980’lerdeki serbest piyasa ve 1990’larda sosyal sermayenin öneminin artması kırsal kalkınma alanında yeni yaklaşımların benimsenmesi Türkiye’de tarıma iş makinelerinin girmesi ile kır kesiminde mülksüzleşmenin başlamasına sebep olmuştur. Küresel ekonomiyle bütünleşmenin etkisi Türkiye’de etkisini tarım üzerinde de göstermiş ve özellikle gıda sektöründe Türkiye’nin bir açık pazar haline gelmesine yol açmıştır. Ayrıca, sanayileşmenin de etkisiyle kırsal alanlarda nüfusun giderek azalması ve tarım yapan ailelerin yeterli gelir elde edememesi gibi sorunlar Türkiye’yi dışarıya bağımlı bir ülke haline getirmiştir.

Tarımdaki modernleşme ile birlikte kırlardan kentlere ciddi bir göç dalgası başlamıştır. Ancak kırdan kente göç edenler için kentlerde daha önceden yeterli istihdamın sağlanamamış olması pek çok sorunu gündeme getirmiştir. Kentlere transfer edilen tarımdaki fazla nüfusu “gizli işsizlik” ile niteleyen Başkaya’nın söylemi bu durum için çok yerinde olmuştur (Başkaya, 2017: 14).

Kır ve kent arasında artan bölgeler arası eşitsizlik sorununun gündeme gelmesi, kırsal kalkınma yaklaşımlarında yeni arayışların başlamasına neden olmuştur. Bu bağlamda, küresel kapitalizmin ortaya çıkardığı ekonomik, ekolojik ve sosyal krizlerin aşılmasına karşın kırsal ve kentsel alanlardaki dengesizliğinin ortadan kaldırılması için kırsal kalkınma alanında birçok görüş ve model üretilmiştir.

Bu bağlamda, bölgeler arası eşitsizliğin giderilmesi ve kırsal alanların ekolojik ve sosyal olarak dönüştürülmesi için Avrupa Birliği ve Türkiye’de gerçekleştirilen birçok projeye rastlanmaktadır. Tek biçimli kültürü ve endüstriyel toplumları yaratan neoliberalizm sürecinde “sektörel ve büyümeye dayalı gelişme modellerinin toplumun tüm kesimlerine yanıt vermemesi sonucu” yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır⁴Bu

---

⁴ Bülent Gülçubuk, “Kırsalı Kalkındırmadan Tarımda- Kırsalda İş sağlığı ve Güvenliği Olur mu?, (Çevrimiçi), https://www.researchgate.net/publication/311545338_Kırsali_Kalkındırmadan_Tarımda-Kırsalda_Is_Sagligi_Ve_Guvenligi_Olur_Mu/download, 15.03.2019.

arayışların bir uzantısı olarak sivil toplum kuruluşları, yerel yönetimler ve kurumların kırsal kalkınma sürecine katılımı önemini arttırmıştır. Birçok süreci içerisinde barındırdığı için kırsal kalkınma hem toplum hem de ekonomi kesimini bir araya getirmiş ve bu sayede “özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki sorunların çözümünde kırsal kalkınma artık anahtar strateji haline” gelmiştir⁵

1.4.2. Kırsal Kalkınma Bileşenleri

1.4.3. Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Politikaları

Son yıllarda üzerinde en çok tartışılan olgulardan biri bilindiği üzere kırsal kalkınma kavramıdır. Birleşmiş Milletler, OECD, Avrupa Birliği, Dünya Bankası, çeşitli gönüllü kuruluşlar, sivil toplum örgütleri ve hükümet, programlarında kırsal kalkınma olgusuna daha fazla kaynak, bilgi ve zaman ayrılmış ve bu doğrultuda çeşitli politikalar yürütülmüştür. AB kırsal kalkınma politikaları, Ortak Tarım Politikası’nın bir parçası haline gelerek “...mal ve hizmet üretiminin yanında tarımın birlik üzerindeki çok yönlü etkisini ve kırsal alanların karşı karşıya kaldığı sorunları dikkate alan bir politikaya dönüşmüştür” (Yücer, 2009: 16). Kırsal alanların kendine özgü özellikleri yürütülen bu politikaların şeklini ve biçimini belirlemiştir. Bu özellikler arasında kırsal alanın doğal özellikleri, nüfus yoğunluğu, üretim biçimi, yönetim biçimi gibi faktörler yer almaktadır. Avrupa Birliği içerisinde yer alan ülkelerin çeşitliliği ve sürekli genişlemesi beraberinde istihdam, sürdürülebilirlik gibi pek çok sorunu da gündeme getirmiştir. Örneğin “AB’ye üye bazı ülkelerde kırsal ekonomide tarımın rolü çok düşük iken bazılarında çok yüksektir. Yine ülkeler arasında kırsal alandaki işsizlik oranlarında çok büyük farklar söz konusudur” (Örnek, 2007: 19). Sosyoekonomik faktörlerin çeşitlilik arz etmesi tek bir kırsal alan tanımının yapılmasını engellemiştir. Yapılan tanımlamalarda kırsal alanlar arazi parçası olarak ele alınıp, tarımsal desen, arazi kullanımı, kentlere yakınlık gibi kıstaslar göz önüne

---

⁵ Bülent GÜLÇUBUK, Nurettin YILDIRAK, Nuray KIZILASLAN, Dilek ÖZER, Mustafa KAN, Arzu KEPOĞLU, “Kırsal Kalkınma Yaklaşımları ve Politika Değişimleri”, (Çevrimiçi), http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/e443d6819ae22b2_ek.pdf, 18.12.2018.

alınabilmekte ya da sosyokültürel özelliklere bağlı olarak bir ayırım yapılmaktadır. Bununla birlikte;

“dünya ticaretinin gittikçe daha küresel bir yapıya dönüşmesi, tüketici odaklı kalite gereksinimlerinin artması ve AB’nin genişlemesi gibi nedenlerden dolayı AB’nin tümüne yönelik bir kırsal kalkınma politikasını zorunlu kılmıştır” (Can, 2007: 46).

AB kırsal kalkınma projelerinde tarımdaki modernizasyon süreci ile tarım nüfusunun azaltılması, tarımda çalışan nüfusun sosyoekonomik koşullarının iyileştirilmesi hedeflenmiştir. Ancak 1980’li yıllardan sonra ciddi bir ürün fazlası ve fazla üretimin getirdiği ekolojik problemlerle yüz yüze kalınması yürütülen politikalarda reforma gidilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Çok fazla sayıda gıda üreticisinin iç piyasaya girmesi, rekabetin zorlaşması gibi sorunları doğurmuş ve bu doğrultuda OTP’de reformlara gidilmiş ve Gündem 2000 reform anlaşması kabul edilmiştir. Reformlar, üç hedefi temel almıştır. Bunlar;

- “Kırsal alanların başlıca dayanağı olan tarım ve ormancılık sektörünü güçlendirmek
- Kırsal alanların rekabet edebilirliğini güçlendirmek, böylece iş olanakları ve kaliteli yaşam koşullarını sağlamak
- Avrupa’nın çevre, doğal güzellik ve kırsal mirasını korumaktır” (Örnek, 2007: 20).

Ancak AB’nin tarım ve kırsal kalkınma politikalarının çevre koruma, yüksek standartlarda gıda güvenliği, gıda kalitesi ve hayvan refahı ile doğal güzelliklerin ve biyo-çeşitliliğin korunmasını içeren sürdürülebilir, çok fonksiyonlu bir tarım modelini desteklemede yeterli olmadığı eleştirisi yapılmıştır (Örnek, 2007: 20). Bu nedenle hem AB üyesi hem de aday ülkelerde sürdürülebilir çevre ve kırsal kalkınma hedefine ulaşmak için istihdamın, sosyal güvenliğin ve eğitimin geliştirilmesi ortak çıkarları doğrultusunda kırsal kalkınma politikalarında dört ana eksen oluşturulmuştur. AB’nin yeni kırsal kalkınma politikasında 3 temel amaca ulaşmak için bahsedilen bu dört eksen aşağıdaki gibi olup her bir eksen altında stratejiler oluşturulduğu görülmektedir (Yücer, 2009: 16).

Tablo 3. AB Kırsal Kalkınma Politikası Eksenleri

1.Eksen: Tarım ve ormancılık sektörlerinin iyileştirilmesi ve rekabet güçlerinin artırılması	• İnsan potansiyelinin geliştirilmesi amacıyla, mesleki eğitim ve yeni çiftçilerin iş kurması, erken emeklilik ve danışmanlık servislerinin kullanılması
	• Fiziksel potansiyeli geliştirme amacıyla; tarımsal işletmelerin modernizasyonu ve yeniden yapılandırılması,
2.Eksen: Kırsal alanların ve çevrenin geliştirilmesi,	• Biyo-çeşitlilik ve tarımsal arazilerin sürdürülebilir kullanımı amacıyla, dağlık ve engebeli arazilerde doğal engel, tarım ve çevre, hayvan refahı ödemeleri,
	• Orman arazilerinin sürdürülebilir kullanımı amacıyla, tarım arazileri üzerinde tarım-ormancılık tesislerinin kurulması, tarım dışı arazilerin ağaçlandırılması, ormancılık potansiyelinin iyileştirilmesi
3.Eksen: Kırsal alanlardaki yaşam kalitesinin artırılması ve kırsal ekonominin çeşitlendirilmesi,	• Kırsal alanda ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi amacıyla, tarım dışı faaliyetlerin çeşitlendirilmesi, yeni iş olanaklarının oluşturulması ve geliştirilmesi, turizm faaliyetlerinin desteklenmesi
	• Kırsal alanlardaki yaşam kalitesinin iyileştirilmesi ekseninde, ekonomi ve kırsal nüfus için temel hizmetler, kırsal nüfusun korunması ve güçlendirilmesi,
4.Eksen: Lider yaklaşımı,	• Yerel bazlı aşağıdan yukarıya yaklaşımı ile yerel gruplar, ortaklık ve iş birliği tanımlarının programlar içerisinde yer alması,
	• Kamu-özel ortaklıklar olarak tanımlanan yerel kalkınma stratejilerini destekleyerek yenilik, istihdam ve kırsal alanlardaki büyümeye katkıda bulunacak, yerinden yönetimi ve yerel nüfusun aktif olarak politikalara ve bu politikaların oluşum sürecine katılması, kendi yaşamları üzerinde karar verme yetisinin geliştirilmesi olarak sayılmıştır

Kaynak: Ahmet Yücer, Türkiye'de Kırsal Kalkınma, Ankara, Epamat Basım Yayın, 2009, s.16.

1.4.4. Türkiye'nin AB'ne Katılım Öncesi Kırsal Kalkınma Politikaları: IPA (Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı) ve IPARD

Avrupa Birliği ve Türkiye arasında gelişen bileşenlerden birini de IPARD oluşturmaktadır. IPA, kendisinden önceki ISPA, SAPARD, Phare, Türkiye Programı ve CARDS katılım öncesi araçlarının yerini almıştır. IPA'nın beş bileşeninden birini de kırsal kalkınma oluşturmaktadır. Kırsal Kalkınma (IPA Rural Development- IPARD) Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Politikası, Kırsal Kalkınma Politikası ve ilgili politikaların yönetimi ve uygulanması yönünde politika geliştirilmesini desteklemektedir. IPA'nın tarımı ilgilendiren beşinci bileşeni;

“Kırsal Kalkınma (IPARD) kapsamında tarım, hayvancılık, gıda, balıkçılık ve alternatif tarım alanlarında faaliyet gösteren işletmelere, üretici bireylere, kooperatiflere ve üretici birliklerine hibe programları aracılığı ile finansman desteği sağlanmaktadır.” (Olgun & Sevilmiş, 2017: 25).

Kırsal Kalkınma Bileşeni altında ise genel olarak şu tedbirler yer almaktadır:

- AB standartlarına göre çiftlik ve tarımsal işletmelerin durumunun iyileştirilmesi için yeniden yapılandırma sürecinin başlatılması
- Tarım ürünlerinin pazarlama sürecinin iyileştirilmesi
- Kırsal altyapının ve ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi,
- Üreticiler için teknik desteğin sağlanması
- Yerel kırsal kalkınma stratejilerinin geliştirilmesi (Can, 2007: 45-50).

1.4.5. Birleşmiş Milletler Kırsal Kalkınma Programı ve FAO'ya göre Kırsal Kalkınma

Toplum kalkınması tanımını ilk kez yapan Birleşmiş Milletler (BM), kırsal kalkınma kavramını da bu tanıma eşdeğer görmektedir. BM tanımına göre kırsal kalkınma;

“Küçük toplulukların içinde bulundukları ekonomik, toplumsal ve kültürel koşulları iyileştirmek amacıyla giriştikleri çabaların devletin bu konudaki

abalarıyla birleştirilmesi, bu toplulukların ulusun tümüyle kaynaştırılması ve ulusal kalkınma çabalarına tam biçimde katkıda bulunmalarının sağlanması” sürecidir (Tan, 2012: 142).

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma rgt tarafından yapılan kırsal alan tanımlamalarında nüfus yoğunluğu n plânda tutulmakta iken BM’in kırsal kalkınma tanımında nicelikten çok toplum niteliğine önem verilmiş ve konuya genel bir açıdan yaklaşılmıştır. Birleşmiş Milletler Gıda Tarım rgt olan (FAO), 1948 yılında örgüte ye olan Türkiye’ye tarım ve kırsal kalkınma konularında savunuculuk, yatırım desteği ve teknik destek sağlamaktadır. FAO’nun kırsal kalkınma hedeflerinde çoğunlukla sürdürülebilirlik, gıda, yoksulluk konuları yer almaktadır⁶ Sürdürülebilir tarımsal ve kırsal kalkınma, kalkınmakta olan ülkelerde yaşayan milyonlarca kişinin beslenme, gıda güvenliği ve hayat şartlarının iyileştirilmesi için gerekli temeli oluşturmaktadır (Yücer, 2009: 16).

Türkiye’ye destek sağlayan FAO projeleri aşağıdaki konular ile ilgilidir:

- “Gıda güvenliği ve beslenme
- Tarım ve kırsal kalkınma
- Doğal kaynakların korunması ve yönetimi
- Tarım politikaları
- Gıda güvenilirliği” (FAO, 2014).

1.4.6. Kırsal kalkınma ve Türkiye

Cumhuriyetin kurulmasından bu yana Türkiye’de kırsal ile kent arasındaki eşitsizliği giderebilmek için çeşitli kalkındırma çalışmaları yürütülmüştür. Tarımsal ve kırsal alanda dönüşüm sağlanması adına ilk olarak 1925 aşar vergisi kaldırılmış, 1926 yılında toprak mülkiyetinin yasal temelleri oluşturulmuştur. Türkiye’de kırsal kalkınma ile ilgili uygulamaların başladığı dönemlere denk gelen 1937 yılında çiftçilerin tarımsal

---

⁶ FAO, 2014 “FAO-Turkey Partnership Program Annual Report” (evrimii), <http://www.fao.org/3/CA2472EN/ca2472en.pdf>, 23.02.2019

alandaki makinelerden yararlanabilmesi için “Zirai Kombinalar” kurulmuş ancak bu kombinalar tarlaların çok ucuza sürülmesine neden olduğu için 1940 yılından sonra kombinalardaki makineler yalnızca devlet arazilerinde kullanılmaya başlanmıştır (Kırsal Dönüşüm Çalıştayı, 2015: 31-33).

1930 ile 1939 yılları arasında tüm dünyada etkili olan ekonomik bunalımın etkisi Türkiye’de görülmüş ve yoksullaşmanın artması ile birlikte kalkınmada yeni arayışlara gidilmiştir. Bu dönemde tarımda destekleme politikası yürütülmüştür.

1939-1944 yılları arasında Köy Enstitüleri kuruldu. Kırsal kalkınma yaklaşımlarında, kalkınmanın yalnızca ekonomik boyutu ile gerçekleşmeyeceği düşüncesi ile birlikte Köy Enstitülerine eğitmen yetiştirme dönemine başlandı. Bu sayede, kır ve kent arasındaki ikilemin azaltılacağı düşünülmüş ve köyün kendi içinde kalkınabilmesi hedeflenmişti. 1950’li yıllarda kırsal alan ve köy sosyolojisi çalışmalarında artmaya başladı. 1960’lı yıllara doğru, Köy Enstitülerinin yarattığı olumlu etkiye rağmen, politik değişimler meydana geldi ve varlıkları sorgulanan enstitüler kapatıldı.

Öte yandan, bu dönemde yaşanan II. Dünya Savaşı sebebi ile Türkiye’de tarımsal üretim oldukça azalmış ve bu nedenle kırdan kente yoğun göç dönemine girilmişti. Bu göçlerin nedenlerini Dinler şu şekilde açıklamıştır:

- “1950’lerden sonra tarımsal nüfusun artması nedeniyle, tarımda çalışan kişilerin gelirlerinin diğer sektörlerle oranla azalması,
- Tarımda makineleşmenin artmasıyla, tarım sektöründe istihdam edilecek nüfusun azalması,
- Tarımsal nüfus artışıyla topraksız ailelerin artması,
- Toprak mülkiyetindeki adaletsizlikler,
- Tarımsal arazilerin parçalı olması ve bu küçük arazilerden yeterince verim alınamaması” (Dinler’den akt. Kaldırım, 2012: 54).

1960 yılında plânlı kalkınma dönemine başlandı. Kır ile kent arasındaki uçurumun giderilebilmesi için bölgesel kalkınma anlayışı hâkim oldu. 1970’lere kadar geçen bu dönemde, kırsal alana yönelik sorunlar gündeme gelmiş ve bu bağlamda köylere özellikle fiziksel altyapı ile ilgili hizmet götürüldü.

Tablo 4. Dönemlerine Göre Kalkınma Plânları ve Yaklaşımları

Dönem	Yaklaşım
1963-1967 Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı	Tarım sektörü sanayileşmenin bir aracı olarak kabul edildi. İşgücünü azaltmayan makineleşmenin yaygınlaştırılması hedeflendi.
1968-1972 İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı	Tarımda teknolojik gelişmenin sağlanması ve verimliliğin artırılması hedeflendi.
1973-1977 Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı	İktisadi gelişmenin tarım dışı sektörle sağlanabileceği tekrarlanmış ve tarımda teknolojik gelişme amaçlanmıştır.
1979-1983 Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı	Ekonomik büyümenin daha eşitlikçi bir gelir bölüşümüyle birlikte sağlanması amaçlanmıştır.
1985-1989 Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı	Verimlilik ve ihracat artışını teşvik eden ve tarımsal gelişme potansiyelini gözetten bir yapı içinde sanayinin payının yükseltilmesi ile ekonomik ve sosyal yapının geliştirilmesi amaçlanmıştır.
1990-1994 Altıncı Beş yıllık Kalkınma Plânı	Rekabete açık ekonomi ilke ve esasları doğrultusunda Türk ulusunun hayat seviyesini yükseltmeyi amaçlamıştır.
1996-2000 Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı	İnsan sermayesinin ön plana çıkarılması, sürdürülebilir hızlı büyüme sağlanması, yaşam düzeyinin yükseltilmesi, gelir dağılımının iyileştirilmesi ve istihdamın artırılması amaçlanmıştır.
2001-2005 Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı	Ekonomide sürdürülebilir bir büyüme ve uyum ve rekabet gücünü arttırmak hedeflenmiştir.

Kaynak: (Kırsal Dönüşüm Çalıştayı, Sonuç Raporu, 2.bs., Ankara, İlbank, 2015: 35-36)

Küreselleşmenin son derece etkisini hissettirdiği 2007-2013 döneminde Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Plânı gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde sosyal, ekonomik ve

kültürel alanda bütüncül bir yaklaşım sergilenerek Türkiye'nin bölgesel ve küresel güç haline gelmesi hedeflenmiştir.

2014-2018 Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Plânı yeniden şekillenen dünya ekonomisinde uluslararası iş bölümü ve değer zinciri hiyerarşisinde Türkiye'nin konumunun iyileştirilmesi hedeflenmiştir.

2019-2023 Onbirinci Beş Yıllık Kalkınma Plânında, her alanda bir değişim yaratılarak uzun vadeli bir perspektif öngörülmüştür. Hedeflenen ekonominin yapısında özellikle sürdürülebilirlik ve istikrar vurgusu yapılmıştır. Eğitim, beşeri sermaye ve milli teknoloji konularında yenilik getirecek bir değişim hedeflenmiştir. Bu bağlamda, ekonomik ve sosyal kaynakların arttırılarak daha üretken hale gelmesi, refah ve adil bölüşümü hedefleyen bir plân öngörülmüştür.

Kırsal kalkınma yaklaşımlarında yer alan tarımsal üretimi modernleştirme hedefi Türkiye'de 1980'lere kadar sürmüştür. Ancak 1980'lerde Piyasa Reformu Programı'nın⁷ uygulanması ile ortaya çıkan ekonomik yaklaşımlar ve bu dönemden itibaren uygulanan neoliberal politikalar kırsal alan politikalarını etkilemiştir. Kırsal kredi bağlamında ilk defa "hedef kitle" ya da "hedef grup" kavramı kullanılmaya başlanmış fakat, az gelişmiş ülkeler bütçe açıklarının artması, ekolojik sorunların gittikçe artması, kırsal üretimin sürdürülebilmesinin zorlaşması ve artan dış sermayeye bağımlılık sorunlarıyla karşılaşmışlardır. Bu nedenle de Uluslararası Para Fonu (IMF) nun kamusal kurumların özelleştirmesini ve sosyal programların azaltılmasını zorunlu kılan yapısal uyum programlarını uygulamak zorunda kalmışlardır (Furat, 2013: 591).

1990'lı yıllara gelindiğinde ise kırsal kalkınma yaklaşımlarında "katılımcılık" olgusu ön plâna çıkarılarak sürdürülebilirlik anlayışı bağlamında çalışmalar ortaya konmuştur. Türkiye tarım ve kırsal kalkınma politikasının kurulduğu dönemden bu yana geçirdiği değişimler aşağıdaki zaman çizelgesinde verilmiştir.

---

⁷ Piyasa reformları Williamson tarafından 1980 sonrası gelişmekte olan ülkelerde uygulanan politikalar olarak ele alınmıştır. "Ticari ve finansal liberalleşme, özelleştirme, deregülasyon, döviz kurlarının serbestleştirilmesi, faiz oranlarının piyasaya bırakılması, mali disiplin, devlet harcamalarının teşvik uygulamalarından altyapı yatırımları gibi ekonomik büyümeye katkıda bulunacak alanlara kaydırılması, vergi reformu, mülkiyet haklarının yasal koruma altına alınması" şeklinde tanımlanmıştır (Williamson'dan aktaran Sönmez, 2011: 134).

Tablo 5. Türkiye’de Kırsal Kalkınma Siyasetinin Gelişimi

1940-1960	Tarımsal makineleşmenin ve tarımda verimliliğin arttırılmasına, tarımsal üretim alanlarının arttırılması çalışmalarına ağırlık vermiştir.
1960-1980	Bölgesel ve bütünleşmiş kalkınma modelleri benimsenmiştir. Modernist kırsal kalkınma yaklaşımından; yerel ve bölgesel gelişmeyi dikkate alan bir kırsal kalkınma yaklaşımına bir geçiş dönemidir.
1980-1990	Devletin, genel olarak tarımsal ürünleri destekleyen ürün alma, girdileri sağlama (tohum, gübre ve ilaç) gibi destekleri kaldırılmıştır.
1990-2000	Kırsal kalkınmada katılımcılık olgusu genişletilerek kalkınmada sürdürülebilirlik anlayışı bağlamında önemli çalışmalar ortaya konulmuştur.
2000-	Katılımcılık esas alınmış ve bu dönemde yönetim kavramı yerini yerinden yönetim ve yönetişim kavramlarına bırakmıştır. Çoğunlukla tarımsal üretimin işletmeler biçiminde ve gıda sektörüyle daha yoğun olarak bütünleştiği bir tarımsal üretim benimsenmiştir.

Kaynak: (Mina Furat, “Küresel Politika Değişimleri ve Türkiye’de Kırsal Kalkınma”, Gaziantep University Journal of Social Sciences, 2013: 599-602)

Özellikle 2003 yılı sonrasında Türkiye’de kırsal kalkınma politikalarının belirleyici aktörlerinin değiştiği söylenebilir. Tarım sektörüne devletin dahil olmaması, tarım sektörünü düzenlemek amacıyla üst kurullar oluşturulması, yönetişimin hayata geçirilmesi küreselleşmenin kırsal kalkınma politikalarına yön verdiğini göstermektedir.

Türkiye’de kırsal kalkınma politikalarına ilişkin olarak devletin rolü ve yaklaşımı, Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisinde verildiği gibi, katılımcılık, devamlılık ve yerindelik esaslarına yöneliktir⁸. UUKS’de belirtildiği üzere devlet, STK ve özel kurumlar arasında proje sürecinde işbirliği söz konusudur. Böyle bir işbirliğinin amacı ise, yerelleşmenin gerçekleştiği bir yönetişim şeklini ortaya çıkarmaktır. UUKS’ye göre, Türkiye’de kırsal kalkınma faaliyetleri için belirlenen ilkeler aşağıdaki gibidir.

⁸ UUKS, “Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2014-2020”, (Çevrimiçi),

[https://kkp.tarim.gov.tr/UUKS%20\(2014-2020\).pdf](https://kkp.tarim.gov.tr/UUKS%20(2014-2020).pdf), 17.02.2019.

Tablo 6. Türkiye’de Tüm Kırsal Kalkınma Faaliyetleri İçin Belirlenen İlkeler

Devamlılık	Uygulamaların dışsal etkilerden bağımsız şekilde iç dinamiklerle yürütülmesi
İşbirliği	Kamu, özel sektör ve STK’lar arasındaki işbölümü ve dayanışma ilişkisi
Kapsayıcılık	Her türlü ekonomik, sosyal ve mekânsal dezavantajlarla mücadele edilmesi
Katılımcılık	Yararlanıcı kesimin karar alma ve uygulama süreçlerine dâhil olması
Kurumsallaşma	Uygulayıcı birimlerin yönetim ve organizasyon becerilerinin güçlendirilmesi
Tamamlayıcılık	Farklı uygulamalar arasında sistematik ve rasyonel ilişkilerin sağlanması
Verimlilik	Harcamalar ile çıktılar arasındaki uyuma göre maliyet etkin tercihler yapılması
Yenilikçilik	Ürün, hizmet ve süreçlerde katma değer artışı yaratacak değişiklikler yapılması
Yerellik	Uygulamaların yöresel koşullara duyarlı şekilde esnek şekilde programlanması
Yerindelik	Uygulamaların yararlanıcılara en yakın idari ölçekte ve kurumlarca yürütülmesi
Yeşilcilik	Uygulamaların çevre ve doğal kaynakları tahrip etmeden yürütülmesi
Yönetişim	Karar alma süreçlerinin şeffaflık ve müzakere temelinde yürütülmesi

Kaynak: UUKS, “Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2014-2020”, (Çevrimiçi), [https://kkp.tarim.gov.tr/UUKS%20\(2014-2020\).pdf](https://kkp.tarim.gov.tr/UUKS%20(2014-2020).pdf), 17.02.2019.

Türkiye’nin kırsalına yönelik yapılan çalışmalarda “kırsal nüfus yoğunluğunun düşük ve nüfusun daha çok yaşlı olması, yerleşmelerin genellikle dağınık olması” kimi zaman “politika yapıcı ve uygulayıcılarının kırsal alana yönelik müdahalelerinde yerel halkla istişare etmeleri ve yerel halkı sürece katmaları için zorlayıcı koşullar olarak” görülmektedir (Öğdül vd., 2018: 2). Ancak, kırsal kalkınma uygulamalarında tabandan tavana bir yaklaşımın benimsenmesi halinde, kırsal alanın nüfus yoğunluğunun düşüklüğü yerelin katılımının sağlanabilmesi için bir avantaja dönüşebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

KIRSAL KALKINMA VE TOPLUMSAL EKOLOJİ

Çalışmanın bu kısmına kadar anlatılanların çoğu, kalkınma paradigmasına bağlı olarak ortaya çıkan kırsal kalkınma kavramının neoliberalizm ve küreselleşmenin etkisiyle nasıl bir değişim geçirdiği ile ilgilidir. Kırsal kalkınma kavramının çoğu kez hatalı bir şekilde yalnızca ekonomik merkezli bir bakış açısıyla okunduğu tez boyunca birçok kez dile getirildi. Neoliberal dönemde tarımsal yapıdaki değişimin bir sonucu olarak tarımdan kopuş yaşanması, kırdan kente göçlerin gittikçe artması kır-kent çatışmasını doğurmuş ve kırsal alanda yaşamın ve üretimin gittikçe zorlaşmasına sebep olmuştur. Yalnızca büyüme odaklı olan ekonomik merkezli bakış açısı, ücretsiz emek biçimlerinin karşılığının çoğu durumda olmadığı ve ekolojik maliyetlerin genelde ihmal edildiği gerekçesi ile eleştirilmiştir. Kırın kenti beslemesi ve giderek bir “kaynak” tanımı altında sıkışması giderek daha ağır etkiler yaratmaktadır. Daha önce yalnızca ekonomik rakam odaklı bir sonucun hatalı olduğu yönünde Afrika örneğini vermiş ve verimli toprakların varlığının yöredeki açlığı engellemediğini vurgulamıştık. Yine benzer şekilde, kalkınma süreçlerinin beraberinde ortalamalarda yüksek büyüme getirdiğini gördüğümüz birçok coğrafyada yoksulluğun ortadan kalkmadığını ve hatta kimi durumlarda arttığını gözlemliyoruz⁹. Bununla birlikte çevresel maliyetlerin belirginleşmesi ve ekolojik dengedeki bozulmanın geri döndürülemeyecek hasarlar bıraktığı göz ardı edilmiştir. İklim değişimi biyoçeşitliliğin kaybı krizine neden olarak hem ekonomik hem de ekolojik sorunları derinleştirmekte ve toplumsal maliyetlere yol açmaktadır.

Amartya Sen; kalkınma GSMH, sanayi teknolojisi gibi faktörlere bağlı olsa da kalkınmayı yürüten motor aslında özgürlük ve sürdürülebilir eylemlilik olmalıdır şeklinde bir bakış açısı geliştirmiştir. Burada sürdürülebilir eylemlilik için ise başka çarkların dönmesi gerekebilir. Bu faktörleri incelemek ve örneklendirmek gerekirse,

---

⁹ Özyeğin Vakfı, “Sürdürülebilir Bir Kırsal Kalkınma Modeli Olarak Kavar Havzası Deneyimi” (Çevrimiçi), 2013, <http://www.humanistburo.org/Dosyadepo/file/Surdurulebilir%20Kalkinma%20-%20Kavar%20Denevimi.pdf>, 20.10.2018

kırsal kalkınma projeleri için oluşturulan üretim, dağıtım ve tüketim zincirlerinin hangi aşamalardan geçtiği ve ne gibi engellere takıldığını bilmek kalkınmanın başarısını veya başarısızlığını ortaya koymak için yardımcı olacaktır. “Ürün piyasalarına girişin engellenmesi, pek çok küçük çiftçinin ve didinip uğraşan üreticinin geleneksel düzenlemeler ve kısıtlamalar altında acısını çektiği yoksunluklar arasında yer alır” (Sen, 2004: 22).

Bir kırsal kalkınma kooperatifinin durumunu incelerken şüphesiz ekonomi, ekoloji ve toplum bilimi olan sosyolojiden yararlanmak gerekecektir. Birkaç köy topluluğu ile oluşturulan bir kooperatifin üretimlerinin pazara dahil olması, bu kooperatifin kapitalizm ile karşı karşıya gelmesine sebep olacaktır. Bu nedenle, piyasaya dahil olma sürecinin kırsal kalkınma projelerinin uygulanabilirliği açısından iyi okunması gerekmektedir. Çünkü küçük üreticinin üretim yapabilmesi ancak bu üretimleri pazarlayabilmesi ile devamlılığını sürdürebilmektedir. Kapitalist düzende küçük üreticinin tek başına pazara girmesi veya rekabete dahil olması bu süreçte birçok engelin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Kırsal yaşamın devamlılığı açısından ekonomik faktörlerin göz ardı edilmemesi gerektiği şüphesiz büyük bir önem teşkil etmektedir. Ancak üreticinin ne şekilde ve hangi araçlarla pazara girdiği onun kır yaşamını ve buna bağlı olarak da üretim biçimini dolayısıyla tüm yaşamını değiştirmektedir. Bir tarafta kapitalist piyasa büyürken diğer tarafta kendine bağımlı kıldığı küçük üreticiyi de yoksunluk içerisinde bırakır ve özgürlüğünü kısıtlamış olur. Emek gücünü ve iş gücünü satmak zorunda kalan üreticinin “özgürlük alanı” olarak varsayılan piyasa zorunluluk alanına dönüşür. Çalışmak bir etkinlik olmaktan çıkarak bir zorunluluğa dönüşür. Burada üzerinde durulmak istenen konu iktisadi faaliyet özgürlüğünün yanı sıra siyasi özgürlüklerin ve medeni hakların rolüdür. Sen’in de dediği gibi, insanların kalkınma programlarında ürünlerin pasif alıcıları olarak değil, kendi kaderini tayin edebilen varlıklar olarak görülmesi gerekir (Sen, 2004: 77). Üreticinin iş gücü bağlamında değerlendirilen özgürlük ve zorunluluk alanı, bireyin kendi kaderini tayin etme hususunda oldukça kritik bir önem taşımaktadır. Üreticinin doğrudan bir çıkarı olmasa bile, seçeneksiz bir şekilde mecbur bırakılmışsa bu noktada yine kişinin kendi özgürlüklerinden yoksun olduğu sonucuna varılabilir (Sen, 2004: 56).

Neoliberalizmin ve küreselleşmenin nihai sonuçları üretim sürecini kaçınılmaz bir şekilde etkilerken nesneleştirme ve metalaştırma süreci, insan ilişkilerinin yalnızca yararlılık ilişkisine indirgenmesine sebep olmuştur. Toplumsallaşma sürecinin en önemli bileşeni olan doğa yalnızca bir hammadde olarak görülmüştür. Bu koşullar doğrultusunda, insan ve doğa ilişkisinin üretim biçimi ve yararlılık ikilisi etrafında şekillenmesi, doğanın değerinin yalnızca üretim için bir girdi olarak görülmesine neden olmuştur. Doğanın bir varlık olmaktan öte bir kaynak olarak görülmesi toplumsal ilişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Sermaye birikimi emeği ve doğayı aynı anda sömürmekte olduğundan burada insan-insan ve insan-doğa arasındaki diyalektik bağı iyi çözümlemek gerekmektedir.

Bu nedenle doğa ve insan arasındaki metabolizmanın kendini yeniden üreteceği bir toplum kurgusu gerekmektedir. İnsan tek başına var olamayacağı gibi bir değerler kümesi içerisinde yer almaktadır. Bu kümedeki tüm değerlerin birbiri ile ilişkili olduğu ve buna bağlı olarak da insan yaşamının etrafındaki çemberin daralıp genişleyebileceği göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir. Doğanın sömürülmesi daha da vurgulamak gerekirse, doğanın neoliberalleştirilmesi doğal varlıkların sonsuz olmadığı gerçeği ile yüzleşmemek beraberinde birçok felaketi getirmektedir. İşte Toplumsal Ekoloji de doğanın ve insanın birlikteliğini ve karşılıklı ilişkisini göz ardı etmeden, neden sonuç ilişkisi içerisinde süreç yaklaşımı ile bir toplum kurgulamaktadır. Çalışmanın devamında Toplumsal Ekoloji'nin ekolojik toplum kurgusunun temel taşları anlatılarak kırsal kalkınma paradigması için gerekliliği ve önemi vurgulanacaktır.

2.1. Toplumsal Ekoloji Düşüncesi

Toplumsal Ekoloji'nin ortaya çıkış amacı, geleneksel çevrecileri, 1960'larda yeni keşfedilen çevre krizinin toplumsal nedenlerinden haberdar etmek, eleştirel bakışlarını keskinleştirmek, düşünce ve etkinliklerini radikallemektir. Hiyerarşinin ortaya çıkışının, insanlığın “doğaya hâkim” olabileceği mitini nasıl yarattığı konusuna dikkat çekmek, gezegenin başlıca ekolojik bozukluklarının köklerini esas olarak toplumsal bozukluklardan aldığını göstermek ve toplumsal tahakküm sorununu çözmeye çalışmadan, toplumun anlamlı bir biçimde doğal dünyaya “hâkim” olabileceği şeklindeki yanıltıcı ideolojiyi çözümlenmenin olanaksız olacağını ortaya koymak amaçlanır. Toplumsal Ekoloji düşüncesinin kurucusu Bookchin, şu şekilde bir tanım yapmıştır:

“Toplumsal Ekoloji, var olan ekolojik sorunlarımızın hemen hepsinin kökleşmiş toplumsal sorunlardan kaynaklandığı fikrine dayanmaktadır. Bu bakış açısına göre; mevcut toplum ve ona egemen olan akıldışılıklar dikkatli bir şekilde anlaşılmadan, bu ekolojik sorunların çözülmesi şöyle dursun, anlaşılması bile mümkün değildir. Daha somut bir şekilde ifade etmek gerekirse, -doğal felaketler sonucu ortaya çıkan ekolojik altüst oluşlar ayrı tutulmak kaydıyla- günümüzde yaşadığımız ciddi ekolojik altüst oluşların temelinde ekonomik, etnik, kültürel, toplumsal cinsiyete dayalı ve benzeri çatışmalar yatmaktadır” (Bookchin, 2013: 9).

Üretime katkısının ne olduğuna bakılmaksızın, her bireyin yaşam araçlarını edinme hakkı, yararlanma hakkı ve “vazgeçilmez minimum/indirgenemez asgari ilkesi” nin¹⁰ yitimi arasındaki gerilim toplumsal mesele adını verdiğimiz kavramı ortaya çıkarmıştır. Toplumsal Ekoloji emretme ve itaat etme sorununu toplumsal ve tarihsel bağlamlarda inceleyerek toplumun nasıl yeniden inşa edilebileceğini tartışır. Buna ek olarak, toplumsal meselenin günümüzde geçerli olan kısıtlı ekonomik yorumlarını da içererek bu bağlamı söz konusu ekonomik yorumların da ötesinde görür. Bu nedenle var olan toplumsal meseleler ile ekolojik sorunlar arasında bir bağ kurarak; sosyal, ekolojik ve kültürel bağlamda bir içerik oluşturmuş ve bütüncül bir yaklaşıma sahip olmuştur.

Toplumsal Ekoloji’ye göre ekolojik sorunların çözümlenmesinde “insan” ın konumu oldukça önemli bir yer oluşturur. Çünkü ekolojik görüşe göre insan, yalnızca doğaya zarar veren değil, aynı zamanda bilinçli çabaları yoluyla onu zengin biçimde de güçlendirebilecek bir canlı olarak görülür (Bookchin, 2013a: 42-43). İnsanlığın büyük çoğunluğunu doğayla uyumlu organik evrime etkin olarak katılmaktan alıkoyan ve bir “sömürücü”ye dönüştüren etmenleri ortaya çıkarmak, ekolojik görüş için son derece önemlidir. Gezegenin geleceğinin ancak toplumun geleceği eksenini etrafında şekilleneceği gerçeği ile birlikte “insanlar doğaya müdahale etmeli mi, etmemeli mi?” sorusundan çok, “insanlar doğaya nasıl ve hangi amaçlarla müdahale etmelidirler?” sorusunu tartışır (Bookchin, 2015: 43). Bu sorular da beraberinde başka soru

---

¹⁰ İndirgenemez asgari ilkesi, “üretime katkısının ne olduğuna bakılmaksızın, her bireyin yaşam araçlarını edinme hakkı”na işaret eder (Bookchin, 2013a: 63). Bu ilke, toplumun her üyesinin üretim araçlarına eşit bir şekilde erişebilme hakkını gözetten bir eşitlik zemini yaratır.

işaretlerini doğurmaktadır. İnsan ve doğayı ayıran çatışmaya dayalı ilişki biçimleri nasıl ortaya çıktı? Bu çatışmayı doğuran ve sürdüren kurumsal oluşumlar ve ideolojiler nelerdir? Bu çatışma, gelecekte ekolojik yönelimli bir toplumu ortadan kaldırılabılır mı? Akılcı, ekolojik yönelimli bir toplum, doğal evrim sürecinin içine nasıl yerleştirilebilir? İnsanın insana hükmetmesi, insanın doğaya hükmetmesi sonucunu doğuruyorsa, her iki ‘hükmetme’ düşüncesinin kaynağı nedir?

Toplumsal Ekoloji’de doğa ile toplumun bütünlüğü Hegelci görüşün gerektirdiği “çeşitlilik içinde birlik” fikrine dayanarak krizin kökenine inilir. “Bookchin’in felsefesi holistik karakterdedir ve Bookchin diyalektik doğalcılık kavramını kullanır” (Zengin, 2018: 243). Buradan hareketle Bookchin’in savunduğu şekliyle ekonomik krizin beraberinde getirdiği ekolojik bunalımın kökeni ortaya çıkarılırsa ancak o zaman niceliksel bir toplum yerine nitelikli bir toplum var olabilir.

“Mevcut ekolojik bunalımın kökenini bulacaksak, tek başına teknik, demografi, büyüme ve marazi bolluğa bakmak yerine, bakışlarımızı yalnızca büyüme, feodal ve eski toplumda ya da genel olarak sınıflı toplumlarda değil, bizzat uygarlığın şafağında, hiyerarşi ve tahakkümü doğuran insan toplumunun derinlerinde yatan kurumsal ahlâki ve tinsel değişimlere çevirmemiz gerekir” (Bookchin, 2013b: 62).

Görüldüğü gibi, ekolojik düşünce, bu soruların temelinde hiyerarşinin ve tahakkümün yattığına inanmaktadır. Tahakküm ve hiyerarşi kavramları toplumsal bir terim olarak görülür. Toplum ve doğa arasındaki çatışmanın temelinde toplumsal gelişmeler yer almaktadır. Hiyerarşi kavramı ikinci doğaya aittir ve zoolojik bir terim olarak görülmez. Çünkü hayvanlar arasındaki tahakküm yönetmek amacıyla kurumsallaşmış şiddet biçimlerini yaratmaz. Hiyerarşi ve tahakküm, sistemin döngüsünü irdeleyerek sadece sınıf ve devlet olgularına bağlı olarak kavramsallaştırılan ekonomik ve politik sistemleri değil, kültürel, geleneksel ve psikolojik itaat ve komuta sistemlerini de ifade eder.

Toplumsal Ekoloji, doğal dünya ile toplumsal dünyanın evrim sayesinde tek bir doğa oluşturacak şekilde birleştiğini görmemizi talep eder. İnsan, doğanın doğurganlığının ürünüdür ve hem toplumsal evrimin hem de doğal evrimin bir parçası olarak görülür. Dolayısıyla toplum değişken bir niteliğe sahiptir (Bookchin, 2013a: 48). Doğa iki tür

farklılaşmadan oluşur; birinci doğa ve ikinci doğa. Birinci doğa, bir diğer adıyla insanı olmayan, yani vahşi olan doğadır. Doğal dünyanın, özellikle de organik dünyanın birikimsel evrimi ve insanın biyolojik tarihidir. Hiyerarşi kavramına, birinci doğada yalnızca insanlar arasında değil hiçbir canlı ilişkisinde rastlanmamaktadır. Bookchin tarafından çoğu kez eleştirilen “hayvanlar kralı” veya “en alt sınıf karıncalar” söylemi hiyerarşinin kendiliğinden oluşan bir süreç olmadığını göstermektedir. Çünkü doğada tek etik özne olarak insanın bulunması gerçeğinden hareketle, doğanın insan dışındaki unsurlarına yüklenen hiyerarşik değerler, anlamlar tamamıyla ikinci doğanın yaratılmasıyla ortaya çıkmıştır.

İkinci doğa ise, toplumun evrimi anlamına gelir. Evrimsel gelişmeyle birinci doğanın içinden çıkmıştır. Evrimsel bir aşama olan ikinci doğa, insan kültürünü, büyük çeşitlilikle kurumlaşmış insan topluluklarını, etkili insan tekniklerini, zengin simgesel dilleri ve özenle işletilen beslenme kaynaklarını ifade etmektedir. Kurumsallaşmış toplumlar olarak toplum, doğanın dışında bir oluşum olarak kavranamaz. Bookchin’in ikinci doğa tanımı insanların esnek ve son derece zeki primatlar olarak doğal dünyayı mesken edinme ve değiştirme yöntemidir (Bookchin, 2013: 21). “Özgürlüğün Ekolojisi kitabında belirttiği gibi ikinci doğa,

“ilk insanların yarım milyon veya daha fazla bir süre boyunca geliştirdiği aletlerden, insanların güvenlik ve esenlikleri için iradi olarak yarattıkları habitatlardan ve aile, boy, kabile, hiyerarşi, sınıf ve devlet biçiminde kurumsallaştırdıkları örgütlü toplumsal yaşamdan ve son olarak; felsefe, bilim, teknik ve sanat gibi kültürel başarılarından- meydana gelir. Bu kültürel gelişim yalnızca insana özgüdür” (Bookchin, 2015: 33).

Toplum bu organik süreç içerisinde hem ekolojik yıkım hem de ekolojik topluma yönelme potansiyeline sahiptir. Bu potansiyelin ekolojik yıkıma çevrilmesi insanın insan ve dolayısıyla da insanın doğa üzerindeki tahakkümü ile ortaya çıkmıştır. İnsanın doğaya hükmetmeye yazgılı olduğu nosyonu insanın insan üzerindeki, daha erken bir döneme gidersek, erkeğin kadın üzerindeki ve yaşlının genç üzerindeki tahakkümünden kaynaklanır. İnsanların yaşam kaynaklarını eşitçe paylaşamaması, mülkiyetin ortaya çıkışı, “bizim” yerine “benim” kavramının öne çıkışı, toplumsal

sahipliğin yerini bireysel sahipliğin alması, insanların doğaya hükmetme ve sahiplenme duygularını körüklemiştir. Otoritenin, iş bölümünün, uzmanlaşmanın ortaya çıkışı, insanlar arasındaki birliği ve yakınlığı bozmuş, bu da insanla doğa arasındaki ilişkiyi etkilemiştir. Eşitliğin bozulması ile farklılığın, hiyerarşinin, tahakkümün, ben ve öteki kavramlarının ortaya çıkışı, insanın kendi türünden olan ile eşitliğini bozmuş, bu da insanın kendini diğer canlılardan farklı görmesine neden olmuştur.

2.1.1. Ekolojik Görüşte Hiyerarşi ve Tahakküm Kavramı

Ekolojik akımlardan farklı olarak Toplumsal Ekoloji düşüncesinde, ekolojik krizlerin kökeni toplumsal doğada aranmakta ve bu bağlamda kapsamlı bir eleştiri sunularak öngörü ve eleştirilerde bulunmaktadır. Bookchin radikal bir bakış açısı ile daha önceki çevre-ekoloji görüşlerini eleştirir ve insan-doğa birlikteliğini temel alan öngörülerde bulunur.

Toplumsal gelişmenin maliyetlerini incelerken toplum ve doğa arasındaki sorunların kökenini toplumsal ilişkilerde aramak ekolojik görüşün çıkış noktasıdır. Günümüzde genellikle doğa ile toplum arasındaki karşıtlık, toplumsal bölünmelerden ve insanların kendi aralarındaki çatışmalardan kaynaklanmaktadır (Bookchin, 2013a: 45). Yani, ekolojik krizin dinamiklerini insanın insana tahakkümü ve bu ilişkiden beslenen egemen sistem oluşturmaktadır (Mutlu, 2005: 237).

Bookchin, doğa üzerindeki tahakkümün insanın insan üzerindeki tahakkümüne bağlı olduğunu ve bu tahakküm ilişkilerine yol açanın ise hiyerarşi olduğunu vurgulamaktadır. Sınıf veya devlet yapılanmalarının tahakküm biçimlerinin ortaya çıkışını ekonomik sebepler veya ihtiyaçlarda aramaya karşı çıkan ekolojik görüşün bu bağlamda özgürlük anlayışının diğer akımlardan farklı olduğunu söyleyebiliriz. Bookchin içinde yaşadığımız çağı, “insanlığın yalnızca sınıfsal çizgilerde değil, sınıf sistemlerinin kuluçka evresinde bulunduğu hiyerarşiler bağlamında da farklılaşmanın geniş ölçekte yeniden işlenmesinin mirasçısı” şeklinde değerlendirmektedir (Bookchin, 2013a: 77).

Toplumsal gelişmede ayırt edicilik hiyerarşi, sınıf ve devlet yapılarına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Hiyerarşinin ve tahakküm ilişkilerinin ortaya çıkışı ise ekolojik

görüŖe göre, insanın insan ve doğa üzerinde kurduğu biçimlendirme Ŗekline bağlı olarak var olmuŖtur. Bu kavramlar doğada kendiliğinden gelmez, aksine insanın değer biçme Ŗekline bağlı olarak ortaya çıkar. Bookchin çoğu defa bu kavramların doğanın kendisinde var olduğunu iddia eden görüşlere karŖı çıkarak doğanın içinde geliŖen örnekleri bizzat ele alarak açıklamaya çalıŖır. Buna göre,“ekoloji, ekosistem düzeyinde hiyerarŖi tanımaz. Hayvanlar kralı olmadığı gibi en alt sınıf karıncalar da yoktur” (Bookchin, 2013b: 87).

Burada Bookchin’in ifade etmek istediği nokta doğanın kendisinde var olduğu iddia edilen hiyerarŖinin aslında toplumsal iliŖkilere bağlı olarak ortaya çıktığıdır. Bu bağlamda ekolojik görüşün temelini dayandırdığı Hegelci felsefenin ifade ettiği çeŖitlilik içinde birlik, tamamlayıcılık ilkesinin hiyerarŖi kavramına getirilen tanım ile uyum gösterdiğini söyleyebiliriz. Toplumsal tarih ile doğal tarih arasında kurulan diyalektik düşünce, Hegel’in doğayı bir varlık merdiveni olarak değerlendirmesi düşüncesinin dıŖına çıkarak doğanın evrimsel geliŖimin içinde bir sürekliliğe sahip olduğu fikrini savunmaktadır. “HiyerarŖinin doğuşunu tarih ve antropoloji üzerinden açıklayan Bookchin üzerinde Hegel etkisi olduğu gibi EleŖtirel Teorinin etkisini de görmek mümkündür” (Zengin, 2018: 242). HiyerarŖinin toplumsal düzeyde bilinmediği bir dönem olarak örnek verilen organik toplumlarda eŖitsizlik kavramı olmadığı gibi eŖitlik kavramına da rastlanmamıŖtır. Burada önemle vurgulanan aslında eŖitlięin uygulanacak olan bir Ŗeyi değil, kendiliğindenlik ilkesine göre demokratik yapılar ile birlikte ortaya çıkmasıdır. Bookchin bu döneme dair, Dorothy Lee’nin Wintu yerlileri hakkında yaptığı araŖırmayı örnek göstermektedir.

“Wintu’lu bir anne bebeğini gölgeye “taŖımaz”, onunla gölgeye “çekilir”. Bir Ŗef halkını “yönetmez”, onların yanında “durur”. Ne olursa olsun, Ŗef onların danıŖmanından öte bir varlık değildir ve görüşlerini dayatmak için baskı gücü yoktur. Bir Wintu, “bizim gibi, “bir kocaya”, “bir oğula” ya da “bir kız kardeŖe” sahibim” asla demez; aslında diyemez.” Birlikte yaŖamak bizim sahiplik dediğimiz Ŗeyi ifade etmenin genel yoludur ve onlar bu terimi sayęı duydukları her Ŗey için kullanırlar; öyle ki bir kiŖinin oku ve yayıyla birlikte yaŖadıęı söylenebilir” (Bookchin, 2015: 88).

Dolayısıyla, organik toplumlarda mülkiyet kavramına ve sahiplik duygusu yerine birliktelik kavramı bireyin doğuşundan itibaren ön plândadır. Bookchin, buradaki birliktelik duygusunun, yani toplumsal ilişkilerin insan-doğa ilişkilerine de yansıdığını anlatmaktadır. Hiyerarşi, tahakküm ve üstünlük kavramlarının dışarıda bırakıldığı bir toplumda, grup içinde birlik duygusu ile ritüeller ve büyü süreçleri gerçekleşmiştir. Yani, toplumsal olan ancak doğal olanın bir parçası olabildiği sürece anlam kazanabilmektedir.

Ekolojik görüşe göre hiyerarşi ve tahakküm ekonomik sınıfların varlığına bağlı olarak değil, çok daha önce ortaya çıkmıştır. Bookchin hiyerarşinin kökenlerini ekonomik sömürden bağımsız irdelleyebilmek için henüz sınıf kavramının oluşmadığı bir dönemde ortaya çıkan yaşlılar yönetimi olan gerontokrasilerden bahsetmektedir. Burada tarihin en eski dönemlerine gidilmesindeki amaç hiyerarşi ile ekonomik ilişkiler arasındaki bağı reddetmek değil, hiyerarşinin yalnızca ekonomik faktörlere bağlı olmadığını ve sınıf sorunun bulunmadığı dönemlerde dahi hiyerarşilere rastlandığını gösterebilmektir. Bu bağlamda, hiyerarşik temelli bir analizin zaten sınıfsal sorunları kapsadığını ve ayrıca düşünülmemeyeceği söylenebilir.

Özellikle sosyalist düşüncenin geliştiği dönemlerde “...öncelikli ilgi alanı ekonomi ve ekonomik sınıflar ile sömürünün ortadan kalkması idi” (Mutlu, 2005: 57). Toplumsal Ekoloji düşüncesinde sömürünün ortaya çıkması yalnızca ekonomik sınıflara bağlı olmadığı gibi ataerkil yapıya sahip ailelerin var oluşuna, yaşlıların yönetimde etkin rol oynadığı gerontokrasilere veya bürokratik kurumlara da bağlı olarak ortaya çıkabilir. Bookchin’in dediği gibi, “statü başlangıçta zararsız bir biçimde de olsa, ilk önce yaş grupları arasında ortaya çıktı” (Bookchin, 2013a, 79). Bu bağlamda Bookchin’in toplumun hiyerarşik yapı çözümlemesinde sınıf ve emeğin sömürüsünün temeli olarak hiyerarşi ve tahakküm önemli bir yere sahiptir. Bookchin’e göre; ekolojik krizler, organik toplumdaki, üretimdeki ve doğadaki bozulmalardan kaynaklanmaktadır (Yücel, 2009: 82). Ekolojik görüşte, hiyerarşi ve tahakkümün kavramsal tartışmasında sıkça bu olguların teknik ihtiyaçlara veya imkânlara göre belirlenmesinin indirgemeci bir düşünceyi yansıttığı ileri sürülür. Üretim tarzı irdelendiğinde insanların ne ürettiği ve nasıl ürettiği sorusu insan-doğa birlikteliğinden uzaklaştığı sürece tahakküm olgusu da teknik bir anlam kazanır. Oysa toplumsal ekoloji bunun aksine insanın insan

üzerindeki tahakkümünün kaçınılmazlığını reddeder. Bu kapsamda Engels'in otorite üzerine adlı makalesinde "fabrika emeğin rasyonelleştirilmesinin özgün bir burjuva biçimi değil, tekniğin doğal bir gerçeği" olarak ele alınmıştır (Bookchin, 2013b: 265). Bookchin, Engels'in otoriteyi kaçınılmaz olarak görmesini ve onu doğal hale getirmesini eleştirmektedir. Yine aynı şekilde Marx'ın tahakküm kavramını, özgürlüğün bir önkoşulu olarak ele alış şeklini de eleştirmektedir. "Marx'a göre insanlık, ancak 'insanlar'ın doğanın fethini gerçekleştirmek için teknik araçları ve kurumsal yapıları ele geçirdikleri oranda toplumsallaşabilirler" (Bookchin, 2013b: 257). Fakat bu öngörünün tam tersine Bookchin, birinci doğa ve ikinci doğanın bütünselliğini savunmaktadır. Çünkü ekolojik sorunların temeli, toplum ve doğa arasında gerçekleşemeyen bütünselliğe dayanmaktadır. Dolayısıyla bu ikiliği doğuran hükmetme düşüncesinin kaynağı insan ve doğa birlikteliği temelinde tartışılmalıdır. Bookchin, ekolojik bir topluma doğru adlı kitabında Marx'ın Alman İdeolojisi kitabından şöyle bir alıntı yapmıştır:

"İnsanlar hayvanlardan bilinç, din ya da herhangi bir şeyle farklılaştırılabilirler, ancak onlar kendilerini hayvanlardan kendi yaşam araçlarını üretmeye başladıklarında ayrılmışlardır" (Bookchin, 2013b: 261).

Dolayısıyla, ekoanarşizmin farklı bir formu olarak kabul edilen Toplumsal Ekoloji görüşüne göre "hiyerarşi" kavramı, Marx'ın sınıf tanımındaki içeriğinden daha geniştir denilebilir (Curan, 2007: 158).

"Eko-anarşistlere göre; merkezî yönetimler, dev şirketler, hiyerarşik yapılar, bireylerin kendi özgürlüklerini büyük ölçüde yitirmesine neden olmaktadır" (Yücel, 2009: 87). Bookchin'e göre hiyerarşiye ekonomik tabakalaşmanın ötesinde, sınıfsız veya devletsiz toplumlarda rastlanabilir. Buna örnek olarak Bookchin, birinci doğayı örnek göstererek, doğada ve topluluklarda hiyerarşinin henüz görülmediğini belirtmektedir. Bu topluluklarda yer alan cinsiyetlerarası işbölümü ve kan bağına dayanan kurallar yerini sınıflı toplumlara bırakarak hiyerarşinin temelini atmış ve insan doğa ilişkilerinin de bu hiyerarşik düzende değişmesine sebep olmuştur. Toplumsal Ekoloji yaklaşımının kemik düşüncesini oluşturan tahakküm düşüncesine Heidegger'in doğa düşüncesinde de rastlamaktayız. Heidegger'in doğa düşüncesinde insan-insan ilişkisi

birincil olarak ele alınmakta ve ancak bu ilişkinin doğası analiz edilirse insan doğa çevresi hakkındaki sorulara cevap bulmak imkânlı hale gelecektir. Benzer bir formülasyon ile insan-doğa ilişkisini tanımlayan Horkheimer da doğaya hâkim olma düşüncesini tahakküm ile bağdaştırmıştır (Bookchin, 2013b: 263). Aklın aydınlatma sürecinde ilerlemesi tahakkümü yaratarak modern insanın doğa üzerindeki egemenliğini getirmiştir.

Öte yandan, bir diğer adıyla katılımcılık felsefesi olarak görülen Toplumsal Ekoloji yaklaşımı evrimsel gelişme sürecinde canlıların seçimlerde bulunmasını katılımcı evrim olarak değerlendirmektedir (Bookchin, 2017: 26). Bu değerlendirmede doğa, hayvanlar ve bitkiler arasında var olan karşılıklı etkileşim ve bununla birlikte gelişen ortak yaşam düzenini desteklemektedir. Hayvanlar ve bitkiler arasında gelişen tamamlayıcılık ilkesi Bookchin’in deyimi ile rekabet kelimesi ile hatalı bir şekilde eşdeğer görülmüştür. Karşılıklı etkileşimi destekleyen doğada aslında rekabet yoktur. Bookchin’e göre rekabet, “yalnızca kapitalist piyasanın işleyişini doğru bir biçimde tanımlayabilir” (Bookchin, 2017: 26).

Katılımın sağlanması için öngörülen bir diğer kavram ise farklılaşma olarak ele alınmaktadır. Bookchin farklılaşma ve katılım arasındaki bağı ekolojik etik kapsamında değerlendirerek doğadan verdiği örnekler ile bu düşüncüyü desteklemektedir.

“Organizmanın bedeni ve içinde var olduğu çevre ne kadar farklılaşmışsa, sinir sistemi o kadar duyarlı, esnekliği o kadar büyük ve kendi evrimine katılımı da o kadar etkin olacaktır” (Bookchin, 2017: 26).

Benzer şekilde bir topluluğun parçası olarak dünyaya gelen insanın da ait olduğu toplulukta diğer bireyler ile karşılıklı etkileşimde bulunması, yüz yüze ilişkilerinin gelişmesi ve fikirlerinin bu toplulukta ortaya çıkması sonucunda katılım duygusu ortaya çıkar ve bireyler topluluğun aktif özneleri haline gelir. Bookchin’in, katılımcılık felsefesini doğadan verdiği örnekler ile temellendirmesi, doğal dünya ve toplumsal dünya arasında bir bağ kurduğunu ve insanı ve toplumu ekolojikleştirdiğini göstermektedir. Yani, Bookchin’in ifadesi ile “insanlar da bütüne aittir, ancak sadece

bütünün bir parçası olarak” (Bookchin, 2013b: 347). Ekolojik görüşe göre, insanı ve doğayı bir bütün içinde tutan en önemli olgu katılım olarak görülmektedir. Çünkü “katılım, doğada ve toplumda yeni evrimci imkânların önünü açarak dirimsel eko-topluluk ile toplumsal eko-topluluğu birleştirir” (Bookchin, 2017: 27). Yani toplumsal olan ekolojiktir ve ekolojik olan toplumsaldır sonucuna varılmaktadır.

Ekolojik görüş, bir yandan hiyerarşi ve tahakküm kavramlarını eleştirirken bir diğer yandan farklılaşma ve katılımcılığa dair yeniden yapılandırıcı bir bakış açısı sunar. Bu bakış açısında, katılımcı bir “ötekilik” kavramı ele alınır. Bu sayede farklılıkların ve çeşitliliklerin vurgulandığı bir toplum kurgusu öngörülmektedir. Toplumsal Ekoloji düşüncesinde katılımcılığa verilen önemin nedeni, bireyin ait olduğu toplum ile bütünleşmesinin onun katılımcılığına bağlı olduğundandır. Dolayısıyla, hem bireyin hem de topluluğun katılımcı olduğu kolektif süreçte doğrudan toplumsal eko-topluluğa bir geçiş söz konusu olur. (Bookchin, 2017: 34). Doğal dünya ve toplumsal dünyanın bütünleşmesi ve Bookchin’in deyimi ile doğa ile toplum ve toplum ile birey arasındaki yarılmaların tedavi edilmesi bu kolektif sürecin bir sonucu olarak okunabilir. Böylece “ekolojik özgürlük etiği, her birinin bütünleşikliğine dokunmaksızın ve indirgemeci bir biyolojizm ya da antagonist bir ikiciliğe düşmeden doğayı, toplumu ve bireyi birleşik bir bütünde bir araya getirir” (Bookchin, 2017: 34).

Özetle, hiyerarşi ve tahakkümün ortaya çıkışı genellikle toplumsal gelişmenin tarihselliğinde aranmaktadır. Ekolojik görüş de bu temelde bir paradigma değişimini ön görmektedir. Bu nedenle ekolojik görüşte “...doğa üzerinde insanın, kadın üzerinde erkeğin ve toplum üzerinde devletin tahakkümünü ortadan kaldıran ve bütünüyle yeni, hiyerarşik olmayan bir toplum tasarımı” savunulmaktadır (Mutlu, 2005: 57).

2.1.2. Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı: Organik Topluluklar ve Gerontokrasi

Ekolojik görüşte yalnızca insan doğayı evcilleştirmez, doğa da insanı evcilleştirir (Bookchin, 2015: 104). İnsanlaşma hem biyolojik hem de toplumsal evrimin bir sonucudur. Toplumsal evrimleşme, biyolojik evrimleşme ile birlikte devamlılığını sürdürür. Eski toplumda biyolojik evrim ön plandayken ilkel toplum ve uygar toplumda ise toplumsal ve kültürel evrim ön plandadır (Aygün & Mutlu, 2006: 2).

Uygar toplum ve ilkel toplum kültürleri ve toplumsal yapıları bakımından karşılaştırılmaktadır. İlkel toplumları ifade eden organik toplumlar, Bookchin'in tanımıyla "ekonomik sınıfları ve politik devletleri olmayan, doğal dünyayla kuvvetli bir dayanışmanın var olduğu toplumlardır" (Bookchin, 2015: 127-130).

Öte yandan, Bookchin hiyerarşiyi sadece toplumsal bir durum değil aynı zamanda bir bilinç durumu olarak ele almıştır (Bookchin, 2015: 81-82). Örneğin organik toplumlarda;

"...yüksek bir iç birlik duygusu ve eşitlikçi bakış açısı, sadece birbirleriyle değil, doğayla ilişkilerini de kapsarken, toplumsal evrimin ilerlemesiyle, insan hiyerarşik bir bilinç düzeyine geçerek, kendisini "doğanın efendisi" olarak görmeye başlamıştır" (Mutlu, 2005: 70).

Organik toplumlarda, doğa yalnızca içinde yaşanılan mekân değildir, aynı zamanda doğa "... sayısız işlevi ve öğütleri topluluğun haklar ve ödevler ağına alınan bir katılımcıdır" (Bookchin, 2013a: 131). Topluluğun katılımcı parçası olan doğa aynı zamanda toplumsallığın da göstergesi olmuştur. Doğayla özdeşleşmiş ve içerisinde hiyerarşi ve tahakkümü barındırmayan organik toplumlar avcı-toplayıcı takımlar halinde örgütlenmiş, topluluklar halinde yaşayan, takım üyelerinin hepsi akrabalık ve evlilik ilişkisine sahip bulunan 100 kişiden küçük topluluklardır (Kottak, 2001: 274). Organik toplumlarda doğa ve insan arasındaki ilişki, hiyerarşinin olmayışına bağlı olarak uygar toplumdan farklıydı. Yaşam biçimleri karşılıklı ihtiyaca dayalı ve doğal bütünün bir parçası olmaktı. Bu nedenle bu toplumlardaki töreler, doğal dünyayı toplumsallaştırmak ve toplumla doğanın bağımlılığını tamamlamaktadır (Aygün & Mutlu, 2006: 5-7). Hiyerarşi ve tahakküm kavramlarının ilkel toplumlarda görülmemesi, bu kavramların biyolojik değil toplumsal olduğunu göstermektedir. Tarıma geçişle birlikte oluşan işbölümüyle hiyerarşinin maddi temelleri atılmıştır. "Rahipler, krallar, ağır çalışma koşulları, eşitsizlik ve savaş, tarımın doğrudan özgül sonuçları olmuştur" (Aygün & Mutlu, 2006: 8). Doğaya hükmetmenin tarihine giden Bookchin bu olgunun ne denli derinlikli olduğunu vurgulamış ve bu noktada hiyerarşinin ilk ortaya çıktığı Gerontokrasi dönemine gitmiştir. Hiyerarşinin ilk biçimi kabilelerin gerontokrasiye dönüşmesi ve yaşlıların gençlere hükmetmesi ile

başlamıştır. Yaşlanmanın getirdiği fiziksel güçsüzlük, nüfus artışı, doğal felaketler, avcılık ve hayvancılık faaliyetlerini bahçecilik sorumluluklarından daha ayrıcalıklı bir hale getiren teknolojik değişimler, kamusal toplumun genişlemesi ve savaşların yaygınlaşması hiyerarşinin ortaya çıkma nedenleridir. Burada Bookchin'in, hiyerarşinin ilk ortaya çıkışına gerontokrasileri örnek göstermesi, hiyerarşinin toplumsal cinsiyet eksenini etrafında doğmadığını göstermektedir. Bookchin, ilk zamanlarda hiyerarşinin yapısal oluşum sürecinde cinsiyete dair şöyle bir aktarımda bulunmuştur;

“Hiyerarşinin bu ilk biçiminde, erkeklerin toplumdaki gücünün artması yaşlı kadınları yüksek statüdeki konumlarından indirmeyi gerektirmiyordu. Sara gibi İncil kişilikleri, üstelik İbrani bedevi göçebeler gibi ataerkil ve çok eşli toplumlarda bile hem kamuda hem ev işlerinde otorite sahibi, emreden bir konumdaydılar” (Bookchin, 2013a: 70).

Gerontokrasilerin ilk dönemlerinde yaşlılar ile gençler arasında karşılıklı bir sevgi ve saygı mevcutken, ilerleyen dönemlerde fiziksel gücünü kaybeden yaşlıların topluluk tarafından terk edilme tehlikesi vardı (Bookchin, 2013: 26).

Dünya genelindeki birçok kabile konseyi gerçekten de yaşlılardan oluşmaktadır ve bu konseyler savaşçı toplumlar, krallıklar onlara baskın geldikten sonra bile varlıklarını sürdürmeyi başarmıştır. Hiyerarşinin etki alanını genişletmesine ve erkeğin toplumda güç kazanmasına bağlı olarak tahakküm ilişkileri de gelişmiştir. Bookchin, hiyerarşinin ortaya çıkışını öncelikle erkeğin erkek üzerindeki tahakkümüne bağlı olarak açıklamaktadır. Erkek egemen zihniyetin baskınlığını ise avcı gruplarda ortaya çıkan savaşçı kişilik, büyük savaşçı ve büyük adam gibi kavramlara bağlamaktadır. “Erkeğin erkek tarafından aşağılanması, ürkek oğlanların deneyimsizlikleri yüzünden yetişkin erkeklerin alay konusu olması erkek kulübü” nde başladı (Bookchin, 2013a: 74). Dolayısıyla, çokça kabul edilenin tersine hiyerarşinin ve buna bağlı olarak tahakküm ilişkilerinin ortaya çıkışı erkeğin erkek üzerindeki egemenliği ile başladı denilebilir. Fakat ilerleyen dönemlerde gerontokrasiler “erkeğin kadın üzerinde toplumsal bir tahakküm yaratarak toplumsal değerlerde, kurumlarda ve davranış biçimlerinde erkek egemen bir zihniyetin baskın gelmesine zemin hazırlamıştır” (Oral,

2018: 100). Ekolojik görüŖe göre erkeklerin değer, kurum ve davranıŖ biçimlerinin kadınlarınkine baskın geldiği baba merkezilik, gerontokrasinin bir sonucu olarak geliŖmiŖtir.

Gerontokrasi, toplumlarda emretme ve boyun eğme zorunluluğunu kapsayan bir zihniyet yaratmıŖtır. Bu noktada erkeğin erkek üzerinde ve erkeğin kadın üzerindeki tahakkümü birbiri ile etkileŖim halindedir. Dolayısıyla tahakkümün türlerini ayrı ayrı ele almanın olanaksız olduğu ve her ikisinin arasında diyalektik bir iliŖki olduğu söylenebilir.

Sivil alanda erkek egemenliğin artarak devam etmesi, kadının günlük hayatta ev içi yaŖama çekilmesini zorunlu kılmıŖtır. Toplumda kadının rolü Bookchin tarafından Ŗöyle aktarılmıŖtır:

“Gözden uzak niteliklerine karŖın, ‘büyük adama’ genç askerler ya da yetenekli serfler yetiŖtirmek, onu süsleyecek giysiler dikmek, zevklerine seslenecek cariyeler sunmak ve kadın aristokrasilerinin ortaya çıkıŖıyla birlikte, ‘büyük adam’ın adını geleceğe taşıyacak kahramanlar ve mirasçılar yetiŖtirmek amacıyla, deęiŖen ölçülerde yeniden biimlendirildi” (Bookchin, 2013a: 73).

HiyerarŖinin cinsiyetler arasında kurumsallaŖması ile “kadına ait” özelliklerin erkek egemen zihniyeti çerçevesinde değerlendirilmesine neden olur. Örneğin “kadınların besleme yetenekleri feragate indirgenir; Ŗefkati itaate dönüŖür” (Bookchin, 2015: 170-171). Bu durumda, erkeğin de eril özellikleri de deęiŖmiŖ ve tahakküm kuran baskıcı bir hal almıŖtır. “Büyük adam” ın “küçük adam” üzerinde, savaŖıların diğerleri üzerinde, soyluların köylüler üzerinde tahakkümü, hiyerarŖinin alanını gittikçe genişletti. Tarih boyunca hiyerarŖiler, toplumsal baskı sistemini yaratarak ilerlemiŖtir.

HiyerarŖi, varlığını devletsiz veya sınıfsız toplumlarda sürdürebilmektedir (Des Jardins, 2006: 456). Burada sözü geçen baskı, Des Jardins’in dediği gibi yaŖlılar ile gençler, kent ile kırsal, erkekler ile kadınları, bürokratlar ile halk arasında kurulan baskıdır (Des Jardins, 2006: 456).

Ekolojik sorunlar hiyerarŖi ve tahakkümle iliŖkilendirildięinden, çözüme ulaŖabilmek için öncelikle hiyerarŖi ve tahakkümün ortadan kaldırılması düşünülür. Bundan dolayı,

ekolojik sorunların çözümü için önerilen yönetim modelinde öncelikle “özgürlük”, “hiyerarşi” ve “tahakküm” tartışılır. Toplumsal Ekoloji’nin toplum kurgusunda yer alan inşa modeli aşağıdaki gibidir.

Tablo 7. Toplumsal Ekoloji Düşüncesinde Amaç ve İnşa

Ekoloji ve Komünalizm	Bu temelde toplumu yeniden kurmayı amaçlar
Doğrudan Demokrasi	Oluşturmak istediği ekolojik toplumun tabandan Eko-topluluklar halinde kendini yönetmesini ister. Yerel halkın halk meclisleri oluşturmak suretiyle yerel yönetimlerde kendisi hakkındaki kararları bizzat kendisi almasını ve bu halk meclislerinin konfederasyonlar şeklinde bir ağ oluşturmasını amaçlar.
Özgürlükçü	
Yerel Yönetimler	
Ademi Merkeziyetçilik	
Halk Meclisleri	
Konfederasyon	Eksiklikleri, yanlışlıkları olmakla birlikte kurmak istediği sisteme yakın görür. Yazı öncesi döneme ya da antikçağa, ortaçağa daha doğrusu geriye dönüşü savunmaz.
Organik Toplum	
Atina Şehir Devletleri ve Paris Seksiyonları	

Kaynak: (Çelik ve Gülersoy, “Kaos Ortamında (Çağında) Mekân-İnsan Etkileşimine Bütüncül Bir Bakış: Ekolojik Toplum Paradigması”, FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), Sayı: 22, 2016, s.174)

Yukarıdaki şekilde de ifade edildiği gibi Toplumsal Ekoloji düşüncesinde inşa aşaması doğrudan demokrasi, özgürlükçü yerel yönetimler, ademi merkeziyetçilik, halk meclisleri ve konfederasyondan oluşmaktadır. Halk meclisleri ile ilgili olarak Bookchin antik yunan örneğini sıkça vermektedir. Hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerin var olmadığı bir ekolojik toplumda, yurttaşların her biri kendi geleceğine hükmedebilecektir. Ekolojik toplumu bir tercih değil bir gereklilik olarak değerlendiren Bookchin’e göre katılım, bireylerde etkin bir duyarlılık oluştururken aynı zamanda yurttaşların kendi yaşamlarının birer aktif öznesi haline gelmesini sağlar. Yani insanların yönetimi yerini şeylerin yönetimine bırakmalı, tahakküm nosyonu insan bilincinin dışına atılmalıdır.

2.1.3. Toplumsal Ekoloji Görüşünde Ekonomi Boyutu

Ekonomik bir faaliyetin devamlılığı, ekolojik varlıklara bağlı olarak sürdürülmektedir. Geçmişten bugüne ekonomi, toplumsal doğada topluluklar halinde yürütülmüştür. Ekonominin ahlaki ve politik olması gerekliliğine bağlı olarak bu alanine demokratik olarak yürütülmesine ihtiyaç duyulmuştur. Var olan ekonomik sorunların da en çok “demokratiksizleşme” den ötürü kaynaklandığı söylenebilir. Toplumun ve doğal varlıkların birlikte sermayeleştirilmesi sorunu, ekonomik bir faaliyetin birden çok alanı kapsadığını gösterir. Ekolojik kriz, toplumsal cinsiyet sorunları, çocuk işçiliği gibi sosyal sorunlara yol açan en önemli faktör her ne kadar ekonomik faaliyet olsa da çözümü yalnızca bu alanda aramak çoğu zaman var olan krizleri derinleştirmektedir. Çünkü ekonomik refah tek başına insan refahını yükseltmeye yetmeyecektir. Dolayısıyla tek bir unsur üzerinde yoğunlaşmak bu konudaki çözümlemeleri yanlış sonuçlara götürebilir. Bahsedilen demokratik kaynağı inşa eden en önemli faktörlerden biri bu anlamda katılımcılıktır denilebilir. Toplumsal bir doku olarak ekonomi, ekoloji ile bağlantılıdır. Toplumsallığın yok olması da doğadan kopuşu getirerek ekolojik olandan uzaklaşmamıza sebep olmuştur. Toplumsal Ekoloji’nin ekonomi anlayışında politik alan ve ekonomik alan birlikte ele alınır (Mutlu, 2017: 33). Buna göre, benimsenen ekonomik anlayış, “herkesten yeteneğine göre herkese ihtiyacına göre ilkesi ve insani temeller ve dayanışma gibi değerleri esas kabul eden alternatif bir moral ekonomi” dir (Ata, 2002: 3). Bookchin’e göre;

“ekonomik indirgemecilik yönünde her yanı saran bir eğilim tarafından belirlenen homo collectivus kararlı bir biçimde homo economicus’a indirgenmiş ve Brecht’in dile düşmüş olan vecizesi “önce besle sonra ahlak öğret” politik ahlaksızlığın ve sosyalist özür arayıcılığın bir stratejisi haline gelmiştir” (Bookchin, 2013b: 35).

Ekonomik etkinliklerin gerçekleşebilmesi kapitalist ekonominin devamlılığını sağlamaktadır. Bu süreklilik ise artık bir zorunluluğa dönüşmüş olan bir özgürlük alanına dair tanımlamaların farklılaşmasına sebep olmaktadır.

“Toplumsal ilişkilerin ekonomik ilişkilere, yaratıcı emeğin “yabancılaşmamış emeğe”, toplumun “örgütlü üreticiler” e, bireyselliğin somutlaşmış “ihtiyaçlar” a

ve özgürlüğün “çalışma süresinin kısaltılması”na indirgenmesiyle birlikte, bu teorik yaklaşımın bütün ağırlığı tüm bu gerici içeriğiyle kavranmalıdır” (Bookchin, 2013b: 46).

Bookchin özgürlüğün alanı ile zorunluluğun alanı veya benzer şekilde gelişmiş-azgelişmiş, kent-kır, zihin-beden şeklinde keskin bir ayrıma gidilmesinin hiyerarşiyi beslediğini düşünmektedir. Buradan yola çıkılarak, ekolojik görüşte benimsenen holistik bakış açısını, Bookchin’in hiyerarşi ve özgürlüğün alanı arasında kurduğu ilişki üzerinden okuyabiliriz. Öte yandan kalkınma paradigmasında çoğu zaman özgürlüğün alanı ile ekonomi arasında doğru orantı kurulmuş ve kimi zaman da ekonomik özgürlük ile büyüme faktörü arasında bir ilişki kurulmuştur. Oysa Toplumsal Ekoloji görüşünün holistik olması ve temelinde ise diyalektik bakış açısının yatması tam tersine bu tür karşıtlıkları değil de toplumsal meselelerin tüm yapı taşları ile irdelenmesi gerektiğini savunur. Bookchin hiyerarşiyle sınıf ve tahakkümle sömürü arasındaki karşıtlıkları buna örnek olarak göstermiştir.

Ekolojik görüş “ekonominin kamulaştırılmasına” ve “büyümenin bir tanrı haline gelmesine” karşı çıkmaktadır (Ata, 2002: 2). Özgürlükçü toplum modeli, hiyerarşi karşıtı bir çizgide yer alarak konfedere bir model öngörmektedir. Toplumsal Ekoloji düşüncesinde öngörülen ekonomik model “özgürlükçü bir toplum için kar arayışının sınırlandırılmasına ve giderek ortadan kaldırılmasına dayanır” (Mutlu, 2017: 33). Burada bahsedilen kâr arayışının sınırlandırılması ise toplumsal yapılara bağlı olarak gelişmektedir. Toplumsal Ekoloji görüşünde yer alan toplumculuk ilkesi gereği ekonomik öngörülerde de “yerelleştirilme”¹¹ yer almaktadır. Bu nedenle herhangi bir ekonomik girişimin bireyciliğin aksine, toplumsal olması beklenmektedir (Ata, 2002: 16). Burada sözü geçen “yerelleştirilen ekonomi” topluluk temelli bir ahlaki ekonomi anlayışını desteklemektedir. Topluluk temelli ahlaki ekonominin hiyerarşi karşıtı olmasından ötürü, özgürlükçü yerel yönetim siyasetinde hem devlet yönetimlerine hem de kapitalist çıkar gruplarına karşı gelinmektedir. Yerelleştirilen ekonomi modeli,

---

¹¹ “Ekonominin yerelleştirilmesi, “mülkiyetin” (fabrikaların, atölyelerin, toprakların, çiftliklerin vb.) yerel yönetimlerin elinde olmasını ve ekonominin halk meclisindeki tüm yurttaşlar tarafından yönetilmesini önermektedir. Yurttaşlar, topluluğun ekonomik kaynaklarının kolektif “sahipleri” olacaklardır” (Ata, 2002: 16).

yerel yönetimlerin güçlendirilerek halk meclislerinde yer alan yurttaşlar tarafından yönetilmesini öngörmektedir. Dolayısıyla ekonominin beledileştirilmesi aynı zamanda kollektivitenin sağlayıcısı olacaktır. Kapitalizmin mecbur bıraktığı “büyü ya da öl” politikası yerine, ekonomik politikaların formülasyonlarının toplumlar tarafından yapılması, kararların yurttaşlar tarafından alınması ve maddi kaynakların komünal dağılımı sayesinde ekonominin toplumsallaşacağı bir model öngörülmektedir. Daha açık bir ifade ile, ekolojik görüşün öngördüğü ekonomik modelde yerel yönetim kurumlarının söz sahibi olması amaçlanmaktadır.

Kapitalizm çıkmazında, kalkınma uygulamalarında öncel amaç birçok kez “daha iyi bir yaşam” olarak görülmekte olsa da daha iyi yaşamın ölçütleri veya sınırları tartışma konusu olmuştur. Kapitalizmin “iyi yaşama” kavramını bulandırması ve kavrama dair niceliksel ölçütler koyması etik bir boşluk yaratmıştır (Bookchin, 2015: 365). Bu bağlamda, daha iyi bir yaşamın ölçütlerinin niceliksel olarak değerlendirilmesi; kişisel özerklik ile zenginliğin, yaşam üzerinde güç sahibi olmak ile mülkiyet üzerinde hakimiyet kurmanın ve duygusal güvence ile maddi güvenceye sahip olma kavramlarının eşit tutulmasına sebep olmuştur (Bookchin, 2015: 367). Bookchin, kapitalizm kısıncasında “iyi yaşamak” kavramına dair yok edilen etik anlayışın, ihtiyaçların karşılandığı bir ekonomik demokrasi¹² ile gerçekleşebileceğini öne sürer. Toplum Ekoloji felsefesinde “iyi yaşam” olgusu Aristoteles’in bu olguya yüklediği anlam ile derinleştirilir. Ekolojik görüşte, toplumsal çıkarların ortak bir şekilde gözetildiği ve “iyi yaşam” olgusunun etik olarak gerçekleşebileceği mekân, kent olarak belirlenmiştir.

2.1.3.1. Toplumsal Ekoloji’de Büyüme Boyutu

Ekolojik görüşte insanın doğal dünyayı değiştirmesi ancak iki faktöre bağlı olabilir; ihtiyaçlar ve arzular. Bu iki faktör arasında seçim yaparken sorulması gereken en temel soru ise kapitalizmde hangi noktada olduğumuzdur. Kapitalizmin en büyük çelişkisi bir yandan durmadan büyümeye dayalı bir ekonomi yaratırken diğer yandan da doğal varlıkları sınırsız kaynaklar olarak görmesidir. Ekolojik görüşte doğa, doğal dünya ve

---

¹² Bookchin, yaşam için gerekli mallara özgür ve demokratik bir biçimde erişebilmeyi, maddi yokluğa karşı bir garantiyi “ekonomik demokrasi” olarak tanımlar (Mutlu, 2005: 144).

toplumsal dünyadan oluşmaktadır. Dolayısıyla bu şekilde bütüncül bir yaklaşımın benimsendiği yerde, salt ekonomik büyümenin hedeflendiği bir toplumda, ekolojik tahribatın oluşmaması mümkün değildir. Birinci bölümde birçok kez dile getirilen kalkınma paradigmasının tarih boyunca en çok aldığı eleştiri ekonomik merkezli bir bakış açısının hatalı olduğu yönündeydi. 21.yüzyıl kalkınma paradigmasının değişimi ve yeni görüşlerin ortaya çıkması sürdürülebilir kalkınma gibi yeni arayışlara gidilmesi kapitalizmin yarattığı bu çelişki ile doğrudan bağlantılıdır. Gittikçe büyüyen ekolojik kriz bu şekilde yaklaşımların ortaya çıkmasına sebep olmuş ancak tamamen başarılı olamamıştır. Ekonomik büyüme için doğal varlıkların metalaşması gibi bir hedefin merkezinde doğanın yalnızca insan için olduğu görüşü yatmaktadır. Oysa, ekolojik görüşte doğa, toplumsal dünya ve doğal dünyadan oluşmaktadır. Dolayısıyla ekolojik görüşe göre, doğal varlıklara müdahale edilirken en başta da dendiği gibi ihtiyaçlar doğrultusunda olup olmadığının ayırımına varılmalıdır. Bu temele bağlı kalan ilerleme düşüncesi ile ekonomik büyümenin özdeş görülmesi, iş birliğinin ve birbirini önemseme duygusunun açığa çıkardığı toplumsallaşma kavramının göz ardı edildiğini göstermektedir. Çünkü ilerleme düşüncesi karşılıklı yardımlaşma üzerine kurulu iken, ekonomik büyüme rekabet düşüncesi üzerine kuruludur. Büyümenin gerçekleşme sürecinde ahlâki prensiplerin yoksunluğundan bahsederken Bookchin, birbirini tamamlama etiğini yok sayan bu durumu özetlemektedir. İnsan refahı ile insan dışı dünyanın refahı arasındaki çatışmanın giderek artması ahlaki prensiplerin göz ardı edilmesiyle alakalıdır.

Toplumsal Ekoloji mevcut durumumuz için toplumsal ölçek ve dışsal sınırlardan ziyade ahlâkın önemli olduğunu açıkça ifade etmektedir. Ekonomi, ekoloji ve politika için en önemli faktör ahlâkın varlığıdır. Yine ekolojik sömürü ve ekonomik sömürü de ahlak yoksunluğuna bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü Bookchin'e göre;

“büyüme her şeyden önce bizzat pazar genişlemesiyle ortaya çıkan ve ahlaki kaygılara ve etik ikna yönündeki çabalara büyük oranda duyarsız kalan katı nesnel etkilerden kaynaklanır.” (Bookchin, 2013: 35).

Ekolojik görüşe göre ahlaklı bir ekonominin yaratılması, insanlara yalnızca yaşamın maddi olanaklarını sağlamakla değil, aynı zamanda insanlarla toplumları arasında

duygusal bir bağın kurulmasını amaçlamalıdır. “Bu temel eleştiriye yapamayan her yaklaşım “sürdürülebilir” kalkınma “yeşil” ve “koruyucu” kapitalizm gibi “alternatif” modeller bile daha fazla yoksulluk sömürü kültürel ve ekolojik yıkıma öncülük edecektir” (Kayıkçı, 2012: 36). Dolayısıyla ekolojik görüşte, kapitalizmin getirdiği niceliksel süreç, toplum ve doğa için mutlak bir şekilde olumsuzdur.

Bir diğer yandan şirketlerin ekolojiye duyarlı kişisel uygulamalarını ekolojik illüzyon olarak tanımlayan Bookchin, şirketlerin yeni ürünlerinin planlanmasında çevre temalarına yer vererek çevre açısından daha “sürdürülebilir bir ilerleme” sağlamaya çalışacağı şeklinde vaatlerinin ahlak dışı bir nitelikte olduğunu vurgulamaktadır (Bookchin, 2013: 37).

Kapitalizmin gelişmesi sürekli bir değişim geçirmesine ve yenilenerek farklı formlarda karşımıza çıkmasına bağlıdır. Bookchin: “bir şirket rakiplerine zarar verme pahasına büyümüyorsa yok olmaya mahkûmdur” dediğinde “ya büyü ya da öl” politikasını örneklendirmiştir (Bookchin, 2013: 37). Yani, ya sermayedarlar rakiplerini ortadan kaldıracak ya da onlar tarafından kaldırılacaktır. “Bu hayatta kalma yasasının kilit unsuru büyümek ve daha büyümeye yatırım yapmak için daha kâr edinme arayışında olmaktır” (Bookchin, 2013: 36). Geleneksel kalkınma modellerinin temel varsayımı “büyük olan iyidir” şeklindedir. Ancak Toplumsal Ekoloji, kalkınma modellerinin temel varsayımının aksine niceliksel değil niteliksel süreci gözetir. Bu nedenle ekolojik görüş, büyüme için büyüme görüşüne karşıdır.

Toplumsal Ekoloji büyümenin sınırlarını ve küçük ölçekli ekonomi biçimini sorgulayarak sosyal ve politik dönüşüm için başka alternatiflerin bulunabileceğini tartışır. Doğal varlıkların sınırsız olduğu düşüncesi eleştirirken küçük ölçekli ekonomiye dikkat çekmektedir. Organik varlıklar da inorganik varlıklar gibi sonsuz değildir savını göz ardı eden burjuva toplumu büyümeye de sonsuz ve sınırsız olarak bakar. Sonsuz büyüme düşüncesi ile ortaya çıkan ekolojik felaket ile başa çıkmanın yolu olarak ekolojik görüşte alternatif teknoloji önerilmektedir. Burada alternatiflerin uygulanabilirliği önemslenmiş fakat büyük ölçüde vurgulanmak istenen insan ile doğa arasındaki bağın kopmasını engellemektir. Toplumsal sorunların temelinde hiyerarşi ve tahakkümün yattığını düşünen ekolojik görüşte, bu teknolojilerin kullanımı, biyo-

bölgelerde daha uygulanabilir ve daha elverişli kılması değil, gücü yerel topluluklara ve **bireylere** devretmesi ile doğrudan bir demokrasi sisteminin bir aracı olarak görülmektedir (Bookchin, 2013b). Bu nedenle ekolojik görüşe göre küçük sadece güzel değil aynı zamanda ekolojik, insancıl ve kurtarıcı olarak görülmektedir (Bookchin, 2013b: 48). Bookchin, küçük ekonomiyi savunurken yalnızca büyümeyi eleştirmez aynı zamanda büyümenin alternatif yollarını tartışır ve niteliksel gelişmenin yollarını arar. Bookchine’e göre,

“Rekabet bir yaşam biçimi olarak düşünülemez. Kavgacı ve çekişmeci erkek davranışı, ilk ve orta çağlarda görülmedik bir şey değildir, ancak kendi maddi büyümesine değil, kamu hizmetinin herhangi bir biçimine yöneliktir” (Bookchin, 2013a: 106).

Bookchin insanı insanın, toplumu doğanın karşısına koyan bir ekonominin getirdiği maddi büyümeye karşı çıkararak büyümenin başka bir biçimini tarihten verdiği örneklerle ortaya koymuştur. Ekolojik görüş mevcut kalkınma modellerini reddederken bir yandan da kalkınmaya yeni bir bakış açısı getirmektedir. Bu bakış açının temel özelliği toplumların nicelikleri yerine, “kültürlerinin özelliklerine” ve “yurttaş niteliklerine” vurgu yapmasıdır (Kayıkçı, 2012: 35). Yani, kalkınma sürecine devlet veya piyasanın hakim olması yerine bu süreçte “halkların aktif yurttaş katılımı” temel alınır.

“Büyü ya da yok ol” buyruğunun vahşi rekabetçiliği etrafında olan mevcut piyasa toplumunun kendi kendine işleyen, tümüyle gayri şahsi bir mekanizma olduğunu göremezsek, gittikçe artan çevresel altüst oluşlar için hatalı bir biçimde teknoloji ya da nüfus artışı gibi başka olguları suçlama eğiliminde oluruz. Dolayısıyla, bu altüst oluşların kâr amaçlı ticaret, endüstriyel büyüme ve ilerlemenin şirketlerin çıkarlarıyla özdeşleştirilmesi gibi temel nedenleri gözden geçirilmelidir. Kısacası, böylesi bir yaklaşımla vahşi toplumsal patolojinin kendisi yerine bu patolojinin semptomlarına odaklanma eğiliminde oluruz ve çabalarımızı yaraları iyileştirmekten çok onları makyajla kapatmaya yarayan sınırlı hedeflere yöneltiriz (Bookchin, 2013: 10). Küreselleşmeye bağlı olarak ilerleyen modern piyasa toplumunu yönlendiren “ya büyü ya öl” kuralı doğal varlıkların yok edilmesine sebep olmuş ve ekolojik çöküşü başlatmıştır. Tarımdan kopuş, kentlere göçlerin artması ve kırım yalnızca kenti

besleyen bir “kaynak” olarak görülmesi kırsal alanda yaşamın ve üretimin gittikçe zorlaşmasına sebep olmuştur. Sosyal ve ekolojik sorunların kaçınılmaz olarak kır yaşamını büyük ölçüde etkilemesi nedeniyle kalkınma yazınında ortaya çıkan çözüm arayışlarından biri kırsal kalkınma projeleri olmuştur. Bu projeler çoğunlukla devlet destekli veya STK’lar tarafından yürütülmektedir. Ancak bu sorunların “çevre korumacı politikalarla” çözümlenemeyeceği konusundaki düşünce eğilimi giderek artmaktadır. Toplumsal meseleler ile ilişkilendirilmeksizin aranan çözümler “kısa vadeli sonuçlar doğurması nedeniyle ki ekolojik nitelikli muhalefet hareketleri küresel boyutlara ulaşmıştır” (Aygün & Mutlu, 2006: 1). Ekolojik düşüncede sorunların ortaya çıkarılmasıyla birlikte çözüm odaklı alternatifler de ortaya koymaktadır. Toplumsal Ekoloji bu ekolojik sorunların toplumsal kökenli sorunlardan kaynaklandığını belirterek kalkınmaya farklı bir bakış açısı getirmiş ve kârın ve zenginleşmenin toplumsal yaşamın varoluş nedeni olarak sayılmasını eleştirmiştir. Genel olarak kalkınma yazını, azgelişmiş ve gelişmiş toplum ayrımı yaparak ekonomik merkezli bir sınıflandırmaya gitmektedir. Toplumsal Ekoloji yaklaşımında ise toplumlar statü grupları, hiyerarşik yapılar, sınıflar ve devlet yapılarına göre niteliksel özellikleri doğrultusunda sınıflandırılır (Bookchin, 2013a: 43). İnsanlığın doğayı sömürmesi ve hükmü altına alması gerektiği yolundaki temel kavrayış insanın insan üzerindeki tahakkümü ve sömürsünden kaynaklanır. Başka bir deyişle toplumsal hiyerarşi ve baskının asıl biçimi ekonomik sınıflar değildir. Çünkü Afrika ve Asya toplumlarında olduğu gibi, ekonomik sınıfları olmayan ve bürokratik ulus-devlet niteliğine sahip olmayan toplumlarda da tahakküm biçimlerine ve ekolojik yıkımlara rastlanır. İnsanları olduğu gibi çevreyi de yozlaşmaya götüren derin hiyerarşik ilişkilerin, tahakküm sistemleri kadar sınıf ilişkilerinin ve ekonomik sömürünün de tutarlı bir çözümlemesi yapılmalıdır (Bookchin, 2013a: 13). Bu nedenle çalışmanın devamında insan-doğa arasındaki ilişkiyi esas olarak şekillendiren hiyerarşi ve tahakküm kavramlarına değinilecektir. Bookchin enerji endüstrilerini, şirketleri, bankaları ve tarım işletmelerini “büyüme sınırlama ve gönüllü sadelik” kavramlarının içini boşaltmaları nedeniyle eleştirmiştir (Bookchin, 2013b: 61). Kapitalist ekonomide büyüme düşüncesindeki sınırsızlık problemleri, kendi çözümsüzlüğü ile birlikte sunulmaktadır. Buna örnek olarak Bookchin’in işaret ettiği gibi “nüfus sorunu” yalnızca “azgelişmiş ve gelişmemiş” olarak tanımlanan bölge

halklarına havale edilmekte ve probleme bütüncül olarak yaklaşılmamaktadır (Bookchin, 2013b: 61). Burada daha önce de sıkça bahsedilen zorunluluk alanının giderek genişlemesinden söz edilmektedir. Buna zıt olacak şekilde soruna salt Amerika veya Avrupalıların tüketim çılgınlığı olarak bakmak “hiyerarşi ve tahakkümü doğuran insan toplumunun derinlerinde yatan kurumsal, ahlaki ve tinsel değişimleri” göz ardı etmemize sebep olacaktır (Bookchin, 2013b: 62).

2.1.4. Toplumsal Ekoloji’de Doğa Boyutu ve Ekolojik Toplum Kurgusu

Toplumsal Ekoloji en temelden başlayarak toplumun ve doğal dünyanın gerçekte ne olduğuna cevap arar. Bookchin, modern düşünüş tarzlarının, var olan her şey olarak doğa, madde ve hareket olarak doğa, ya da mevsimsel döngülere dayanan süreç olarak doğa formülasyonlarının doğayı tanımlamak için yeterli olmadığı görüşündedir (Bookchin, 2013a: 48). Ona göre doğa, cansızdan canlıya ve nihayet toplumsal olana doğru birikerek çoğalan evrimsel bir süreçtir (Bookchin, 2015: 10). Bu tanımdan yola çıkan Bookchin, insanı, toplum oluşturma becerisiyle ve aslında, bu becerinin altında yatan yeti olarak akıl ve istence sahip olmasıyla hayvan ve bitkilerden ayırır (Bookchin, 2014: 99). Böylece, insan ve diğer canlıları birbirinden ayıran özellik, insanların toplumlar; diğer varlıkların ise topluluklar oluşturmaları şeklinde karşımıza çıkar. İnsan toplumlarını eşsiz topluluklar yapan ve onları diğer tür topluluklarından ayıran ölçüt, onların “...sorumluluk, birlik ve kişisel ilişki biçimleri çerçevesinde genellikle son derece katı bir şekilde yapılanmış, kurumsallaşmış topluluklar olmalarıdır” (Bookchin, 2014: 99).

Bookchin, doğal dünya ile toplumsal dünyanın evrim sayesinde tek bir doğa oluşturacak şekilde birleştiğini görmemizi talep eder. Bu doğa iki tür farklılaşmadan oluşur: birinci doğa ve ikinci doğa. Söz konusu kavramların ortaya çıkışında Bookchin’in esin kaynağı, Romalı filozof Cicero’nun iki bin yıl önce söylediği sözler olmuştur: “...ellerimizi kullanarak doğanın alanı içinde kendimiz için ikinci bir doğa yaratıyoruz” (Bookchin’den akt. Mutlu, 2005: 61). Ancak Bookchin, Cicero’nun yaklaşımındaki dönüşümün düşünce, dil, biyolojik değişimler ile tamamlanması gerektiğini ileri sürer (Bookchin, 2013a: 38).

Ekolojik görüşte toplumsal olan ile doğal olan arasındaki birlik “farklılık içinde birlik, kendiliğindenlik ve tamamlayıcılık”¹³ olarak ifade edilir. Toplumsal Ekoloji, doğal evrim sonucu toplumsal dünya ile doğal dünyanın tek bir doğa oluşturarak birleşmesini görmemizi talep eder (Bookchin, 2013: 20). Dolayısıyla burada sözü geçen bütüncüllük ilkesi aslında insanın doğa ile yalnız ortak bir tarihi değil, ortak bir kaderi de paylaştığını göstermektedir. Buradan hareketle, doğal dünyada var olan karşılıklı yardımlaşma ilişkisinin toplumsal dünyada vücut bulmuş halini karşılıklı etkileşim olarak görmekteyiz. Yani Toplumsal Ekoloji görüşünün felsefesi olan diyalektik etik kendini bu şekilde açıkça göstermektedir. Bu bağlamda, Bookchin evrimsel gelişimi birinci doğa ve ikinci doğa olmak üzere iki ayrı uygarlık şeklinde incelemiştir. Birinci doğada insan, biyolojik evrim tarihinden hiç kopmamış olarak ele alınırken, ikinci doğada¹⁴ ise kendine özgü geliştirilen insani doğayı temsil etmektedir. Bu ayrımı yaparken de, insan ve doğa ilişkilerinin gelişim sürecinde hiyerarşi ve tahakküm kavramlarının tarihsel arka planını irdelemek amacı edinilmiştir. Evrimsel olgulara evrimsel bir düşünce tarzı ile yaklaşma organik biçimde düşünme olarak adlandırılmıştır. Organik düşünme konusunda, insan doğanın bir parçası olarak ele alınır ve toplumsal olan ile doğal olan birbirinden ayrılmaz şekilde incelenir. Dolayısıyla, ikinci doğa analizleri yapılırken, çoğu kez doğal evrimin yaratıcılığının yok sayılması ile insanın doğadan ayrı tutulması birçok kez eleştirilmektedir. Çünkü bu tür bir bakış açısı ekolojik görüşün temelini oluşturan holistik bakış açısına son derece ters düşmektedir. Bu konuda Bookchin şöyle bir örnek vermiştir: “Eğer “gerçek” evrim kendisini yalnızca boz ayı, kurt ya da balina gibi -genellikle insanların estetik açıdan çekici ya da görece zeki bulduğu- canlılarda gösteriyorsa, insanlık doğanın dışına itilmiştir” (Bookchin, 2013: 19). Bu şekilde bir diyalektik öğretilde doğa, yalnızca insanın yaşadığı bir mekân olarak değil aynı zamanda toplumsal gelişiminin tarihi olarak da ele alınmaktadır. Bu bağlamda Bookchin, toplumsal dünyanın gelişimini incelerken karşılıklı bağımlılıkların ne şekilde öz gerçekleştirim

¹³ Bu kavramlar yalnızca “sanatsal bilim” ya da “bilimsel sanat”tan çıkan bir yargıyı değil, aynı zamanda yavaş yavaş uzak bir arkaik dünyadan derleyerek yeni bir toplumsal duyarlılığa yerleştirdiğimiz geniş bir duyarlılığı da yansıtır” (Bookchin, 2013b: 87).

¹⁴ İkinci doğa derken, eşsiz insan kültürünün, büyük çeşitlilikte kurumlaşmış insan topluluklarının, etkili insani tekniklerin, zengin simgesel dillerin ve özenle işletilen beslenme kaynaklarının gelişimini anlatmak istiyorum” (Bookchin, 2014: 132).

sürecini ortaya çıkardığını sorgulamaktadır. Yani, evrimsel ilerleyiş içerisinde farklılaşmanın ve bu ilerlemenin doğuracağı farklılaşma düzeylerinin nasıl gerçekleştiğine cevaplar arar. Bookchin'in de aktarımıyla;

“eski olan asla bütünüyle ortadan kaybolmaz, yeni olan şeyin içinde devam eder. Fosil kayıtlarının bize söylediği gibi, memeli kolları ve kuşların tüyleri sürüngen pullarının daha sonraki farklılaşmalarıdır ve bütün hayvanların dişleri ise solungaçların daha sonraki bir farklılaşmasıdır” (Bookchin, 2014: 47).

Toplumsal Gelişme açısından doğal dünyanın, toplumsal evrim içerisinde değerlendirilmesi, geçmişten günümüze gerçekleşen farklılaşmaları açıklamak adına son derece önemlidir. Çünkü Bookchin'in dediği gibi,

“insanın yalnızca doğaya zarar veren değil, aynı zamanda bilinçli çabaları yoluyla doğayı zengin bir biçimde güçlendirebilecek bir canlı olduğu düşünülürse, insanlığın geniş bir kesimini organik evrime etkin olarak katılmaktan alıkoyan ve yaşam dünyasını sömüren asalaklara dönüştüren etmenleri ortaya çıkarmak toplumsal ekoloji için son derece önemlidir. Bu proje rastgele bir yolla değil, doğal ve toplumsal gelişimi birbirleriyle tutarlı bir yere oturtmaya çalışarak, bu gelişimleri günümüzle ve ekolojik bir toplumun kuruluşuyla ilişkilendirerek ele alınmalıdır” (Bookchin, 2013a, 48)

Birinci doğa ve ikinci doğa kavramlarına daha önceki çalışmalarda, Marx'ın yaklaşımlarında da rastlamaktayız. Ancak Toplumsal Ekoloji ve Marksizm arasında görüş ayrılıkları vardır. Bookchin birinci doğadan ikinci doğaya geçiş süreci ile ilgili olarak Marx'ın fikirlerini ekolojik sorunları doğuran düşünsel süreç içinde değerlendirir. Marx'a göre insanlık, doğanın fethini gerçekleştirmek için teknik araçları ve kurumsal yapıları ele geçirdiği oranda toplumsallaşabilir. Bookchin, Marx'ın bu öngörüsünü birinci doğa ve ikinci doğa karşıtlığını yansıttığını ileri sürerek eleştirmiştir. Çünkü, Bookchin'e göre ekolojik sorunların kaynağı, her iki doğanın bütünleştirilmesi yerine karşıtlığın yerleştirilmesidir.

Doğal olandan toplumsal olana doğru ilerleyen bir evrimsel birikim sürecinde karşılıklı gereklilik “tek başına bütünün yaşamını” oluşturmaktadır (Bookchin, 2015:

103). Toplumsal Ekoloji’de “karşılıklı yardımlaşma” olgusu, modern toplum tarihi karşısına alternatif bir toplum tarihi ortaya koyar. Bu bağlamda, evrimsel gelişim sürecinin içerisine aldığı insan, bütünün bir parçası olarak ele alınmıştır. Toplumsal Ekoloji’nin bu görüşü, toplumun kökenini anne-çocuk ilişkisine dayandıran metafordan esinlenir. Bu ilişkinin özü gereği işbirliği, katılım, bölüşüm gibi ilişkilere dayalı olması, Bookchin’in üzerinde karşılıklı yardımlaşmayı esas alana Kropotkin’in etkisinin olduğunu göstermektedir (Zengin, 2018: 247).

Bookchin’in, felsefi görüşleri Hegel’e dayanır. Ancak, benimsediği diyalektik, Hegel’inki gibi “teolojik” değildir. O, kendi diyalektik yaklaşımına “diyalektik doğalcılık” adını verir. Diyalektik doğalcı düşünce, Hegel’in geliştirdiği diyalektik düşünceden farklı olarak, “bütün” ve “bir” mutlakta son bulmaz; aksine tüm doğaüstü açıklamaları ortadan kaldıracak şekilde, sonluluk ve çelişmeyi kendi gelişimleri içinde potansiyellerini göz ardı etmeden doğal olarak görmeyi beraberinde getirir. Bookchin’e göre;

“Doğal bir tinsellik özgürleşmiş bir insanlığın gereksiz acıları azaltacak, ekolojik yeniden inşayı sağlayacak ve tüm bereketliliği ve çeşitliliğiyle doğal gelişimin estetik açıdan takdir edilmesini teşvik edecek etik bir özne olarak hareket etme yeteneğini merkez alacaktır” (Bookchin, 2013: 11).

Diyalektik doğalcılığa göre, toplum ve doğa organik bir evrim sürecinde diyalektik olarak oluşur. Sürekli değişen doğa, daha çok çeşitliliğe, özgürlüğe ve öznelliğe yönelir. Toplum bu süreç içinde, doğanın organik evrim sürecinde en ileri noktasında ikinci doğa olarak hem ekolojik yıkım hem de ekolojik topluma yönelme potansiyeline sahiptir. Hem olanın hem de olması gerekenin incelenmesinin anahtarı olarak diyalektik doğalcılık, toplumsal ekolojinin felsefesini oluşturmasının yanı sıra, Bookchin’in ekolojik bir toplumun olanaklarını açığa çıkarmak için yaptığı tarihsel incelemelerinin de düşünsel zeminidir.

2.1.5. Toplumsal Ekoloji Düşüncesi ve Toplumsal Cinsiyet

Toplumsal Ekoloji felsefesinin temelinde yer alan hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerine yönelik bu kavramların günlük yaşamda hatta konuşma dilinde yer almadığı dönem olarak organik toplumlar ile ilgili bilgiye önceki bölümlerde yer verilmişti. Çalışmanın

bu kısmında ise Toplumsal Ekoloji görüşü ışığında, hiyerarşi ve tahakküm düzleminde kadının konumunun nasıl şekillendiği ile ilgili bilgi verilecektir.

Tarih öncesi dünyada kadın ve erkek arasındaki ilişki biyolojik olmaktan öte toplumsal olarak var olmuştur. İhtiyaca dayalı bu yapılarda kadın ve erkek arasındaki ilişki birbirini tamamlayan bütüncül bir şekle dayanıyordu. Bu ilişkileri Bookchin, “gruplardan hiçbirini diğerini “tahakküm” altına almıyor ya da işlerin olağan seyrinde kendisini ayrıcalıklı kılmaya çalışmıyordu” şeklinde açıklamıştır (Bookchin, 2013: 25). Bu şekilde birbirini tamamlama etiği şeklinde ilerleyen ilişkiler karşılıklı bağımlık duygusunun ortaya çıkmasında son derece önemli olmuştur. Kadın ve erkeğin evliliği, “temel bir işbölümü cinsiyete dayalı bir ekonomi meydana getirir” (Bookchin, 2015: 127). Genel olarak incelendiğinde, erkeklerin avcılık veya çobanlık gibi işlerin ve kadınların da daha çok yiyecek toplama ve bahçecilik ile ilgili işlerin sorumluluğunu üstlenmesi cinsel işbölümünün başlangıcı olarak görülmüştür. Buradaki cinsiyetler arası işbölümü iki şekilde yorumlanır, ilki biyolojik bir işbölümünden öte toplumsal cinsiyetini kazanan bir ekonomidir, ikincisi ise kadınların bahçecilik ve yiyecek toplama sorumlulukları sayesinde mekân kavramının ortaya çıkmasıdır. Neolitik köylülerde, homo economicus (iktisadi insan) yerine, homo collectivus (yani toplu yaşam insanı) mevcuttur. Çünkü mülkiyet edinme veya rekabet etme isteği yerine “faydalanma hakkının getirdiği alışkanlıklar ve indirgenemez asgari ilkesinin normları” geçerli olmuştur (Bookchin, 2015: 151).

Fakat organik toplum içindeki bölünmeler, yaşlıların gençler üzerinde, erkeklerin kadınlar üzerinde, şamanların ve daha sonra ruhban kurumunun din kurumu dışında kalan toplum üzerinde, bir sınıfın bir diğer sınıf üzerinde ve devlet oluşumlarının genel olarak toplum üzerinde gitgide artan bir otorite kurmasına yol açmıştır. Böylece hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerinin ilk halkası ortaya çıkmıştır.

Öte yandan, hiyerarşinin ilk ortaya çıkış biçimi olarak gösterilen gerontokrasilerde, hiyerarşinin toplumsal cinsiyetler arasında gerçekleşmediğine dikkat çeken Bookchin’e göre toplumsal statü hem erkeklere hem de kadınlara tanınıyordu. Bunun en önemli nedeni ise hiyerarşi ve tahakkümün toplumsal alanda var olan tüm aktörlere yayılmasıdır. Yani, hiyerarşi, cinsiyetler arası fark gözetmeksizin toplumsal alanda

yayılmıştır. Hiyerarşinin bir bilinç durumu olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunan Bookchin, insan ve doğa arasındaki birlik duygusunun yerini “efendilik” in almasının altını çizmiştir. Örneğin;

“erken yazı öncesi (organik) toplumlarda, yüksek bir iç birlik duygusu ve eşitlikçi bakış açısı, sadece birbirleriyle değil, doğayla ilişkilerini de kapsarken, toplumsal evrimin ilerlemesiyle, insan hiyerarşik bir bilinç düzeyine geçerek, kendisini “doğanın efendisi” olarak görmeye başlamıştır” (Mutlu, 2005: 70).

Toplumun cinsiyetlere göre rol biçmesi yani doğal olanın toplumsal bir nitelik almaya başlaması ile toplumsal cinsiyet eşitsizliği ortaya çıkmıştır. Bookchin’in de dediği gibi çoğu zaman “...mevcut olan biyolojik olguların toplumsallaşmaları toplumun doğal boyutunun dönüşmesinde ve değişmesine neden oldu” (Bookchin, 2013a: 71). Kadın ve erkek arasında eşitsizlik ile birlikte, hiyerarşiyi kabullenme şekilleri de gelişim göstermiştir. Bu kabullenme şeklinin ne şekilde değişime uğradığını Bookchin kısaca şu şekilde aktarmıştır:

“En eski toplumun hayatta kalma açısından büyük bir değer olarak ödüllendirdiği ‘kadınca’ özellikler, toplumsal boyun eğme düzeyine iner. Kadınların besleme yetenekleri feragate indirgenir; şefkati itaate dönüşür. Erkeğin ‘eril’ özellikleri de değişir. Cesareti saldırganlığa dönüşür; kuvveti tahakküm kurmak için kullanılır; kendini dayatması bencilliğe dönüşür; kararlılığı baskıcı akıl haline gelir. Atletikliği giderek savaş ve yağma sanatlarına yönelir” (Bookchin, 2015: 170-171).

İnsanın hiyerarşik düzlemde şekillenmesi toplumsal yaşamın da yeni bir düzlem içerisine dahil olmasına neden olmuş ve gerilemeye dönük bir dönüşümü ortaya çıkarmıştır. Bookchin toplumsal yapıdaki ve yaşamdaki dönüşümleri aşağıdaki gibi karşılaştırmıştır:

Şekil 1. Toplumsal Yapının Değişimi

Karşılıklı Bağlılık	→	İtaat
Koordinasyon	→	Komuta
Bilgelik	→	İktidar
Armağan	→	Meta
Akrabalık ilişkileri	→	Kentsel bağlar
Doğal Çevre	→	İnsan yapımı çevre
Ev içi alan	→	Siyasal alan
Bütüncülük	→	Patriarka

Kaynak: Yukarıdaki şekil, Bookchin'in Özgürlüğün Ekolojisi kitabından geliştirilmiştir (Bookchin, 2015)

Sonuç olarak, Toplumsal Ekoloji perspektifine göre, hiyerarşik ve tahakküm ilişkilerinin aşılabilmesi için öncelikle toplumsal güç ilişkilerinin ortaya çıkışının irdelenmesi gerekmektedir.

2.2. Kırsal Kalkınma Siyaseti

2.2.1. Kırsal Kalkınma ve Ekonomi

Kırsal kalkınma çalışmalarında tarımsal verimliliğin ve teknolojik ilerlemenin artırılması, altyapı sorunlarının çözülmesi, eğitim, sağlık gibi sosyal konularda gelişimin sağlanması hedefleri öncelikli olarak yer almaktadır. Kırsal kalkınma sürecinde hem ekonomik hem de sosyal amaçlar yer almaktadır. Bu amaçlar sayesinde sağlanacak dönüşüm ile kırsal alanda yaşayan insanların refah düzeyinde bir artış gözlenmesi beklenmektedir. Uygulanan kırsal kalkınma projelerinde, bölgede yer alan problemler belirlenerek bu problemlere yönelik, tarımsal, ekonomik veya sosyal sorunların çözümüne yönelik uygulamalar yapılmaktadır. Kırsal Kalkınma fikirlerinin zamana göre değişimi aşağıdaki gibidir.

Tablo 8. Kırsal Kalkınma Yaklaşımının Yıllara Göre Değişimi

1950'ler	1960'lar	1970'ler	1980'ler	1990'lar	2000'ler
Modernleşme Çift ekonomi modeli Geri tarım teknolojileri Toplum kalkınması Tembel köylüler	Dönüşüm yaklaşımı Teknoloji transferi Mekanizasyon Tarımsal yayım Tarımın büyüme rolü Yeşil devrim (başlangıcı) Rasyonel köylüler	Büyümeyle yeniden bölüşüm Temel gereksinimler Entegre kırsal kalkınma Devlet tarım politikaları Devlet tarafından sağlanan krediler Kentlere yönelik pozitif ayrımcılık Yeniliğe teşvik Yeşil devrim (devam) Kırsal büyüme bağlantıları	Yapısal düzenlemeler Serbest pazarlar Fiyat haklarının alınması Devletin geri çekilmesi Sivil toplum kuruluşlarını n yükselişi Tarımsal işletme sistem araştırmaları Gıda güvenliği ve açlık analizi Kalkınmada kadın Fakirliğin hafifletilmesi	Mikro kredi Katılımcı kırsal değerlendirme İnsan odaklı kırsal kalkınma Paydaş analizi Kırsal güvenlik netleri Toplumsal cinsiyet Sürdürülebilirlik Fakirliğin azaltılması	Sürdürülebilir geçim İyi yönetim Yerinden yönetim Katılımın eleştirilmesi, Geniş sektörel yaklaşım Fakirliğin ortadan kaldırılması

Kaynak: (Ellis ve Biggs, "Evolving Themes in Rural Development 1950s-2000s", Development Policy Review, 2001, Cilt: 19 Sayı: 4, s. 437-448).

1990'larda "sürdürülebilir geçim" yaklaşımının benimsenmesi ile birlikte "kırsal kalkınma" tanımı da değişime uğramıştır. Çünkü sürdürülebilir geçimin bağlı olduğu tarım politikaları, kırsal toplumu da doğrudan etkilemektedir. Dolayısıyla kırsal kalkınma yaklaşımlarında ön planda yer alan kırsal toplumun değişimi ve dönüşümünü yalnızca klasik ekonomi ile açıklamak yeterli olamamış ve toplumsal alanda yeni fikirler geliştirilmiştir. Yukarıda da görüldüğü gibi Ellis and Biggs'in kırsal kalkınma fikirlerine ait zaman çizelgesine göre; 1950'lerde Toplum Kalkınması, 1960'larda küçük tarım işletmelerinde büyüme 1970'lerde Entegre Kırsal Kalkınma, 1980'lerde pazarın serbestleşmesi, 1990'larda katılımcılık, 2000'lerde Katılımcı Kırsal Stratejik Planlama ön planda tutulmuştur (Ellis ve Biggs, 2001: 437-448).

1980 ve 1990 yıllarından itibaren kırsal kalkınma yaklaşımlarında süreç değişerek "tabandan tavana" yaklaşımına dönüşmüştür. Katılımcılık olgusunun kırsal kalkınma

literatüründe değerlendirilmesi ve tabandan tavana bir yaklaşımın ön plânda tutulması ile kırsal kalkınmada cinsiyet konuları ve insan odaklı perspektifler ön plâna çıkmıştır.

Kırsal kalkınma yaklaşımlarında kırsal toplumun içerdiği sosyolojik, psikolojik hatta ekolojik konulara değinilirken, diğer yandan da küreselleşmenin etkisi ile kırsal alanlarda gıda üretiminin artmasına rağmen yoksulluğun ve açlığın arttığı görülmüştür. Bu nedenlerin bir yansıması olarak kırsal kalkınma politikaları değişime uğrayarak ulusal ve uluslararası aktörlere daha çok yer verilmiştir. “Yerinden yönetim, yönetişimin geliştirilmesi, özelleştirme ve özel sektörün rolünün artması, sivil toplumun rolünün güçlenmesi ve çatışma sayısındaki artışlar ortaya çıkmıştır” (Giray, vd., 2004: 163).

Kırsal alanda genellikle geleneksel tarımın yapılmasına bağlı olarak hakim piyasa koşullarında rekabet edememe sorunu, küçük üreticileri zorlamaktadır. Kırsal kalkınma sürecinde aktif role sahip katılımcılar arasında kooperatifler, kamu kurum kuruluşları, birlikler, kırsal alanda yaşayan üreticiler ve STK’lar yer almaktadır. STK ve kooperatif arasında güç birliğinin oluşturulması sayesinde küçük üreticinin pazara dahil olması şeklinde çalışmalar yapılarak üretime devam ettirilmesi sağlanmıştır. Bu kapsamda kırsal kalkınma çalışmalarının önceliklerinden biri olan küçük üreticinin desteklenmesi, ekonomik faaliyetlerin ön planda tutulduğunu göstermektedir. Bu amaçla kimi zaman hibe gibi ekonomik destekler söz konusu olmakta ve kalkınmanın aktörleri arasında köylünün kalkınmasına yönelik ekonomik faaliyet kapsamında işbirliği oluşmaktadır. Örneğin, Tunceli iline bağlı Ovacık Kooperatifi örneğinde yasal yollar ile 650 dönümlük arazi için gerekli başvurular yapıldı ve söz konusu başvurular kabul edildikten sonra tarım arazisine dönüşen bu alana nohut, kuru fasulye ve patates ekildi. Fasulye, nohut ve patates tohumunun tamamını Almanya’daki DHF aldı. Yaklaşık 30 bin liralık işçi giderlerinin tümünü iş insanları ve DHF karşıladı. Ovacık, Pülümür ve Hozat ilçesinde organik bal üretimi yapan 40 arıcı ve Tunceli Arıcılar Birliği ve Dersim Dernekleri Federasyonu ortaklığında, organik ballar Türkiye piyasasına sunuldu.

Dolayısıyla kırsal kalkınma çalışmaları, köy toplulukları arasında sosyal ilişkilerin iyileştirilmesi, üretim verimliliğinin ve çeşitliliğinin artırılması gibi hem ekonomik hem de sosyal hedefleri içermektedir.

2.2.2. Kırsal Kalkınma Siyasetinde Çevre Boyutu

Neoliberal politikaların ve küreselleşmenin etkisi ile artmakta olan çevre sorunları, yurttaşlık bilincinin oluşturulmasını ve karşı karşıya kaldığımız ekolojik krizin insan ve doğa ayağını harekete geçirmeyi gerektirmiştir. Bu ekseninde, çevre¹⁵ sorunlarının ayrılmaz bir parçası olarak düşünülen kırsal kalkınma çalışmaları da bu alanda yürütülmüştür.

Başkaya'nın deyimi ile “ekolojik ve sosyal çölleşme” ye neden olan kapitalist sistem “bir yerdeki zenginliği başka yere taşıyor, azınlığı zenginleştirirken çoğunluğu yoksullaştırıyor” (Başkaya, 2015: 79).

Bu olumsuzluklar toplumsal sürecin tüm veçhelerine kaçınılmaz olarak yansımaktadır. Kapitalizmin bir yandan sonsuz büyümeyi, ilerlemeyi ve kalkınmayı hedefleyip diğer bir yandan da yarattığı dengesizlikler sonucu kendi eliyle yarattığı çelişkilerin içinde boğulması, bu olumsuzlukların bir izdüşümü olarak kapitalizmin sürdürülemezliğini açıklar niteliktedir. Bu noktada, kırsal kalkınma çalışmalarının çoğunlukla odak noktası olan toplumsal eşitsizlik, yoksulluk, çevre sorunları sözü geçen sistemi tersine çevirmeyi amaç edinmiştir. Köylülük kimi zaman varlığını sürdürme yani var olabilme mücadelesi olarak tanımlanmaktadır. Burada varlığı sürdürme yalnızca insan için değil aynı zamanda insanın ait olduğu doğa için de geçerlidir. Günümüzde, kapitalist işletmelerin yaygınlaşması geleneksel köylü tipi işletmelerin ağırlığını gittikçe azaltmıştır (Gür ve Bayramoğlu, 2018: 187). Kırsal yaşamın ve kırsal alanın ekolojik dönüşümünü kırsal kalkınma çalışmalarında çevre duyarlılığı olarak şeklinde görmekteyiz. Zira kırsal alanlarda tarımsal üretimin devamlılığı doğal varlıkların sürdürülebilir kullanımına bağlı olarak sağlanmaktadır. Örneğin iklim değişikliği sorununun tarım üzerindeki olumsuz etkisi, üretim koşullarını değiştirdiği gibi kırsal yaşamın da altüst oluşunu beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla insan eli değmiş

---

¹⁵ Doğa sorununun algılanma biçimindeki farklar nedeni ile bu sorun kırsal kalkınma başlığında çevre, Toplumsal Ekoloji başlığında ise ekoloji olarak ele alınmıştır.

doğanın insanı sonsuz bir şekilde kucaklamayacağını söyleyebiliriz. İklim değişikliği krizinin kırsal yaşam üzerindeki etkisi aşağıdaki gibi gösterilmiştir.

Tablo 9. İklim Değişikliğinin Kırsal Yaşam Üzerindeki Etkisi

Deniz Seviyesinde Yükselme ve Sahil Bölgeler	İnsan Sağlığı	Tarım	Doğal Çevre ve Türler	Su Kaynakları
Sahillerde Erozyon	İklim Bağlantılı Ölümler	Ürün Kayıpları	Doğal Yaşam Alanlarında Kayıplar	Su Arzında Azalma
Sel ve Taşkınlar	Salgın Hastalıklar	Sulama Problemleri	Tür Çeşitliliğinde Azalma	Su Kalitesinde Düşüş
Kıyılarda Yerleşik Topluların Koruma Maliyetleri	Hava Kalitesinde Düşüş	Tarım Alanlarında Değişim		Su Kaynakları İçin Rekabet

Kaynak: Doğan ve Tüzer, Küresel İklim Değişikliği ve Potansiyel Etkileri", CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 12 Sayı:21, 2011, s. 25.

Kırsal alanlar temel nitelikleri bakımından doğal ve çevresel alanlarıyla öne çıkmakta olduğu için, genel olarak tarımsal üretimin merkezleri olarak görülmektedir (Yenigül, 2017: 17). Bu nedenle, doğal varlıkların korunması ve üretimin endüstrileşmesine karşı geleneksel köylü tipi üretimin yaygınlaşması kırsal kalkınma çalışmalarında ön planda tutulmuştur. Bununla birlikte kırsal alanların gelişimini tarım sektöründe yapılan bütüncül politikalara bağlayan görüşler de ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda, OECD'nin çalışmalarına bakıldığında,

“kırsal alanların geleceği ile ilgili; doğal ve kültürel varlıkların ekonomik potansiyelinin geliştirilmesi ve kırsal ekonominin çeşitlendirilmesi, kırsal alanı küresel ekonomide rekabetçi kılacak yeni faaliyetlerin araştırılması, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin sunduğu fırsatlardan yararlanılmasına yönelik stratejilerin geliştirilmesi gereğine dikkat çekmektedir” (Yenigül, 2017: 20).

Özellikle, küreselleşmenin ve neo-liberal ekonomi politikalarının etkisi ile kırsal kalkınmayı sağlamanın zorlu olduğunu ifade eden Öztürk, küçük tarımsal işletmelerin bu bağlamda alternatif olabileceğini aşağıdaki maddeler ile özetlemektedir.

- “Küçük üretim birimleri, nüfusu kırdan tutar, kente göçü önler.
- Köylü aile işletmelerinde çalışanların verimliliği yüksektir.
- Kriz dönemlerinde, aile işletmeleri bir çeşit otomatik müdafaa kabiliyetine sahiptirler.
- Aile işletmeleri barış ve denge garantisidir.
- Köylü aile işletmelerinde, işçi ve işveren anlaşmazlığı yoktur.
- Küçük tarımsal aile işletmelerinde, tasarruf zihniyeti vardır.
- İşsizliği önleyici etkisi vardır.
- Gıda maliyetini düşürerek hem kırdan hem de kentte ücret ve maliyetlerin düşük olmasını sağlar.
- Kaynakların verimli kullanılmasını sağlar.
- Çevrenin korunması açısından aile işletmeleri önemlidir” (Öztürk, 2009: 183)

2.2.3. Sürdürülebilirlik Ekseninde Kalkınma

Kapitalist üretim biçimi bir yandan sermayenin büyümesi ile beslenirken bir yandan da toplumu siyasi, politik, ekonomik ve ekolojik anlamda dönüştürmektedir. Özellikle sanayi devriminden sonra üretim biçiminin değişmesi ile birlikte insan-doğa ilişkisi de farklılaşmıştır. Sermayeye dayalı üretim bir yandan artık emeği yaratırken bir yandan da doğadan yararlanma yollarını keşfetmeye çalışmıştır.

Meta üretimi bireyin varoluş biçimini öldürürken aynı zamanda bireyin “karşılıklı yardımlaşma” ilişkisi içerisinde, üzerinde yaşadığı doğayı ve ekolojik varoluş biçimlerini de aşırı tahrip etmiştir (Ercan, 2006). Doğa bir kullanım değeri yani bir obje olarak görülmüş ve böylece doğal varlıklar iktisadi değerler kümesine dahil olmuştur. Mekanist felsefenin hakimiyeti, doğa üzerinde insan eylemlerinin sınırsızlığını getirmiş ve ekolojik bilinçten uzaklaştırmıştır. Dolayısıyla bahsi geçen ekolojik krizlerin ortaya çıkması kalkınma kavramının yeniden gözden geçirilmesine ve çevre sorunlarını öne çıkaran yeni bir ekonomik anlayışın geliştirilmesine neden olmuştur. Gelişme sürecinde çevre sorunlarına karşı ortaya çıkan kaygı gelişme ve çevre ikilemini doğurmuştur. Bu bağlamda ekolojik yıkımın ortaya çıkardığı tehdide karşı sürdürülebilir kalkınma anlayışı geliştirilmiştir. “Kalkınma kavramının

“eskimesi” üzerine, onun revize edilmiş biçimi olarak “sürdürülebilir kalkınma” kavramı ortaya çıkmıştır” (Kayıkçı, 2012: 13). Burada kavramın ortaya çıkışı aslında kalkınma ve çevre söyleminin ortaklaşabileceği inancına dayanmaktadır. Sürdürülebilir Kalkınma düşüncesinin temelleri 19. yüzyıla dayandırılabilmeyle birlikte, kavramın dünya genelinde bilinirliği 1987 yılında yayınlanan “Ortak Geleceğimiz”, diğer adıyla Brundtland Raporu ile olmuştur (Kılıç, 2012: 203-204). Ortak geleceğimiz (Brundtland Raporu) Raporunda SK’nın hedefleri aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

- “Büyümeyle canlandırmak ve büyümenin kalitesini değiştirmek,
- İş bulma, yiyecek, enerji, su ve sağlık konularındaki temel ihtiyaçları karşılamak ve sürdürülebilir bir nüfus düzeyini garanti altına almak,
- Kaynak tabanını korumak ve zenginleştirmek,
- Teknolojiyi yeniden yönlendirmek ve riski yönetmek,
- Karar verme sürecinde çevre ve ekonomiyi birleştirmek” (Aksu, 2011: 6).

Yukarıdaki hedefler her ne kadar belirlenmişse de Brundtland, Ortak Geleceğimiz raporunun giriş kısmında “...Kuzey elindeki kaynakları Güney’e aktararak, uçurum azaltacak; öbür taraftan da, yeryüzünde savaşlar sona erecektir”¹⁶ diyerek söz konusu hedeflerin gerçekleşebilmesi için öncelikle var olan ekonomik problemlerin çözülmesi gerektiğini belirtmiştir. Yani sürdürülebilirliğin tartışılması için önce ülkeler arasındaki uçurumun kapatılması gerekmektedir. Sürdürülebilir gelişme yaklaşımına göre doğal çevrenin kendini yenileme kapasitesi gözetilerek ekolojik krizlere karşı tedbirlerin artırılması vurgulanmıştır. Ancak neoliberal iktisadi politikaların yoğun olarak yürütüldüğü küresel dünyada sermayenin beklentileri ile sürdürülebilir kalkınma anlayışı kendi içinde bir çatışma yaşadığı için bu görüş birçok kez eleştirilmiştir. Örneğin kuzeyden güneye kaynak akışının zorunlu olduğu bir sistemde güney için tek çare kendi doğal varlıklarını pazarlamak iken böyle bir yaklaşımın soyut kalacağı söylenebilir. Çünkü, söz konusu yaklaşımın öngördüğü “hem doğal kaynakları koruma, hem de ekonomik ve sosyal gelişme düşüncesi”, elindeki doğal kaynakları yoksulluktan kurtulmak için pazarlamak zorunda kalan güney için çok fazla

¹⁶ TMMOB Sempozyumu, "Sürdürülebilir Kalkınma Sempozyumu" (Çevrimiçi), 1996, https://www.tmmob.org.tr/sites/default/files/eefcfd5990e441_ek.pdf, 18.03.2019.

anlam taşımamaktadır (Mutlu, 2005: 96). Dolayısıyla bir yanda sınırsız büyümeden kaynaklanan sorunlar varken diğer bir yanda ise yoksullukla mücadele gerektiren bir sorun gündeme gelmektedir. Ortak Geleceğimiz raporuna bakıldığında ise çevre sorunlarının yoksulluk ve eşitsizlik ekseninde ele alınması aslında sürdürülebilir gelişmenin hem ekonomik hem de insan merkezci bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermektedir (Mutlu, 2005: 93). Sürdürülebilir gelişme yaklaşımının bu anlamda iki ana hedefinin “yoksulların temel gereksinimlerini karşılamak” ve “gelecek nesillerin de çevreden yararlanabilme olanağı” nı garanti etmek biçiminde olduğu söylenebilir. Ortak Geleceğimiz raporunun isminden yola çıkılarak sorulan “Sürdürülebilir kalkınma, böyle bir sürecin garantisi olarak gösterilebilir mi?”¹⁷ sorusu bu yaklaşımın olumsuz eleştirilere maruz kalmasına sebep olmuştur. Buradan hareketle “Sürdürülebilir Gelişme” düşüncesi, Şahin’in ifadesiyle, “biri (kalkınma) diğerini (sürdürülebilirlik) ortadan kaldıran iki kavram” şeklinde değerlendirilebilir (Şahin, 2004: 10) Brutland raporunda yer alan “büyümenin sınırları” kalkınma ve ekonomi arasındaki ilişkiye değinerek ekoloji akımlarının da bu anlamda politize edilmesine neden olmuştur (Şahin, 2004: 7). Sürdürülemezlik bilincinde doğal varlıkların nasıl sürdürülebileceği tartışılmıştır. M. Rydin’in sürdürülebilirlik kapsamında çizdiği modele göre, sürdürülebilirlik, ancak ekonomik, sosyal ve çevresel anlamda eş zamanlı ve eşit kalkınma ile gerçekleşebilir. Bu modelde yer alan her etken, bütünün bir parçası şeklindedir. Dolayısıyla, çevresel, ekonomik ve sosyal kalkınmanın eş zamanlı gerçekleşmesi gerekmektedir. Ancak bu sayede sağlanan dengenin, sürdürülebilirliğin varlığını koruyacağı düşünülmektedir.

Sürdürülebilir Gelişme her disiplinin farklı bir tanım getirdiği bir kavram olmuştur. Sürdürülebilir Gelişme’yi, Goodland ve Ledec, “erişilebilir ekonomik ve diğer toplumsal yararları, gelecekteki benzer olası potansiyel yararları tehlikeye atmadan optimize eden bir tür toplumsal ve yapısal ekonomik dönüşüm” olarak ifade etmiştir (Mutlu, 2005: 90). Öte yandan Stockholm konferansında da kalkınma ve sürdürülebilirlik ilişkisine değinilerek “gelişmekte olan ülkelerin azgelişmişlikten

---

¹⁷ TMMOB Sempozyumu, "Sürdürülebilir Kalkınma Sempozyumu" (Çevrimiçi), 1996, https://www.tmmob.org.tr/sites/default/files/eefcfd5990e441_ek.pdf, 18.03.2019.

kaynaklanan çevre sorunlarından dem vurulur ve bu ülkelerin kalkınması gerektiği söylenir” (Şahin, 2004: 8). Yine, Kahire, Kopenhag, Pekin ve HABITAT II konferanslarında da “ekonomik gelişme, sosyal gelişme ve çevrenin korunması” gibi vurgulara” rastlanmaktadır (Mutlu, 2005: 91). Bu bağlamda, ekonomik kalkınma ile çevre arasında kurulan ilişkide çevre sorunlarından ziyade ekonomik kaygıların ön plana çıkması tartışma konusu olmuştur. Aruoba, Sürdürülebilir Gelişme ile ekonomi arasındaki ilişkiyi “oluşmuş bulunan zenginliğin nasıl genişletilebileceği” sorusuna “piyasa ekonomisi koşullarında” şeklinde tanımlamıştır (Aruoba, 1997: 172-192). Bu nedenle sürdürülebilir gelişme konusu, çevre ile ilgili beklentilerin ekonomik yaklaşımlar ile analiz edilmesi açısından birçok kez eleştirilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma kavramı ile ilgili yapılan en önemli eleştiri Kılıç’ın da dediği gibi “mevcut ekonomik ilkelerin bu yeni yaklaşım içerisinde de bir şekilde yer alacak olmasıdır” (Kılıç, 2012: 204). Yine, “Sürdürülebilirlik’in düşünceden kavrama geçişi, 20. yüzyılda yaşanan ekonomik ve sosyal gelişmelerin ekosisteme verdiği büyük boyutlu tahribatın bir sonucudur” şeklinde bir tanıma rastlarken bir diğer yandan ise çevresel tahribatın zorunlu kıldığı bir çevre korumacı kalkınma anlayışı, tanımına da rastlamaktayız (Bozlağan, 2005: 1026).

Genellikle Sürdürülebilir Kalkınma’nın ele aldığı prensipler; ekonomik, çevresel ve sosyal boyutlara göre değerlendirilmiştir. Ancak Harris’e göre farklı disiplinleri ele almak her ne kadar eğitici olsa da bu sistemlerin bir bütün olarak analiz edilmesi mümkün görünmemektedir (Harris, 2000: 7). Sürdürülebilir Kalkınma düşüncesi ülkeler arasında ayrım gözetmeyen ve aynı zamanda bütünleştirici bir yaklaşıma sahip olmasına rağmen ülkeler arası gelir düzeyinin veya doğal varlıkların eşitsizliği sebebiyle bu bütünsellik tartışma haline gelmiştir. Örneğin Mutlu’nun Sürdürülebilir Gelişme’nin öngördüğü bütünsellik konusu hakkında verdiği örnek yukarıda sayılan tartışmaları doğrular niteliktedir: “Hem ekonomik ve sosyal gelişme, hem de doğal kaynakları koruma” düşüncesi, yoksulluktan kurtulmak için tek çaresi elindeki doğal kaynakları pazarlamak olan güney için çok fazla anlam taşımamaktadır (Mutlu, 2005: 96). Bu nedenle birçok kez “Sürdürülebilir Gelişme yaklaşımı hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin öncelikleri bakımından bir biçimde kapitalizmle ilişkili görülmüştür” (Mutlu, 2017: 30).

Bu bağlamda, kalkınmanın sürdürülebilirliğini karmaşık ve zorlu olarak değerlendiren Rosen, ekonomik, çevresel ve sosyal boyutları kapsayan çok boyutlu ve entegre bir yaklaşımın gerekliliğini savunmaktadır (Rosen, 2012: 156).

2.2.4. Kırsal Kalkınma Yaklaşımı ve Toplumsal Cinsiyet

21. yüzyılda geliştirilen kalkınma yaklaşımlarında yalnızca ekonomik merkezli bir bakış açısının temel alınmasının yeterli olmadığı düşüncesi ile kalkınma yaklaşımlarında eğitim, sağlık, toplumsal cinsiyet eşitliği ve katılımcılık konuları gündeme gelmiştir. İnsani gelişmenin bir gereği olarak, Harris'e göre, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesi için gerekli olan üç boyut arasında cinsiyet eşitliği yer almaktadır. (Harris, 2000: 1-3)

Kalkınma sürecinin üretim ayağını oluşturan ve en önemli role sahip olan kırsal kalkınma, kırsal toplumun ve kırsal çevrenin iyileştirilmesine yönelik çalışmaları kapsamaktadır. Kırsal kalkınma yaklaşımları ekonomik, ekolojik, sosyal ve politik boyutlarının her birinden beslenmektedir. Kırsal alanda ekonomik geçim çoğunlukla toprağa bağlı tarım ve hayvancılık ile sağlanmaktadır. Kırsal alanda ortaya çıkan üretim sürecinin en aktif öznesi konumunda kadın yer almaktadır. Kadın, “aile bireylerinin faaliyetlerinin organize edilmesinde, tarım etkinliklerinin yönetiminde, üretimin artırılmasında merkezi role sahiptir” (Özmete, 2012: 119). Fakat bu merkezi rol, birçok kez kadının üretime sunduğu katkı yerine hatalı bir şekilde kadının sorumluluğu olarak ele alınmış ve emeği göz ardı edilmiştir. Geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin tersine kadının kırsal kalkınma sürecinde katılımcı bir rol üstlenebilmesi de kırsal kalkınma yaklaşımlarına bağlı olarak gerçekleşmektedir. Çünkü kadın, kırsal ekonominin potansiyelini oluşturan en aktif öznedir. Bu nedendir ki kırdan kente doğru gerçekleşen göç hareketi en çok üretim sürecinde aktif olan kadınlar için olumsuz bir etki yaratmaktadır. Çünkü tarımsal faaliyetler kadın istihdamının kilit noktasıdır.

“Kırdan kente göç, erkekler için işgücüne katılımı küçük bir düşüşe neden olurken, kadınların neredeyse tamamının istihdam dışında kalması sonucunu doğurmaktadır. Kente göç etmek zorunda kalan nüfus içerisinde genç erkekler kadınlara oranla daha kolay iş bulabilmektedir. Kadınlar ise çoğu durumda kentlerdeki işlerin gerektirdiği vasıflara sahip olmamakta ve bu nedenle ya işsiz

kalmakta ya da çok olumsuz koşullarda çalışmak zorunda bırakılmaktadırlar. Bu yönelim giderek esnek ve enformel işleri yaygınlaştırmaktadır” (Yaman-Öztürk, M., & Akduran, Ö., 2013: 90).

Kalkınma projelerinde kadınlar çoğu zaman dezavantajlı gruplar olarak ele alınmaktadır. Kadınların üretim sürecinde ortaya çıkardığı emek yalnızca kadının sorumluluğu olarak değerlendirilmiş ve erkeğe kıyasla daha az saygın kabul edilmiştir. Bu süreçte geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle;

“kadının üretimdeki kaynaklara erkeğe oranla daha az erişimi, aile gelirinin kontrolünde kadının çok az söz hakkına sahip olması, kamusal alanda yönetim ve denetim rollerini daha az oranda üstlenebilmesi anlamını taşıyan negatif ayrımcılıktan dolayı statüsü ve konumu ne olursa olsun kadın dezavantajlı duruma düşmektedir”¹⁸

Ancak dezavantajlı grup kullanımının tersine geliştirilen cinsiyet dengeli kırsal kalkınma, kadını dezavantajlı bir kesim değil, aktif bireyler olarak görmektedir. Başka bir deyişle, cinsiyet dengeli kalkınma analizi, bir toplum içerisinde kadının ve erkeğin sorumluluklarının paylaşımına ve kaynakların bölüşümüne dayanan bir işbölümü şeklini içermektedir.

Kalkınma çalışmaları sürecinde kadının rolü ilk 1970 yılında Ester Boserup (Ekonomik Kalkınmada Kadının Rolü) tarafından gündeme getirilmiştir. 1975 yılında ise Birleşmiş Milletler (BM) Birinci Dünya Kadın Konferansı ile birlikte aynı yıl Kadın Yılı Bildirgesi yayınlanmıştır. Kalkınma çalışmalarında kadın yer almaya başlamış ve toplumsal cinsiyet konusunda duyarlılık meydana gelmiştir. Bu çerçevede kadın ve kalkınma iki evrede değerlendirilmiştir:

1. **“Kalkınmada Kadın WID (Women in Development) yaklaşımı:** Bu yaklaşım daha çok hükümetler ve kalkınmayla ilgili kuruluşlar tarafından benimsenmekte ve kadınların yalnızca üretimdeki rollerini göz önüne almaktadır.

---

¹⁸ Gökdemir, L. Ve Ergün, S, "Kırsal Kalkınmada Kadının Rolü", (Çevrimiçi), 2012, <http://dergipark.gov.tr/inijoss/issue/8624/415759>, 10 Ocak 2019.

2. Cinsiyet Dengeli Kalkınma GAD (Gender and Development) yaklaşımı:

WID’den farklı bir boyut getiren bu yaklaşım, tüm insanlar için eşitlik ve insan haklarına saygı temeli üzerine geliştirilmiş, pratik ve stratejik toplumsal cinsiyet ihtiyaçlarının karşılanmasını öngörmektedir”¹⁹

GAD yaklaşımının, WID yaklaşımına göre daha bütüncül bir yaklaşım sergilediğini söyleyebiliriz. Her iki yaklaşımın da dünyada kullanıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte, günümüzde, hem tarımsal üretim sürecinde hem de günlük hayatta üretici olarak emek veren kadının kırsal alandaki katkısına yönelik kırsal kalkınma kapsamında çalışmalar yürütülmekte, ulusal ve uluslararası birçok raporda toplumsal cinsiyet eşitliği yaklaşımı esas alınmaktadır.

1995 yılında düzenlenen Dördüncü Kadın Konferansı’nın sonuç bildirgesinde ise aşağıdaki gibi hedeflere yer verilmiştir;

- “Kadınların güçlendirilmesi ve karar vermeye yetkiye ulaşma sürecine katılmaları dahil, eşitlik anlayışıyla toplumun bütün alanlarına tam katılmaları
- Sürekli ekonomik büyüme, sosyal kalkınma, çevresel koruma ve sosyal adalete dayalı olarak yoksulluğun yok edilmesi, kadınların ekonomik ve sosyal kalkınmaya dahil edilmesi
- Kadınların güçlenmesini ve ilerlemesini her düzeyde sağlayacak kalkınma politika ve programlarının dahil olduğu, etkili, verimli ve karşılıklı takviye edici, toplumsal cinsiyete duyarlı politika ve programları kadınların tam katılımıyla düzenlemek, uygulamak ve izlemek”²⁰

2012 yılına gelindiğinde ise, toplumsal cinsiyet eşitliği kalkınmanın temel bir hedefi olarak ele alınmış ve ekonomik olarak da akılcı bulunmuştur. Dünya Kalkınma Raporu’nda, toplumsal cinsiyet eşitliği çalışmaları ile verimliliğin ve temsiliyetin kazanılmasına yönelik eğitim, sağlık ve işgücüne katılım ile ilgili maddeler şu şekilde yer almaktadır:

---

¹⁹ Gökdemir, L. Ve Ergün, S, "Kırsal Kalkınmada Kadının Rolü", (Çevrimiçi), 2012, <http://dergipark.gov.tr/inijoss/issue/8624/415759>, 10 Ocak 2019.

²⁰ Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu, “Dördüncü Dünya Kadın Konferansı”, (Çevrimiçi), 1995, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/pekin.pdf>, 19.12.2018.

- “Verimlilik kazanımları
- Gelecek nesil için gelişmiş kalkınma sonuçları
- Temsiliyeti daha yüksek karar alma süreci”²¹

UNDP’nin insani gelişme raporunda, sürdürülebilir kalkınma hedefleri yer almaktadır. İnsani gelişme çerçevesini, kırsal ve kent, kadın-erkek, sosyoekonomik, etnik ve ırksal gruplar arasında var olan dengesizlikler oluşturmaktadır. Toplumsal cinsiyet ekseninde ortaya çıkan dengesizliklere karşılık, 2014 İGRO Raporu’nda, UNDP,

“kadın İGE değerlerinin erkek İGE değerlerine oranı olarak tanımlanan cinsiyete göre ayrıştırılmış yeni bir İnsani Gelişme Endeksi ölçümü olan Cinsiyet Dayalı Gelişme Endeksi’ni (CDGE) tanıtmıştır”²²

CDGE endeksine göre toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinde üç boyut yer almaktadır. Bu boyutlar sağlık, eğitim ve ekonomik kaynaklar olarak belirlenmiştir.

“Sağlık (kadın ve erkeklerin doğuştan beklenen ortalama yaşam süresi ölçülüyor), eğitim (kız ve erkek çocuklarının ortalama öğrenim süresi ve 25 yaş ve üstü yetişkinler için ortalama öğrenim süresi ölçülüyor) ve ekonomik kaynaklar üzerindeki hakimiyet (kadın ve erkek kişi başına tahmini GSMH ile ölçülüyor)”²³.

---

²¹ Dünya Kalkınma Raporu, “Cinsiyet Eşitliği ve Kalkınma”, (Çevrimiçi), 2012, http://siteresources.worldbank.org/TURKEYINTURKISHEXTN/Resources/455687-1326810579697/WDR_MainMessage-tr.pdf, 16.12.2018.

²² UNDP Raporu, "İnsani Gelişme Raporu Herkes İçin İnsani Gelişme", (Çevrimiçi), 2016, http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/human-development-report-20161.html, 17. 11. 2018.

²³ UNDP Raporu, "İnsani Gelişme Raporu Herkes İçin İnsani Gelişme", (Çevrimiçi), 2016, http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/human-development-report-20161.html, 29. 11. 2018.

2.3. Kırsal Kalkınma ve Toplumsal Ekoloji Düşüncesine Göre Katılımcılık Boyutu

Kalkınma genel olarak “karşılıklı etkileşim içinde olan ekonomik, toplumsal ve kültürel boyutları olan bir süreç” şeklinde tanımlanmaktadır (Özensel, 2018: 174). Bookchin, kalkınma paradigmasının da beslendiği üç kavramı, yani ekoloji, ekonomi ve sosyal boyut kavramlarını hiyerarşi ve tahakküm bağlamında incelemektedir.

Toplumsal Ekoloji perspektifinde, hiyerarşi ve tahakküm düzleminde incelenen bu kavramların oluşturduğu toplum kurgusunda “kalkınan bir toplum” yerine ekolojik bir toplum kurgusu ve tanımı yapılmaktadır. Klasik kalkınma anlayışına ters düşen Toplumsal Ekoloji düşüncesinde katılımcılık boyutu, kalkınma yaklaşımını çevreleyen üç kavram üzerinden farklı bir bakış açısı ve ideoloji ile incelenmektedir. Dolayısıyla kalkınmada “nasıl bir katılımcılık” sorusuna Toplumsal Ekoloji düşüncesi ile cevap aramak kalkınma paradigmasında katılımcılık konusunu derinleştirerek katkı sunmaya yardımcı olacaktır. Toplumsal Ekoloji görüşünde, ekonomik ve ekolojik faktörlerin bir arada tutulduğu toplum kurgusunda, ekonomik politikalar, ulusalın ve sermayenin değil yerelin toplumsal ihtiyaçlarının gözetilmesi ile yürütülmektedir. Yani, kâr hırsının gözetilmediği, ihtiyaca yönelik yürütülen bir ekonomik model öngörülmektedir.

Nasıl bir kırsal kalkınma sorusunun odak noktası olarak ele alınan kırsal toplumda, üretim gücünün artması ile yoksulluk arasında mantıklı bir ilişkinin olmadığı çalışmanın önceki kısımlarında örnekler ile desteklenmişti. Yine aynı şekilde, ekolojik varlıkların mevcudiyetinin yoksulluğu doğrudan etkilemediğini söyleyebiliriz. Bu sorunun bilinen en önemli sebebi, kırsal toplumun katılımcılığı olarak ele alınabilir. Bu bağlamda sorulması gereken en temel soru, kalkınma planının veya projelerinin toplumsal ihtiyaçlara yönelik olup olmadığıdır. Hem ekonomik hem de ekolojik anlamda değişen ve dönüşen sürecin aktörlerini kırsal toplum ve kırsal alan olarak ele alabiliriz. Aşağıda sıralanan maddeler, kırsal alanın olumsuz politikalar sonucunda, geçirdiği değişim ve dönüşümün ana hatlarını oluşturmaktadır.

- Kırsal alanın boşaltılması
- Tarım ve hayvancılığın yok edilmesi

- İşsizlik ve göç
- Mevsimlik tarım işçiliği
- Sosyal güvence yoksunluğu

Çalışmanın bir sonraki bölümünde yukarıda yer alan sorunların kırsal alana ne şekilde yansıdığı örneklerle ayrıntılı bir şekilde gösterilmeye çalışılacaktır. Katılımcılık ekseninde değerlendirildiğinde, hem Toplumsal Ekoloji görüşünde hem de kalkınma yaklaşımlarında yerele vurgu yapılmaktadır. Örneğin, katılımcılık olgusuna önem veren Sürdürülebilir Kalkınmanın da ilkeleri arasında yer alan “yerinden yönetim (ademi merkeziyet), aynı zamanda Toplumsal Ekoloji’nin de merkez kavramlarından birisidir” (Mutlu, 2017: 220). Yani, her iki yaklaşım da katılımcılığın sağlanabilmesi “yerel yönetim” olgusuna dayandırılmaktadır.

Kalkınma yaklaşımlarında, katılımcılığı sağlayacak demokratik unsur, yönetim olarak öngörülmüştür. Ancak, yönetim olgusu ile,

“bir yandan ulus-devletlerin ekonomiyi yönlendirme araçlarının azalması, öte yandan ulus-devlete ait kararların o topraklarda yaşayanlardan çok, ülke dışındaki aktörler tarafından belirlenmesiyle, temsili demokrasinin mantıksal dayanakları ortadan kalkmaya başlamıştır” (Gökçe, 2003: 217).

Öte yandan, Yerel Gündem 21 raporunda belirtildiği üzere, “birlikte yönetim” anlayışı ile birlikte katılımcı mekanizmalar aşağıda yer alan araçlar ile sağlanmaktadır:

- “Kent konseyleri
- Yerel planlama ve karar alma süreçlerinde cinsiyet konusu
- Muhtarlar ve belediyeler arasındaki bağların güçlendirilmesi
- Yurttaş evleri”²⁴

---

²⁴ Sadun Emrealp, "Türkiye Yerel Gündem 21 Programı- Yerel Gündem 21 Uygulamalarına Yönelik Kolaylaştırıcı Bilgiler El Kitabı", (Çevrimiçi), <http://www.umraniye.bel.tr/images/kentkonseyi/YG21%20El%20Kitabi.pdf>, 18 Ocak 2019

Demokrasinin bir beşiği olarak değerlendirilen “yerel yönetim” tanımına Yerel Gündem 21 raporunda şu şekilde rastlamaktayız;

“Yerel yönetim, belde halkının kendi yaşantısını doğrudan ilgilendiren kararların alınması ve uygulanması sürecine doğrudan katılabileceği, yerel kuruluşların ve bireylerin bilgi ve yeteneklerinin ortak kamusal yararlar doğrultusunda harekete geçirilebileceği en uygun konumda bulunan yönetimdir”²⁵

Bookchin özgürlükçü yerel yönetim tanımını içerisinde ademimerkezileşmeyi barındıran ve doğrudan demokrasi ilişkilerini güçlendiren bir kuram üzerinden yapmaktadır. Bu yönetim modeline göre, öncelikle, toplumun yönetiminin doğrudan halka devredilmesi için yönetimin yerelleştirilmesi gerekmektedir. Doğrudan demokrasi şu şekilde açıklanmaktadır:

“Doğrudan demokrasi, “elitizmin yerine kişisel yetki idealini, profesyonelliğin yerine amatörlüğü, karar alma ve uygulamanın delege edilmesi ve bürokratikleştirilmesinin yerine yüz yüze demokrasiyi içeren protoplazmik anlamda bir politik topluluğu, iktidar ve şiddet tekeli yerine bireyin yeniden yetkilendirilmesini ve diyalog ve akıl yoluyla anlaşmaya varmayı koyar” (Bookchin’dan aktaran Oral, 2018: 119).

Dolayısıyla, yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere, özgürlükçü yerel yöneticilik katılımcı bir modele dayanmaktadır. Politik özgürlüğün sağlanabilmesi, yurttaşların kendi kaderini tayin edebilmelerine bağlıdır. Bu kurama göre yönetim, tahakküm ve hiyerarşinin bir biçimi olarak görülen devlete değil yerel topluluklara devredilir. Böylece, yerel toplulukların kendi yaşamlarında aktif özneler haline gelmesi, politik etkinliğin ve katılım duygusunun oluşmasını sağlar.

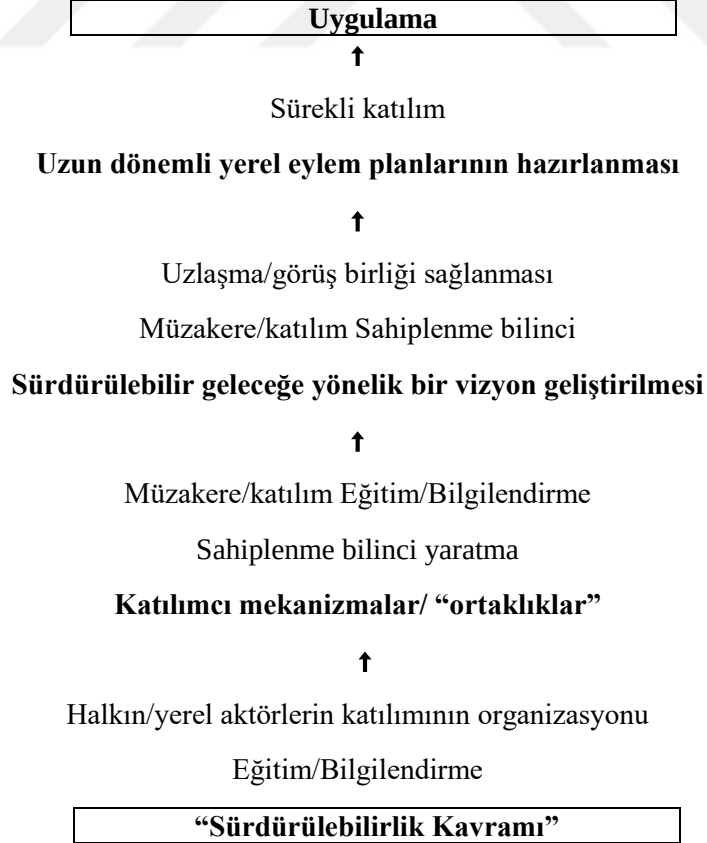
---

²⁵ Sadun Emrealp, "Türkiye Yerel Gündem 21 Programı- Yerel Gündem 21 Uygulamalarına Yönelik Kolaylaştırıcı Bilgiler El Kitabı", (Çevrimiçi), <http://www.umraniye.bel.tr/images/kentkonseyi/YG21%20El%20Kitabi.pdf>, 18 Ocak 2019

Kırsal kalkınma yaklaşımı, katılımcılık, ekonomi, sürdürülebilirlik, bütünsellik, topluluk gibi birçok alanı ve buna bağlı yürütülen faaliyeti kapsamaktadır. Bir toplumda katılımın sağlanabilmesi ve bu yönde dinamiklerin harekete geçirilmesi tüm toplumu kavrayıcı bir yaklaşımın sağlanması ile olabilmektedir. Bu bağlamda, kalkınma stratejilerinden birini oluşturan katılımcılık olgusu, iyi yönetim uygulaması ile sağlanmaktadır. Yönetişim modeli, yerel halkın da aktif olduğu bir kalkınma sürecinde “yerel yönetimler, sivil toplum örgütleri ve devlet arasındaki işbirliğini esas alarak, katılımcı yönetimin, dolayısıyla demokrasinin geliştirilmesini hedeflemektedir” (Mutlu, 2017: 105).

Yerel Gündem 21 raporunda belirtildiği üzere, katılımcılık olgusu belli bir plana göre değil, her yerelin kendine özgü koşullarına göre belirlenecektir. Bununla ilgili olarak uygulama süreci aşağıdaki gibi gösterilmiştir,

Şekil 2. Gündem 21 Hazırlanma ve Uygulama Süreci

Kaynak: Ahmet Mutlu, Ekoloji Ve Yönetim Düşüncesi, **Doktora Tezi, 4. Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.**

Katılımcılık olgusu kırsal kalkınma yaklaşımında Katılımcı Kırsal Değerleme yani kısaca KKD olarak incelenmiştir. Katılımcı kalkınma sayesinde halkın gelişmenin yönünü belirlemesi bekleniyordu. Bu şekilde bir yaklaşımla, “toplumsal ve ekonomik olarak marjinalleştirilmiş insanlara kendi hayatları üzerinde karar vermeye katılımlarını” sağlamak amaçlanmıştır (Guijt’ten akt. Cooke vd., 2002: 20).

Gülçubuk (2017) tarafından yapılan katılımcı kırsal kalkınma tanımına göre, kavramın ortaya çıkması insanların yaratıcılıklarını serbest bırakmalarına ve inisiyatiflerini kullanmalarına bağlıdır. Bu ortaya çıkış ise iki şekilde incelenmiştir.

- “Yerel halkın bilgisinin planlamaya dahil edilmesi
- Güç hiyerarşilerin tersine çevrilmesi
- Egemenliği azaltmak
- Yerel otoritelerin kapasitelerini geliştirmek”²⁶

Yukarıda yer alan amaçlar ile kırsal kalkınma özelinde varılmak istenen hedefler ise aşağıdaki gibidir:

- “Yoksulluğu sona erdirmek,
- İstihdam ve sürdürülebilir geçimlilik yaratmak,
- Çevreyi korumak ve ıslah etmek,
- Kadının gelişimini teşvik etmek,
- Kalkınma çalışmalarında katılımcılığı sağlamak.
- Örgütlenmeyi sağlamak”²⁷

Kalkınmada katılımcılık olgusunun ön plâna çıkması, geleneksel kalkınma anlayışına karşı bir alternatif oluşturma çabasından doğmuştur denilebilir. Kalkınma planı uygulayıcıları ve yerel halk arasındaki ilişkinin geliştirilmesine yönelik benimsenen

²⁶ Bülent Gülçubuk, “Kırsal Kalkınmada Katılım ve Katılımcılık”, (Çevrimiçi) <https://slideplayer.biz.tr/slide/12707972/>, 15 Şubat 2018

²⁷ Bülent Gülçubuk, “Kırsal Kalkınmada Katılım ve Katılımcılık”, (Çevrimiçi) <https://slideplayer.biz.tr/slide/12707972/>, 15 Şubat 2018

bu yaklaşımda, kalkınmanın aktörleri arasında yaşanan rol değişikliği aşağıda yer alan iki tabloda karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Tablo 10. Geleneksel Kalkınma Yaklaşımında İlişkiler

Uzman	Halk	İlişkiler
Eğitimli-bilgi sahibi	Eğitimden yoksun/ bilmez	-----
Hep öğretir / anlatır	Dinler/ kabullenir/ yerine getirmeye çalışır	Yukarıdan aşağıya
Sorunları kendisi belirler/ Çözümü kendisi önerir ve projeyi başlatır	Uygulamaları beklenir. Yoksa, cahil ve geçimsiz kabul edilir.	Hiyerarşik
Gelişmeleri kendisi izler ve değerlendirir	Sürecin dışındadır.	Dengesiz
Daha çok köyün ileri gelenleriyle, durumu iyi olanlarla ilişki kurulur	Diğer gruplar dikkate alınmaz.	Dar kapsamlı
Topluluğun homojen olduğu varsayılır	Farklılaşmaların dikkate alınmamasından zarar görür.	Bağımlı
Emredici, öznel	Uygulayan, kabullenen	Anlık, devamsız
İşi bittiğinde gider	Boşluğa düşer	Biter
Katılımcılığı göz ardı etmiştir	Kendine yer bulamamıştır	Kalıcı değildir

Kaynak: Bülent Gülçubuk, “Kırsal Kalkınmada Katılım ve Katılımcılık”, (Çevrimiçi) <https://slideplayer.biz.tr/slide/12707972/>, 15 Şubat 2018

Tablo 11. Alternatif Kalkınma Yaklaşımında Benimsenen İlişkiler

Uzman	Halk	İlişkiler
Formel bir eğitim alır.	Deneyim ve pratiklerle bilgi edinmiştir.	-----
Eğitim alır ve eğitim verir.(halktan bir şeyler öğrenir)	Eğitir ve eğitilir.	Karşılıklı öğrenme
Farklı grupları dikkate alır.	Farklı gruplar olarak farklı aşamalarda yer alır.	Gruplar düzeyindedir.
Sorunlar ve çözümler için görüş alışverişleri vardır.	Gerçeğin kendilerinde olduğunu hissedir.	Eşit paylaşımcı
Yardımcıdır.	Yardım talep eder ve sorgular.	İki yönlü-yatay
Olanaklar için danışma ve yardım verir.	Bilgiyi alır, eyleme karar verir ve kendisi uygulamanın baş aktörü olur.	Uzun süreli- kalıcı
Çalışmalarını her aşamasında, olanak sağlamada aktif rol oynar.	Uygulamada aktiftir ve yaratıcılığını geliştirmeye çalışır.	Öznenen-özneye
İşin öznesidir.	İşin öznesidir.	İşler öznedir.
Aşamalı olarak işleri terk eder, ortaya çıkar.	Halkın kendi canlandırıcıları, kendine güvenen ve sürdürecektir bir yapı oluşturmuştur.	Kalıcı- sürdürülebilir.

Kaynak: Bülent Gülçubuk, “Kırsal Kalkınmada Katılım ve Katılımcılık”, (Çevrimiçi) <https://slideplayer.biz.tr/slide/12707972/>, 15 Şubat 2018

Yukarıdaki tablolarda görüldüğü üzere, uzman dediğimiz proje uygulayıcıları ve yerel halk arasında değişen ilişkiler hiyerarşik düzlemde okunabilir. Öte yandan, alternatif bir kalkınmanın yapı taşı diyebileceğimiz katılımcılık, iki faktörün yeniden biçimlenmesine neden olmaktadır. Birincisi, halkın bilgisine başvururken toplumun ihtiyaçlarının projeye göre biçimlenmesi, ikincisi de ihtiyaçların biçimlenme şekli doğan katılım sorunu. “Yerel bilgi, yerel iktidarı yansıtır” düşüncesinden hareketle, yerel perspektiflerin ne şekilde biçimlendiğini irdelemek önemlidir (Mosse, 2002: 38). Bu bağlamda, kalkınma ekseninde katılımcılık tartışmaları yapılmış ve bu doğrultuda

katılımın hedefleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yoğunlaşma sonucunda katılımcılığa dair yapılan eleştirilerin ilkinde, temel soru katılımcılığın amaç mı yoksa araç mı olduğu ile ilgilidir. İkincisinde ise, katılımcılık ekseninde önemle vurgulanan topluluk kavramına dairdir.

İlk olarak katılımcılığı, araç ve amaç kıskacında değerlendirirken, kalkınma projelerine veya pratiklerine bakmak faydalı olacaktır. KHZİP örneğinde ele alacağımız pratik daha çok yerel halkın bilgisinin ve ihtiyaçlarının proje sürecinde biçimlenmesi ile ilgili olacaktır. 1994 yılında Hindistan'da Bhil kabile bölgesinde katılımcı çiftlik sistemi kalkınma projesi kısaca ismi ile KHZİP örneği gerçekleştirilmiştir (Cooke & Kothari, 2002: 53). Bu projede sorunlar, köylüler tarafından belirlendikten sonra proje personeli ve topluluk üyeleri arasında anlaşmaya varılmıştır. Projede, yoksul tarım ailelerinin hayatını iyileştirmek, yerleşkeye özgü doğal kaynaklar geliştirmek hedef olarak gösterilmiştir. KHZİP köylerinde, daha önce hiçbir tecrübeye sahip olamamalarına rağmen köylüler, ev yapımı için okalıptüs ağacı konusunda oldukça ısrarcı olmuştur. Ancak zaman içinde okalıptüs fidelerinde bir düşüş gözlenmiştir. Daha sonra, köy fidanlığı programının, Orman İşletmesi tarafından desteklenmesi nedeniyle bu ısrarın gerçekleştiği ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, ilk olarak, bu örnekten hareketle, köylünün kendi belirlediği ihtiyaçların aracı kurumlara göre yeniden şekillendiğini söylemek hatalı olmayacaktır. İkinci olarak da, okalıptüs ağacı konusunda ısrarın her köylüye yarar getirmediği, bazı köylülerin ihtiyaçlarını karşılamadığı da belirtilmiştir.

Yani bazı köylülerin bilgi üzerinde otorite kurduğunu ve ihtiyaçların yalnızca belli bir kesime göre belirlendiğini söyleyebiliriz. Bu otoritenin kurulmasının sebebi, köylülerin katılımcılığı bir kâr sağlama aracı olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla böyle bir otoritenin aşılması ancak köylünün katılımcılık bilincini elde etmesi ve proje uygulayıcıları ile hiyerarşik olmayan bir düzlemde ilişki kurabilmesine bağlıdır. Bir yandan yerel bilginin yerel iktidarını kurduğunu söylerken bir diğer yandan da iktidar ve otorite kavramını toplumsal cinsiyet bağlamında da incelemek bize hiyerarşinin başka bir boyutunu gösterecektir. Katılımın sağlanabilmesi adına köylerde yapılan toplantılarda erkeklerin sayısı ve kadınların sayısı arasında ciddi bir fark gözlenmiştir (Cooke & Kothari, 2002: 53).

Bunun bilinen nedeni ise, kadınların kendi aralarında bazı kadınları temsilci olarak seçmesi veya daha kötüsü erkekler tarafından temsil edilmeyi tercih etmesidir. Karar alma sürecinde gerçekleşen cinsiyet dengesizliği ve katılım yerine temsiliyet sorununun ortaya çıkması, yerel halk arasına yerleşen bir hiyerarşinin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim toplantı sonrasında alınan kararlarda erkeklerin ve kadınların talepleri arasında oldukça fark olduğu gözlenmiştir (Cooke & Kothari, 2002: 53). Köylüler, katılımcılığa ironik bir biçimde ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir kazanç olarak bakmaya başlamıştır.

Öte yandan katılımcılığın sağlanması sürecinde sivil toplum örgütlerinin bireylerin katılım sayısından daha fazla olması “temsili demokraside olduğundan daha derin bir krizin nedeni sayılmaktadır” (Mutlu, 2005: 270). Yani katılımcılığa, köktenci bir anlayış yerine dayatmacı bir anlayışın getirilmesi katılım sürecine set koymaktadır. Bununla ilgili olarak şöyle bir örneğe rastlanmıştır;

“Güney Hindistan’da uygulanan katılımcı bir proje ile 17 köylü kadına süt ineği alması için bankadan kredi verilmiştir. Proje sonunda katılımcıların % 90’ı, paraları süt ineği almak için değil de başka amaçlar için kullanmışlardır. Bu davranışlarının gerekçesi sorulduğunda, kadınlar önemli bir noktaya işaret etmişlerdir: “Sizler bize süt ineği isteyip istemediğimizi bile sormadınız ki!” (Hildyard ve diğ., 2002: 94).

Katılımcılığın artırılması için özellikle STK’lere verilen önem, sivil toplum kuruluşları ile işbirliği yapan bireylerin etkin olmasını sağlayarak ‘proje demokrasisi’ni yaratmıştır. Katılımcılığın bir aracı olarak görülen “proje demokrasisi uygulamalarında katılımın belli bir zaman diliminden sonra güçlü bir denetim ve patronaj ilişkilerine eğilim gösterdiği gözlenmiştir” (Mosse, 2002: 55).

Katılım sorunu ile ilgili olarak, Guijt ve Shah tarafından yazılan “Topluluk Miti” adlı eserde, KKD yaklaşımında yer alan topluluk kavramı üzerine eleştirilere topluluk tanımının basitleştirilerek katılımcılığa eklenmesi şeklinde yer vermiştir:

“Topluluklar içindeki güç ilişkilerini gizlemekte ve dahası, yaş, sınıf, kast, etnisite, din ve cinsiyet vb. hususlara dayalı ilgi ve ihtiyaçlardaki yanlılığı maskeleymektedir” (Guijt’ten aktaran Vooke ve Kothari, 2002: 21).

Burada aslında, özellikle vurgulamak istenilen kısım katılımcılık kapsamında geliştirilen topluluk anlayışının hiyerarşik ilişkileri gizlemesi ve toplum tarafından kabullenişinin kolaylaştırılmasıdır. Bu şekilde, aslında hiyerarşi karşımıza daha güçlü ve resmileşerek çıkmakta ve katılımcılık deneyimlerinin de olumsuz olabileceği yargısına varmamıza neden olmaktadır. Bir diğer taraftan, ademimerkezileşmeyi destekleyen bir katılım şekli olarak karşımıza çıkmasına rağmen, sürekli merkeziyetçiliğin devam etmesine neden olduğu hakkında eleştiriler de mevcuttur (Guijt'ten aktaran Vooke ve Kothari, 2002: 22).

Çalışmanın bu kısmında katılımcı kalkınmanın kendisini bir sorun olarak ortaya koymaktan öte katılımcılığa dair perspektifin nasıl geliştirilebileceği konusu ön planda tutulmaktadır. Bu nedenle, çalışmanın bağlamından kopmamak için, katılımcılık üzerine yapılan eleştirilerin her birini incelemek yerine hiyerarşi ve tahakküm bağlamında kalkınma ve Toplumsal Ekoloji perspektifini karşılaştırmak daha uygun görülmüştür.

Katılımcı kalkınmaya benzer bir şekilde, yerel yönetim ve demokrasi kavramlarına Toplumsal Ekoloji görüşünde de rastlamaktayız. Hiyerarşi ve tahakküm kavramlarının olmadığı bir ekolojik toplumu kurgulayan Bookchin, kalkınmada katılımcılığa dair bahsi geçen yerellik, ademi merkezilik, sürdürülebilirlik kavramlarını ön planda tutmuştur. Demokrasinin sağlanmasının bir aracı olarak "...sivil bir yönetimin "yüz yüze" gerçekleşmesini sağlayacak meclisler, komiteler ya da konseyler" ademimerkeziyetçiliğin sağlanması için öngörülmüştür (Mutlu, 2005: 222).

Toplumsal Ekoloji görüşünde demokrasi kavramının özelliği; "herhangi bir kurumun/kuruluşun/üst yapının telkinine bağlı olmayıp, tamamen halka dayalı, kendiliğinden gerçekleşen bir süreç" olarak karşımıza çıkmaktadır (Mutlu, 2005: 222-223).

Toplumsal Ekoloji'de ideolojik olarak "yerinden yönetim" olgusu kalkınma yaklaşımlarında yer alan yerel yönetim anlayışından farklıdır. Buna göre, doğrudan demokrasi,

“elitizmin yerine kişisel yetki idealini, profesyonelliğin yerine amatörlüğü, karar alma ve uygulamanın delege edilmesi ve bürokratikleştirilmesinin yerine yüz yüze demokrasiyi içeren protoplazmik anlamda bir politik topluluğu, iktidar ve şiddet tekeli yerine bireyin yeniden yetkilendirilmesini ve diyalog ve akıl yoluyla anlaşmaya varmayı koyar” (Bookchin, 2015: 233).

Bu bağlamda, Toplumsal Ekoloji görüşünde, yerelcilik anlayışı karar alma süreçlerinde bireylerin özgürce katılımına ve ihtiyaca dayalı bir paylaşımaya dayanmaktadır.

Katılım mekanizmasının en önemli parçasını belediyeler oluşturmaktadır. Belediyeler, kalkınma sürecinde “ekonomik süreçlerde önemli rol oynayan ve bu rolü meşrulaştıran katılım mekanizmalarının öznesi olmanın dışında ve ötesinde anlamlar taşımaktadır” (Mutlu, 2017: 39). Toplumsal Ekoloji’de katılımcılık ve doğrudan demokrasi temelinde kurgulanan özgürlükçü yerel yönetim, “özgür yurttaşlardan oluşan yüz yüze/demokratik bir meclise dayanan belediyede mümkündür” (Bookchin, 2015a: 261). Yani belediyecilik, aktif yurttaş olmanın bir aracı olarak ele alınmaktadır.

Kalkınma yaklaşımlarında ise, katılımcı demokrasinin sağlayıcısı olarak yurttaşların doğrudan katılımı yerine, yurttaşların kendi yaşamlarını yönetebilmelerini geliştirecek yerel yönetimler dışında, yönetişimin bir diğer aktörü olan STK kuruluşları önemli bir yere sahiptir. Katılım kavramının aşağıdaki özelliklerinden ötürü mükemmel bir katılımcı teknik aranmaz. Bundan ziyade, katılımı çevreleyen STK’lara ihtiyaç duyulmaktadır (Mosse, 2002: 57). Çünkü katılım,

- Kanıtlanabilir bir yöntem veya bir yaklaşım değildir.
- Evrensel bir değeri vardır.
- Katılımcılık ile ilgili çok sayıda tanım vardır.
- Farklı bakış açıları ve perspektifler ile değerlendirilmektedir (Mosse, 2002: 57).

Yani, kalkınmada katılım sürecinde, STK, bürokrasi ve özel sektörden oluşan bir işbirliği vardır denilebilir. Fakat, yönetişim yaklaşımında görece kategorik bir toplumsal yapıya dayalı yöntem öngörülürken, Toplumsal Ekoloji görüşünün

savunduğu özgürlükçü yerel yöneticilikte bu kategorilerin kaldırılmasına dayalı bir yöntem öngörülür (Mutlu, 2017: 34). Buna yönelik, katılımcılık sürecinde sivil toplum örgütlerinin yurttaşlara göre daha etkin olması ile ilgili eleştiriler yapılmıştır. Yapılan eleştirilerin temelinde ise, bu tür bir katılım mekanizmasının temsili demokrasiyi krize sokarak, müdahale yöntemlerini yok ettiği ile ilgilidir. Benzer şekilde, ekolojik görüşte de, “katılımcı demokrasiyi sağlamak adına, yerel kültürlerin canlandırılması, sivil toplum örgütlerinin aktifleşmesi ve özellikle yerel yönetimlerin ön plana çıkarılması” savunulmaktadır (Mutlu, 2005: 123).

Toplumsal Ekoloji’deki katılımcılık olgusu “özgürlük” düşüncesine dayalıdır. Bu nedenle, kalkınmanın egemen sistem dışına çıkmadan geliştirdiği politikalar, Toplumsal Ekoloji düşüncesi tarafından reddedilerek alternatif arayışına gidilmiştir. Bu çözüm arayışı ise, çalışmanın bir önceki kısmında irdelenen hiyerarşi ve tahakküm kavramlarının ortadan kaldırılmasına yöneliktir. Katılımcılık mekanizasyonunun inşasında belediyeler, mahalle meclisler, kent konseyleri yer almaktadır. Bu düşüncenin temelinde yatan iki sebep aşağıdaki gibidir,

1. Kendi kendini sürdürebilme pratiğini gerçekleştirme, ki bu da karşılıklı bağımlılığın yaratılmasına bağlı olarak gerçekleşmektedir.
2. Yine, karşılıklı bağımlılığın yaratılmasına bağlı olarak, hiyerarşinin ortadan kaldırılması.

Toplumsal Ekoloji düşüncesinin temelini oluşturan holistik bakış açısından ötürü, ademimerkeziyetçilik, yerellik veya kendi kendini sürdürebilme ilkesi ancak bir bütün olarak düşünüldüğünde, toplumsal ekolojinin öngördüğü konfedere belediyelere dayanan bir toplum için çözüm sunabilir. Toplumsal Ekoloji görüşünde, kalkınma yaklaşımlarında sıkça karşılaştığımız “topluluklar” kavramının yerine daha bütüncül bir yaklaşım sergilenmekte ve bu bağlamda karşılıklı bağımlılık ilişkilerini güçlendiren bir toplum savunulmaktadır. Örneğin;

“yerel toplulukların yapısı, Sürdürülebilir Gelişme’deki gibi etnik ve kan bağına dayalı olarak oluşturulmaz ve hatta etnik ve kan bağı referanslı toplumsal yapılar şiddetle reddedilir” (Mutlu, 2005: 286).

Çünkü ekolojik düşünce, toplumun bireyi değil, bireyin toplumu kontrol edeceği bir katılımcı pratiği savunmaktadır. Toplumsal Ekoloji görüşünde yer alan toplumculuk ilkesi gereği ekonomik öngörülerde de yerleştirilme yer almaktadır. Bu sayede, kendi kaderini tayin etme hakkı bulunan etkin yurttaşlar etrafında yapılandırılmış yeni katılımcı bir politikanın hayata geçirilmesi hedeflenmektedir (Mutlu, 2005: 114).

Toplulukların bir konu hakkında karar almasına yönelik gerçekleştiren bir araya gelme yani katılım sürecinde, yüz yüze demokrasi yolu ile kararlar alınır.

“Bir sorunun çözümünde nasıl bir yol izleneceğine katılımcı bir şekilde karar verilmesi, bu kararın uygulanmasında –herkesin davranışını ilgilendiren durumlar dışında– bütün yurttaşların görev almasını gerektirmez; örneğin, bir yol yapılmasına karar verilmesi, herkesin yol tasarımını ve inşasını bilmesini gerektirmez. Bu iş mühendislere düşer; mühendisler çeşitli tasarımlar sunabilir; çeşitli alternatiflerin arasından seçim yapılması politik bir etkinliktir; bu iş için uzmanların görüşü önem taşır ancak karar verme hakkının, halkın elinde olması gerekir” (Bookchin, 2014a: 378-379).

Bookchin’in tanımını yaptığı konfederalizmde katılımcı evrimin ayak izlerine rastlanmaktadır. O’na göre “...toplum içerisindeki ve de toplum ile doğal dünya arasındaki katılımcı evrimin damgasını vurduğu yeni bir eko-sosyal tarihin çıkış noktası” konfederalizmin gereği olarak görülür (Bookchin, 2015a: 123). İşbirliğine dayanan konfederalizm modeli daha önceki diğer yönetim modellerinden içeriği yönüyle ayrılmaktadır. Bu farklılık “yönetişimde çok ortaklı ve katılımcılığa dayalı yönetim modelinden özellikle hiyerarşiyi reddetmesi ve yatay ilişki ağlarını içermesi” şeklinde açıklanmaktadır (Mutlu, 2005: 276).

İnsanın insan üzerindeki ve insanın doğa üzerindeki tahakkümü, katılımcılığın gerçekleşmesi için gereken kolektif süreci yıkmaktadır. Bu süreçte, ekolojik yıkım ile katılımcılık bileşenini ortadan kaldıran veya engelleyen hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerini bir kooperatifçilik deneyimi üzerinden okumak ve sorunları tek tek irdelemek bu bölümün odak noktası olacaktır. Bu bağlamda kooperatifin katılımcılığı üç anahat üzerinden anlatılacaktır. Bunlar, merkezi yönetsel anlayışın yerel inisiyatif

üzerindeki hiyerarşisi, piyasa sisteminin yerel kolektif üzerindeki hiyerarşisi ve erkeğin kadın üzerindeki hiyerarşisi şeklindedir.

2.4. Değerlendirme

Kırsal kalkınma siyaseti ve Toplum Ekoloji düşüncesi ikinci bölüm boyunca ekonomi, ekoloji ve toplumsal cinsiyet başlıkları altında incelenmiştir. Toplumsal dünyanın doğal evriminin bir sonucu olarak, toplumsallaşma düzeyi zamanla değişmektedir. Toplumsal değişimin unsurları olarak sayabileceğimiz ekonomik, sosyal ve ekolojik boyutlar, toplumsal çelişkilerin yarattığı sorunlara çözüm getirebilmek üzere incelenmektedir. Değişim odaklı olan kalkınma paradigmasının, çoğunlukla toplumsal yaşamı iyileştirmeyi hedeflerken ekonomik bir yaklaşım sergilediğini ve bunu yaparken de çevre sorunlarını konu edinerek egemen sistem karşıtı olmayan bir duruş sergilediğini saptamış bulunmaktayız. Buna karşılık, tez çalışmasının teorik kısmını oluşturan Toplumsal Ekoloji düşüncesinde ise egemen sistem karşıtı ekolojik merkezli bir siyaset arayışı mevcuttur. Her iki yaklaşım içerisinde geliştirilen ekolojik görüş ve çevre korumacılık anlayışı her ne kadar birbirinden farklı olsa da, bu iki görüşün birbirlerine karşıt olarak gelişmediğini söyleyebiliriz. Bu nedenden ötürü, “her iki yaklaşım arasında bazı koşutluklar olması doğal karşılanmalıdır” (Mutlu, 2005: 220). Bahsi geçen iki farklı düşüncenin oluşturduğu koşutluklardan ilki, çevre/ekoloji, ikincisi ise yönetim aşamasının önemli bir boyutu olan katılımcılık olgusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tez çalışmasının ana konusunu oluşturan, kırsal kalkınmada katılımcılık olgusu hiyerarşi ve tahakküm düzleminde incelenebilir mi? sorusu bu şekilde ortaya çıkmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAVAR HAVZASI DENEYİMİ

3.1. Alan Araştırması ve Araştırma Süreci

Bu tez çalışmasında, Kavar Havzası'nda yer alan Bolalan, Dibekli, Düzcealan, Kolbaşı ve Yassıca köylerinde alan araştırması yapıldı. 2018 yılının Ocak ayında ilk köy ziyaretleri yapıldı fakat bölgedeki yoğun kar yağışından ötürü görüşmeler bir haftadan uzun tutulamadı. İkinci alan araştırması, 2018 yılının Temmuz ayında, yaklaşık 1-1,5 ay süreyle yapıldı. Bu süre zarfında görüşmeler, köylere sabah gidiş akşam dönüş şeklinde tamamlandı. Kavar Havzası, Tatvan ilçesine arabayla yaklaşık 15-20 dakikalık bir uzaklıktadır. Ancak, havzaya ulaşım konusunda hala ciddi sıkıntılar devam etmekte, düzenli köy dolmuşları bulunmamaktadır. Bu nedenle, araştırma sürecinde köylere, şehirlerarası otobüs, işçi servisleri veya otostop ile ulaşılacak durumda kalmıştır. Bölgenin bulunduğu alanda halâ çatışmalar gerçekleşmekte olduğu için ilçeye giriş-çıkışlarda ve köy yolunda olmak üzere birkaç noktada kimlik kontrolleri yapılmaktadır.

Görüşmecilerin 90'lı yıllarda yaşadıkları zorunlu göçten ötürü hissettikleri güvensizlik ve bir takım çekincelerden ötürü nitel araştırma tekniği olan derinlemesine mülakat yöntemine başvurulmuş ve bu yöntemle köylülerin kendilerini rahatça ifade edebileceği düşünülmüştür. İlk köy ziyareti kooperatif başkanı ve ailesi ile gerçekleştirildi. Ziyaretler sırasında tanışılan köyün gençleri ve kooperatif başkanı sayesinde diğer görüşmeciler ile rahatlıkla iletişime geçilebildi. Görüşmelerde hem Türkçe hem de Kürtçe dili kullanıldı. Bunun yanı sıra, alan araştırması boyunca yapılan görüşmelerin tamamına yakını görüşmecilerin evlerinde veya bahçelerinde gerçekleştirildi. Görüşmeler esnasında ses kaydı veya eş zamanlı notlar tutulmuştur. Bununla birlikte Kolbaşı köyü muhtarı, Yassıca köyü muhtarı, kooperatif yöneticileri, kooperatif marketi çalışanı ve her sabah düzenli olarak süt toplayan görevli ile ayrıca görüşülerek kooperatifin işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi edinilmiştir.

2018 yılının Ocak ve Temmuz aylarında yapılan yaklaşık 1.5-2 ay süren görüşmeler sonucunda Kavar Havzası'nda yürütülen kırsal kalkınma projesinin

sürdürülebilirliği ve proje aracılığı ile kurulan kooperatiflerin karşılaştığı zorluklar hakkında ayrıntılı bilgi elde etme fırsatı yakalanmıştır. Bu bilgilerden yola çıkılarak Toplumsal Ekoloji perspektifi ile hiyerarşi ve tahakküm kavramlarının kırsal kalkınma üzerindeki etkisi analiz edilmiştir.

Alan araştırmasında kırsal kalkınma projesi kapsamında geliştirilen kooperatif çalışmalarında üyelerin katılımcılık durumu hiyerarşi ve tahakküm bağlamında incelenmiştir. Kavar Kooperatifi'nin 9'u kadın toplam 68 üyesi vardır. Araştırma boyunca toplam 24 kişiyle görüşüldü. Bu görüşmeciler kooperatif üyesi 9 kadın üye, 10 erkek üye ve 5 üye olmayan kişilerden oluşmaktadır. Kooperatif başkanı ile görüşülerek kooperatifte aktif katılımcı olan kişilerin bilgisi alınarak görüşmeci olarak seçilmiştir. Bu bilgi dahilinde üye olan 10 erkek ile görüşmeler yapıldı. Yaz ayları, köylülerin yoğun olarak çalıştığı bir döneme denk geldiği için ve bazı köylülerin bu dönemde havzada bulunmaması nedeniyle diğer üyelerle görüşme sağlanamamıştır. Bunun yanı sıra üye olmayan 5 köylü ile de görüşmeler yapıldı. Üye olmayan görüşmeciler kadınlardan ve gençlerden oluşmaktadır. Üye olmayan kişilerle görüşülerek kooperatife neden üye olunmadığı hakkında sorular sorulmuştur. Bu sayede katılımcı olmayan üretici kadınların üyelik durumu da hiyerarşi ve tahakküm bağlamında incelenebilmiştir. Görüşmecilerin profilleri ve hangi köyde kaç kişiyle görüşüldüğüne dair geliştirilen harita ve tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 12. Görüşmecilerin Köylere Göre Cinsiyet, Yaş ve Üyelik Durumu

Köy Adı	Cinsiyet	Meslek	Yaş	Kooperatife Üyelik Durumu
Bolalan	Kadın	Çiftçi	57	Üye değil
	Kadın	Ev emekçisi	26	Üye
	Erkek	Çiftçi	60	Üye
Dibekli	Erkek	Çiftçi	36	Üye
	Erkek	Çiftçi	52	Üye
Düzcealan	Kadın	Çiftçi	46	Üye
	Kadın	Çiftçi	45	Üye
	Erkek	Çiftçi	48	Üye
Kolbaşı	Kadın	İşsiz	25	Üye değil
	Kadın	Çiftçi	32	Üye
	Kadın	Çiftçi	43	Üye
	Kadın	Çiftçi	48	Üye
	Kadın	Ev emekçisi	56	Üye değil
	Kadın	Ev emekçisi	33	Üye değil
	Erkek	Çalışmıyor	78	Üye
	Erkek	Çiftçi	54	Üye
	Erkek	Kooperatif Marketi Çalışanı	29	Üye
	Kadın	Çiftçi	37	Üye
	Kadın	Çiftçi	32	Üye
	Erkek	İşsiz	26	Üye değil
Yassıca	Erkek	Süt toplayıcısı	27	Üye
	Erkek	Çiftçi	63	Üye
	Erkek	Çiftçi	52	Üye
	Kadın	Çiftçi	47	Üye

Kaynak: Yukarıdaki tablo tez kapsamında araştırmacı tarafından geliştirilmiştir.

Harita 1. Araştırma Sürecinde Yapılan Mülakatların Köylere Göre Dağılımı

Kaynak: Tez kapsamında harita mühendisi A. Özdemir tarafından geliştirilmiştir.

3.2. Kavar Havzası Hakkında Genel Bilgi

Çalışmanın yürütüldüğü alan Türkiye'nin Doğu Anadolu coğrafyasında yer alan Bitlis'in Tatvan ilçesine bağlı Kavar havzası'dır. Bitlis il nüfusunun 205.566 kişisi il ve ilçe merkezlerinde yaşarken, 143.830 kişisi belde ve köylerde yaşamaktadır. Toplam nüfus 349.396'dır²⁸. 2017 TÜİK verilerine göre, şehirde yaşayanların oranı % 58.33, köyde yaşayanların oranı ise % 41.66'dır²⁹. Ayrıca Bitlis ilinin nüfus artış hızı %2.32, Türkiye genelinde ise nüfus artış hızı %1,47 olarak bilinmektedir³⁰ Bitlis iline bağlı, Adilcevaz, Ahlat, Güroymak, Tatvan, Mutki, Merkez, Hizan olmak üzere toplam 7 ilçe vardır.

²⁸ TÜİK, "Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları", (Çevrimiçi), 2018, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, 25.04.2019.

²⁹ TÜİK, "Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları", (Çevrimiçi), 2017, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, 25.04.2019.

³⁰ TÜİK, "Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları", (Çevrimiçi), 2018, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, 25.04.2019.

Bitlis, bulunduğu bölgenin en dağlık ili olmakla beraber, arazisinin % 71'i dağlık, % 3'ü yayla ve %10,4'ünü ova oluşturmaktadır³¹. Türkiye'nin en büyük krater gölü olma özelliğine sahip Nemrut krater gölü de bu bölgede yer almaktadır. Değişik bir topografyaya sahip olan Bitlis ili ve çevresinde kış ayları yoğun kar yağışlı yaz ayları ise sıcak ve kurak geçmektedir. Bölgenin hâkim bitki örtüsü step ve bozkırdır. Çayır, otlak ve meralar geniş bir alana sahip olduğu için bölgede ekonomik geçim genellikle tarım ve hayvancılık ile sağlanmaktadır. Bölgenin geçim kaynağı olan hayvancılık faaliyetleri büyük ölçüde geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır. Coğrafi konumu gereği daha çok küçükbaş hayvancılık ve arıcılık gelişmiştir. Bitkisel üretim olarak da ceviz, fasulye, buğday, arpa ve tütün yetiştiriciliği yapılmaktadır. Bunun dışında bölgenin geniş yaylalara sahip olması nedeniyle, özellikle bahar aylarında çevre illerden gelen göçerler Bitlis'in Tatvan ilçesinde yer alan yaylalarda çadır kurup yaz ayları boyunca hem tarım hem de arıcılık uğraşmaktadır.

Tablo 13. 2018 Yılı Bitlis İli Bitkisel Üretim Miktarları

Bitkisel Ürün Çeşidi	Tür	Üretim Miktarı
Meyveler İçecek Ve Baharat Bitkileri	Ceviz - Ton	3.235
Tahıllar Ve Diğer Bitkisel Ürünler	Buğday, Durum Buğdayı Hariç - Ton	50.275
	Fasulye, Kuru - Ton	19.685
	Nohut, Kuru – Ton	155
	Arpa - Ton	4.293
	Tütün - Ton	150

Kaynak: TÜİK, Bitkisel Üretim Miktarları, (Çevrimiçi), 2018,

<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr> ,10 Mayıs 2019.

³¹ Bitlis Valiliği İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, “Brifing Dosyası”, (Çevrimiçi), 2018, <https://bitlis.tarimorman.gov.tr/Lists/SolMenu/Attachments/2/2018%201.%20altı%20aylık%20brifing.pdf>, 13.04.2019.

Nüfusu bakımından Bitlis iline bağlı en büyük ilçe, Tatvan'dır. 5 bin yıllık bir geçmişi olan Bitlis'in Tatvan ilçesi; coğrafi yapısı itibari ile Van gölü kıyısında bulunması ve İpek Yolu üzerinde bulunması nedeniyle coğrafi olarak önemli bir konuma sahiptir. Bu nedenle coğrafi konumundan ötürü gelişen ticari faaliyetler ekonomik geçimde çeşitlilik sağlamıştır. Tatvan ilçesinde bulunan "dört (4) süpermarket, üç (3) alışveriş merkezi, on iki (12) banka şubesi"³² bölgenin kent ve kır arasında bir tampon bölge oluşturduğunu göstermektedir. Yani Tatvan, bölgede merkez bir konum niteliğini taşımaktadır. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren Tatvan nüfusunda çok ciddi bir artış gözlenmiştir. Bu nüfus artışının sebebi ise Tatvan'ın coğrafi konumu itibariyle iktisadi ve beşeri faktörlere büyük ölçüde yer vermesidir. İdari yapıların, iktisadi yapıların Tatvan merkezinde artışı ve bununla birlikte özellikle 1990 yılından itibaren bölgenin kırsal kesiminde yaşanan çatışmalı ortam ve sosyal huzursuzluklar göçe bağlı bir kentleşmeyi yaratmıştır. 1990 yılı TÜİK genel nüfus sayımı verilerine göre Tatvan ilçesinin nüfusu 54,071 iken 2018 yılında ilçenin toplam nüfusu 74,389'a ulaşmıştır³³. Türkiye'nin yıllık nüfus artış hızı, %1,47 iken, Tatvan ilçesinin yıllık nüfus artış hızı %30,4 olarak gözlenmiştir.

Öte yandan, iklim olarak incelendiğinde, Tatvan, Van gölü çevresinde bulunan en çok yağış alan ilçedir. Tatvan ilçesinin coğrafi konumu itibariyle dağlık ve yüksek bir yapıya sahip olması kış ayları boyunca yoğun kar yağışı almasına neden olmakta, karın uzun süre yerde kalması da bölgenin ekonomik faaliyetleri olan tarım ve hayvancılık üzerinde olumsuz etkisini göstermektedir.

Bir diğer yandan, Tatvan bölgesinde geniş meralar ve yaylalar bulunmaktadır. Tarım ve hayvancılık faaliyetleri yaz aylarında, bu ayların serin geçmesi nedeni ile, yoğunlaşmaktadır. Mevsimsel koşulların yaz aylarında tarıma ve arıcılığa uygun olması nedeni ile bu dönemde Bitlis-Tatvan yolunda, göçerlerin kurduğu çadırları Sapur çayı boyunca görmek mümkündür. Kırsalda üretilen yerli ürünlerin çoğu Tatvan ve çevresindeki illerde satılmaktadır.

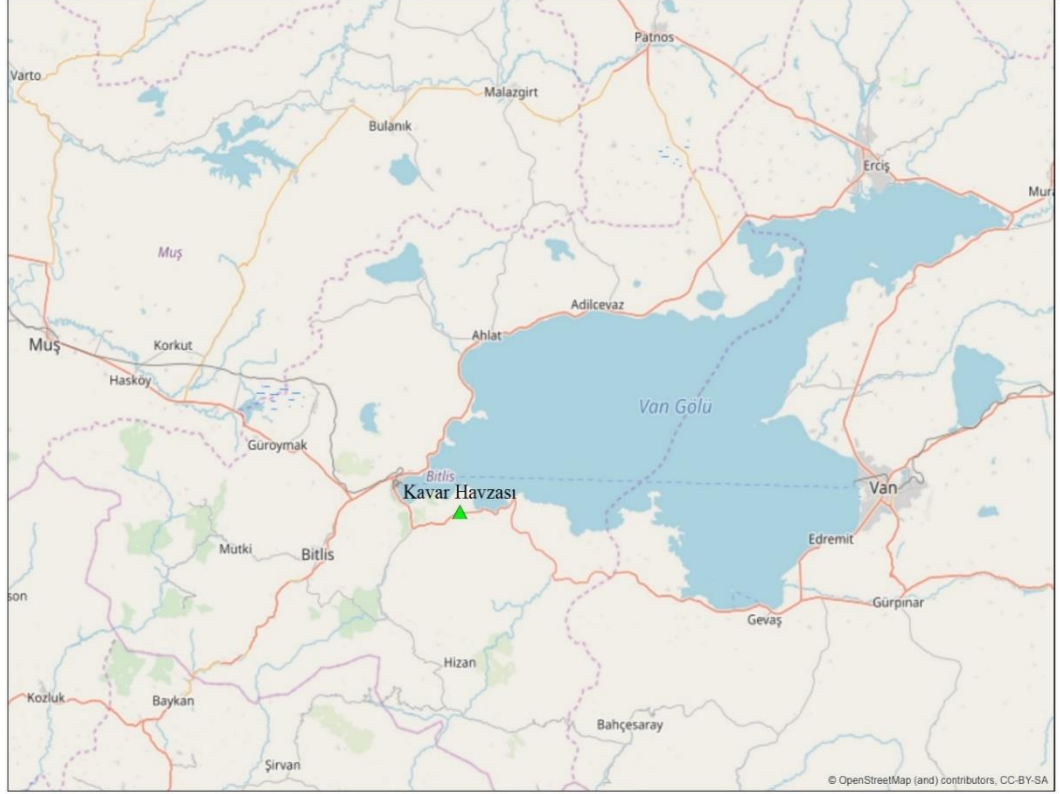
---

³² T.C. Tatvan Kaymakamlığı, "Ekonomik Durum", (Çevrimiçi), <http://www.tatvan.gov.tr/ekonomik-durum>, 12.04.2019.

³³ Nufusune, "Türkiye Nüfusu İl, İlçe, Mahalle ve Köy Nüfusları, Tatvan Nüfusu, Bitlis" (Çevrimiçi), <http://www.nufusune.com/tatvan-ilce-nufusu-bitlis>, 09.04.2019.

Çalışmanın saha araştırmasını oluşturan Kavar Havzası, Tatvan ilçesine bağlı altı köy ve beş mezradan oluşan Van gölü kenarında bir havzadır.

Harita 2. Kavar Havzası Coğrafi Konumu

Kaynak: Tez kapsamında harita mühendisi A. Özdemir tarafından geliştirilmiştir.

3.2.1. Havzanın Nüfus Durumu ve Sosyal Yapısı

2018 TÜİK verilerine göre Kavar Havzası'nın toplam nüfusu 1548 olmak üzere, 794'ünü erkek nüfus ve 754'ünü kadın nüfus oluşturmaktadır³⁴. Çevre köylerde yaygın olmasına rağmen Kavar Havzası'nda ağalık, şeyhlik veya aşiret durumu yoktur. Bu nedenle dışarıya açık ve iletişim sağlayabilen bir yapıya sahiptir. Köylerde iletişim genellikle Kürtçe ile sağlanmakta olup, Türkçe de konuşulmaktadır. 18 yaş altı çocuklarda Türkçenin daha yaygın kullanıldığı gözlenmiştir. Ailelerin batıya göç

³⁴ TÜİK, "Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları", (Çevrimiçi), 2018, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, 25.04.2019.

sürecinde yaşadıkları kent deneyimi ve hemen hemen her evde televizyonun seyredilmesi Türkçe dilinin kullanımını yaygınlaştırmaktadır.

Tablo 14. 2018 Yılı Köylere Göre Kavar Havzası'nın Nüfus Durumu

Köy Adı	Toplam	Erkek	Kadın
Bolalan Köyü	424	224	200
Dibekli Köyü	195	101	94
Düzcealan Köyü	190	92	98
Kolbaşı Köyü	227	115	112
Tokaçlı Köyü	267	137	130
Yassıca Köyü	245	125	120
Kavar Havzası	1548	794	754

Kaynak: TÜİK, “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları”, 2018, (Çevrimiçi),

<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> , 10 Mayıs 2019.

Köylerde genellikle tek eşlilik hakimdir ve boşanma oldukça azdır. Köylülerin çoğu akraba olduğu için köy içi gruplaşmaya pek fazla rastlanmamaktadır.

Tablo 15. Tatvan İlçesi Köylere Göre Medeni Durum

	Medeni Duruma Göre Nüfus Bilgileri (15 Yaş Üstü)			
	Köy ve Boşandı	Köy ve Eşi Öldü	Köy ve Evli	Köy ve Hiç Evlenmedi
Bitlis(Tatvan)	47	586	7226	4299

Kaynak: TÜİK, “Medeni Duruma Göre Nüfus Bilgileri (15 Yaş Üstü)”, (Çevrimiçi), 2018,

<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> , 10 Mayıs 2019.

Ataerkil bir aile yapısına sahip olan köylerde, ev-çocuk bakımı, yemek-ekmek pişirme, temizlik gibi ev içi işlerin tamamını yalnızca kadın yapmaktadır. Bunun yanı sıra, süt sağma, arıcılık, bahçe işleri, ot toplama ve sebze-meyve yetiştiriciliğinde de kadınlar oldukça aktiftir. Genellikle, tarlalarda makine işleri, üretim sürecinde kuvvet

gerektiren ağır işler ve havzada üretilen ürünlerin pazarlama kısmı ile erkekler ilgilenmektedir. Bu nedenle hem kadınların hem de erkeklerin hane içine gelir getirici olduğu söylenebilir. Ev içi işleri, kadının zorunlu bir görevi olarak görülmekte ve hane içinde kadınlara verilen roller doğal karşılanmaktadır.

Daha önce Kavarlıların büyük bir çoğunluğu kentlerde apartmanlarda yaşamalarına rağmen tersine göç ile sonradan inşa edilen evlerin neredeyse tamamı tek katlıdır. Evlerde çoğunlukla televizyon, çamaşır makinesi ve elektrikli süpürge gibi teknolojik aletler kullanılmaktadır. Havzada bulunan evler yeni inşa edildiği için tuvalet ve banyo ev içindedir.

Fotoğraf 1. Tersine Göçten Sonra İnşa Edilen ve Modernize Edilen Köy Evi

Kaynak: Yukarıdaki fotoğraf saha çalışması esnasında araştırmacı tarafından çekilmiştir.

Fotoğraf 2. Tersine Göçten Sonra Eski Köy Evi Üzerine İnşa Edilen Yeni Köy Evi

Kaynak: Yukarıdaki fotoğraf saha çalışması esnasında araştırmacı tarafından çekilmiştir.

Köy evlerinin içerisinde yer tandırları³⁵ vardır. Ekmekler bu tandırlarda kadınlar tarafından pişirilir. Beslenme ise hazır gıda yerine çoğunlukla organiktir. Üretilen bitkisel ve hayvansal ürünler hem satılmakta hem de köylüler tarafından tüketilmektedir. Havzanın en önemli problemlerinden biri çöplerin toplatılmama sorunudur. Evlerin çöplerini toplayan bir araç ve hizmet olmadığı için genellikle çöpler yakılmakta veya biriktirilerek Tatvan'a götürülüp orada dökülmektedir.

Köylerde en fazla bir tane bakkal bulunmaktadır. Ev ihtiyaçlarını karşılamak için genellikle Tatvan'a giden köylüler, oradaki marketlerden ihtiyaçlarını temin etmektedir.

Genellikle ev ihtiyaçlarının karşılanması için veya yetiştirilen ürünlerin satılabilmesi için çevre il veya ilçelere giden erkekler sosyal aktivitelere katılabilmekteyken, kadınlar için bu durum söz konusu değildir. Ev içi ve ev dışı iş yükünün oldukça fazla olması, kadınların çevre il veya ilçelere ulaşımının sıkıntılı görülmesi gibi nedenler kadınların sosyalleşmesini büyük ölçüde engellemektedir.

³⁵ Yere çukur kazılarak yapılan özel bir fırın.

Yaz aylarında köy halkı genellikle, evlerinin bahçelerinde bulunan meyve ağaçlarının altında birlikte zaman geçirerek sohbet etmekte ve köy ile ilgili sorunları tartışmaktadır. Bu bahçeler, köylülerin biraraya gelmesini sağlayan ortak kullanım mekânı işlevi görmektedir. Öte yandan Kolbaşı köyünün meydanında bulunan, köylüler tarafından 2010 yılında yapılan çeşme, gün boyunca hem insanların hem de hayvanların su içebildiği bir işleve sahiptir.

“8 yıllık olan bu çeşme, hem gelen giden içsin diye hem de hayvanlar su içebilsin diye köy girişinde herkesin yararlanabilmesi için yapıldı. Çeşmeyi 2010 yılında muhtar olan babamla birlikte biz yaptık” (4 no’lu köy, erkek, 29 yaş).

Yani, ev önündeki bahçeler ve köydeki tüm canlıların ortak kullandığı su, kırsal yaşamı biçimlendiren öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahçelerin ve çeşmelerin ortak kullanımı hem sosyal sürdürülebilirlik hem de kırsal yaşamın devamlılığı açısından önemli bir işleve sahiptir.

Fotoğraf 3. Kolbaşı Köyü Meydanında Bulunan Ortak Kullanıma Açık Çeşme

Kaynak: Yukarıdaki fotoğraf saha çalışması esnasında araştırmacı tarafından çekilmiştir.

Bunun dışında, köylülerin sosyalleşebileceği ortak mekân işlevine, tüm havza halkının uğrak yeri olan Yaşam Şartlarını Geliştirme Merkezi'nde de rastlamaktayız. Kolbaşı köyünde kooperatif toplantılarının, taziyelerin veya düğünlerin gerçekleştirildiği, kimi zaman ise gençlerin çalışma salonu olarak kullandığı Kavar Havzası Yaşam Şartlarını Geliştirme Merkezi, projeden önce ortak bir mekâna/yapıya sahip olmayan köylüler için kadınları ve erkekleri bir araya getiren sosyal bir alan işlevi görmektedir. 2011 yılında Japonya Büyükelçiliği'nden alınan hibe desteği ile “Kavar Havzası Yaşam Şartlarını Geliştirme Merkezi” Kolbaşı köyünde inşa edilmiştir. Yaşam Şartlarını Geliştirme Merkezi, havzada yaşayan köylülerin tamamının kullanımına açıktır. Yaşam Şartlarını Geliştirme Merkezi, tüm köylerin ortak talebi şeklinde ortaya çıkmıştır.

Fotoğraf 4. Yaşam Şartlarını Geliştirme Merkezi

Kaynak: Yukarıdaki fotoğraf saha çalışması esnasında araştırmacı tarafından çekilmiştir

Kolbaşı köyünün konum olarak havzanın ortasında yer alması nedeniyle, kültür merkezi, süt toplama deposu, kooperatif marketi ve ilköğretim okulu bu köyde inşa

edilmiştir. Bu sayede, köylülerin ortak bir mekânda aktif hale gelmesi sağlanmış ve yaşam şartlarını geliştirme merkezi katılımın bir boyutu olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, kadın ve erkek ilişkileri, sosyalleşme biçimi olarak yeniden şekillenmektedir.

Bunun yanısıra, ortak kullanıma açık üç fırın vardır. Kırsal kalkınma proje sürecinde inşa edilen fırınlar³⁶ genellikle bayram, düğün gibi özel günlerde çok sayıda kade ekmeği³⁷ veya yemek pişirmek için kullanılmaktadır. Bunun dışında ise kadınlar günlük hayatlarında tüketmek için, evlerinde bulunan yer tandırlarında ekmeklerini pişirmektedir. Kadınlar, hem ev içi hem de ev dışı işlere birarada bakmak zorunda olduğu için kırsal yaşamın olumsuzluklarını büyük ölçüde yaşamaktadır. Bu nedenle, kadınlar arasında dayanışma bilinci zorunlu bir şekilde gelişmiştir. Örneğin, tandır ekmeğini hergün pişirmek oldukça zahmetli bir iş olduğu için, ihtiyaç halinde kadınların birbirlerine ödünç ekmek vermekte olduğuna rastlanmıştır. Bunun yanısıra, tarla ve bahçelerin sulanması gibi işler de ortaklaşa yapılmaktadır. Dolayısıyla, kırsal yaşamın zorluklarının, dayanışma ve yardımlaşma bilincini ortaya çıkardığı söylenebilir. Aşağıdaki haritada havzadaki köylülerin ortak kullandığı mekânlar konumlarına göre gösterilmiştir.

---

³⁶ Fırın projesi ayrı bir başlıkta ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

³⁷ Yöreye özgü ceviz ezmesi ile yapılan özel bir çörek.

Harita 3. Kavar Havzasında Proje Sürecinde İnşa edilen Yapılar

KAVAR HAVZASI HARİTASI

Kaynak: Tez kapsamında harita mühendisi A. Özdemir tarafından geliştirilmiştir.

3.2.2. Havzanın Ekonomik Yapısı

Kavar Havzası'nın nüfusu 2018 TÜİK verilerine göre nüfusu 1548'dir. 2017 TÜİK verilerine göre, Türkiye'de ortalama yıllık eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert geliri 2017'de 21 bin 577 lira iken, "Van, Muş, Bitlis, Hakkâri" bölgesinin ortalama yıllık eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert geliri 10 bin 878 liradır³⁸. Bitlis ilinin içerisinde bulunduğu bölge Türkiye'nin en yoksul illerini oluşturmaktadır.

³⁸ BirGün, “Türkiye’nin gelir haritası çıkarıldı”, (Çevrimiçi), 2018, <https://www.birgun.net/haber-detay/turkiye-nin-gelir-haritasi-cikarildi-231448.html>, 21.11.2018.

Tablo 16. 2017 yılı Gelire Göre Bölgesel Yoksulluk Oranları

2017	Medyan gelirin %50'sine göre 50% of the median income			Medyan gelirin %60'ına göre 60% of the median income		
	Yoksulluk sınırı (TL) Poverty threshold (TL)	Yoksul sayısı (Bin kişi) Number of the poor (Thousand person)	Yoksulluk oranı (%) Poverty rate (%)	Yoksulluk sınırı (TL) Poverty threshold (TL)	Yoksul sayısı (Bin kişi) Number of the poor (Thousand person)	Yoksulluk oranı (%) Poverty rate (%)
Türkiye	7.944	10.622	13,5	9.352	15.864	20,10
TRB2, Van, Muş, Bitlis, Hakkâri	4.081	173	8,3	4.897	288	13,90

Kaynak: TÜİK, “Gelire Göre Bölgesel Yoksulluk Oranları”, Çevrimiçi, 2017, http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1013, 12 Mayıs 2019.

Aşağıdaki tabloda Bitlis ilinin 2017 yılına ait GSYH verileri yer almaktadır.

Tablo 17. 2017 Yılı Bitlis İli GSYH Tablosu

2017	GSYH (bin TL)	Kişi başına GSYH (\$)	Kişi başına GSYH (TL)
Bitlis	5.303.289	4.258	15.536

Kaynak: TÜİK, “Bitlis İli GSYH Bilgisi”, (Çevrimiçi), 2017, http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1013, 12 Mayıs 2019.

Yaş aralığı 35-60 arasında değişen nüfus genellikle çiftçilik ile uğraşmakta, 15-30 yaş aralığındaki genç nüfusun bir kısmı Tatvan’da yer alan tekstil işlerinde çalışmakta bir kısmı ise kentlerde yaşamaya devam etmektedir³⁹.

1990 yılında gerçekleşen zorunlu göçten ötürü birçok ailenin çocukları kırsal yaşamdan kopuk bir şekilde büyümüş ve üretime yabancı kalmıştır. 2000 yılı ile

³⁹ TÜİK verilerinde Kavar Havzası köylerinin istihdam durumu ile ilgili bilgi yer almadığından dolayı yaş aralıkları araştırma kapsamında yapılan gözlemlere göre yazılmıştır.

başlayan köye geri dönüşten sonra geleneksel üretim teknikleri her ne kadar aileleri tarafından gençlere aktarılmak istenmişse de bu durum gençlerin kente göç eğilimlerinden ötürü devamlılık sağlayamamıştır. Gençlerin daha önce yaşadıkları kent deneyimi kırsal yaşamın zorlukları ile kent yaşamını kıyaslamalarını kolaylaştırmış ve kentlere göç eğilimlerini arttırmıştır.

“90’larda İstanbul’a gittik, 2009 yılında kesin dönüş yaptık. 16-17 yıl orada kaldık. Biz döndük geldik ama sistem öyle bir şey dayatıyor ki çocuklarımızın gençlerimizin hiç biri yok. Çocuklarım üniversiteyi bitirdiğinden beri gelmediler, çalışıyorlar mecbur. Burada sosyal medya, teknoloji eğitim her şeyden uzaklar her şeyden önce kendilerine bir gelecek kuramadıkları için kaçıyorlar ne yapsınlar” (3 no’lu köy, kadın, 46 yaş).

Bununla birlikte üniversite mezunu olup iş bulamadığı için köyünde yaşayan 29 yaşındaki bir gencin köy yaşamı ile ilgili düşünceleri aşağıdaki gibidir;

Burada kalmam için hiçbir sebep yok, sabahtan akşama kadar tarlada çalışıyorum babamla birlikte ama belli bir gelirim yok. Bu şekilde insan bir hayat kuramıyor çünkü elime bir para geçmiyor. Çok zor. Ben de isterim köyümde yaşamayı, burayı seviyorum. Ama iş yok güç yok. Nasıl kalabilirim ki? Bence köyde kalan akrabalarımız son olacak. Bundan sonra benim gibi gençlerin burada yaşayacağını hiç sanmıyorum (4 no’lu köy, erkek, 29 yaş).

Dolayısıyla, gençlerin göç etme nedenleri, tarım ve hayvancılığın ekonomik geçim kaynağı olarak görülmemesi, maaşlı iş olanaklarının olmaması, ulaşımda problemlerin olması, eğitim ile ilgili öğrencilerin lise veya üniversite tercihlerinin uzak illerde olması gibi etkenlerdir.

Havza köylerinin tamamı Van yolu kenarına yakın olduğu için köylere ulaşım sıkıntılı değildir. Bu sayede köyde yaşamaya devam eden 15-20 yaş aralığındaki gençlerin⁴⁰ bir kısmı da tekstil fabrikalarının servisleri ile Tatvan ilçesinde yer alan tekstil fabrikalarında çalışmak üzere gününbirlik gidip gelmektedir.

---

⁴⁰ Bu gençlerin çoğu genellikle yaz aylarında fabrikalarda çalışmakta, kış aylarında ise eğitimlerine devam etmektedir.

Bugün havzanın ve kooperatifin temel geçim kaynağı arıcılık ve çiğ süt üretimine bağlıdır. Geniş tarım alanlarında genellikle kuru fasulye, ceviz, nohut ve buğday yetiştiriciliği yapılmaktadır. Bu ürünler hem ailelerin ihtiyacına yönelik kullanılmakta hem de kooperatif aracılığı ile satılmaktadır. Bununla birlikte, yalnızca ailelerin ihtiyacına yönelik küçük oranda meyve ağacı yetiştiriciliği de yapılmaktadır.

Bölgenin dağlık yapısı gereği, meralardan en iyi yararlanma şekli küçükbaş hayvancılıktır. Ancak yayla yasağı, maliyetlerdeki artış ve çobanların dışarıdan getirilme yasağı sebebiyle şu anda nüfusun tamamına yakını yalnızca büyükbaş hayvancılık ve arıcılık ile uğraşmaktadır.

Küçükbaş hayvancılık son yıllara kadar da geleneksel metotlar ile Kavar Havzası'nda devam ettirildi. Bu metotlardan biri olan beri⁴¹ yolu, köylülerin geri göç ettikleri tarih olan 2000 yılından son yıllara kadar kullanıldı. Bêri yolunda, kadınlar hergün köylerden yaklaşık olarak 3-4 km uzakta olan yaylaya çıkarak orada hayvan sağımı yapar daha sonra da doldurulan süt kaplarını eşekler ile veya sırtlarında taşıyarak köye inerlerdi. Yolun çok fazla taşlık ve kayalık olması, kadınların yol boyunca yaralanmasına neden olduğu için oldukça zordu. Bêri yolunun düzeltilmesi için bürokratik yollara başvuran köylülerin tüm talepleri defalarca müracaat etmelerine rağmen güvenlik gerekçesiyle reddedildi. 2008 yılında Özyeğin Vakfı'nın kırsal kalkınma projesi başlatıldığında köylülerin ilk talebi bêri yolunun yapılması oldu. Fakat vakfın ve köylülerin yenilediği başvurular tekrar kabul edilmedi. 2014 yılına gelindiğinde köylüler hiçbir kurumdan destek almadan, kendi imkânları ile bêri yolunu düzeltti. Ancak yolun düzeltilmesi tek başına yetmemiş ve köylüler yayla yasağından ötürü meralara gidemediği için küçükbaş hayvancılık devam ettirilememiştir.

Köylerin yamacında olduğu dağlarda askeri operasyonlar ve çatışmalar çok şiddetli olduğu için meralarda hayvan otlatmak köylülerin can güvenliğini tehdit etmektedir. Bu nedenle,

“Babam eskiden beri koyunculuk yapardı, küçükbaş hayvan bakıyordu ama şimdi koyunları satmak zorunda kaldık dönemden dolayı. Babam da o riski göze almadı

---

⁴¹ Bêri yolu, köylülerin her yıl Mayıs-Eylül ayları arasında süt sağlamak için yaylaya çıktıkları yolun adıdır.

artık kendini, çocuklarının canını yerde bulmadı sonuçta. Kaç senedir sadece inek bakıyoruz artık. Koyunların beriye gitmesi için orada kalması lazım akşam. O da riskli olduğu için vazgeçtik” (4 no’lu köy, kadın, 32 yaş) diyen köylünün de ifade ettiği gibi güvenlik nedenlerinden ötürü bêriye gidemeyen birçok kişi hayvanlarını satmak zorunda kalmıştır. Günümüzde bêri yolunu kullanan çok az köylü⁴² kalmıştır.

Küçükbaş hayvancılığının bırakılma sebeplerinden ikincisi, maliyetlerdeki artıştır. 90’lı yıllardan önce geleneksel üretim metotlarıyla yapılan küçükbaş hayvancılık, çoğunlukla köylülerin yaz aylarında yaylaya giderek biçtiği otları kış mevsiminde de kullanması sayesinde devam ettirilmişti. Ancak bugün bölgede devlet ve PKK arasında yaşanan çatışmalı süreç nedeniyle konulan yayla yasağı, köylüleri samanı piyasadan almak zorunda bırakmıştır. Meralarda küçükbaş hayvanlarını otlatamayan köylüler, maliyetlerdeki artış nedeniyle küçükbaş hayvanlarını satmak zorunda kalmıştır.

“Bugün adam samanı bile dışardan alıyor. 90lardan önce bizim biçeneklerimiz vardı yaylada, biz gidiyorduk 15-20 gün kalıyorduk en az, orda otları biçip bağlıyorduk, güzelce etrafını bağlıyorduk. O orda kalıyordu kışa kadar, yazın getirmiyorduk. Yazın getirdiğin zaman dağılıp dökülüyordu ot. Biz daha kurumadan toplayıp bağlıyorduk, kışın karın üzerine o otu getiriyorduk. Mesela benim ailem o otla 100 küçükbaş hayvan besliyordu. Ama şimdi gidemiyoruz, bu nedir? Bu ekonomik kayıptır. Mecburen samanı dışarıdan almak zorunda kalıyoruz” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Küçükbaş hayvancılığa devam edememenin üçüncü bir sebebi ise dışarıdan getirilen çobanlardır. Zorunlu göç nedeniyle kentlerde yaşamak zorunda kalan insanlar uzun yıllar boyunca tarım ve hayvancılıktan uzak kaldığı için yerel bilgi de unutulmuştur. Bu nedenle, özellikle küçükbaş hayvan sahibi besiciler “artık hayvan dilinden anlamadığı için” özel çobanlar tutmak durumunda kalmıştır. Ancak çobanların dışarıdan getirilmesi bölgedeki güvenlik gerekçesiyle yasaklanmış ve küçükbaş hayvancılığın devam ettirilmesi güç hale gelmiştir.

---

⁴² Köylüler beriye gitmek istediklerinde karakoldan izin çıkarmak zorundadır

Dolayısıyla, kırsal yaşam alanının zorunlu tahliyesi hem yerel ekonomiyi etkiliyor hem de çobanlık yapma ve yaylada ot biçme kültüründen oluşan yerel bilgiyi yok ediyor denilebilir. Burada kırsal yaşam alanının tahliyesi sadece ekonomik anlamda değil, yaşama dair her alanın ve canlının tahliye edilmesine sebep olmuştur. Kişinin mekândan uzaklaşarak doğaya yabancılaşması ile süreçten ötürü gelişemeyen üretim ağlarının ağır sonuçları çiftçileri tarım dışı sektörde farklı arayışlara itmiş ve dışa bağımlılığı zorunlu kılmıştır.

Öte yandan, köylüler için hayati bir önem taşıyan küçükbaş hayvancılığın devam edilebilmesi için yapılan başvuruların tümünün reddedilmesi köylü ile yerel yönetimler ilişkisinin zayıflmasına neden olmuştur. Güvenlik tedbiri olarak yayla yasağı konulmuş olsa da, çiftçilere başka hiçbir alternatifin gösterilmemesi yerel üreticileri desteklemeyen, doğayı ve toplumu gözetmeyen bir anlayışı ortaya koymaktadır. Zorunlu olarak kentlere göç etmek durumunda bırakılan köylülere yaşamlarına devam edebilecekleri bir olanak yaratılmadığı gibi köyüne geri dönen köylülere de herhangi bir alternatif çözüm yolu gösterilmemiştir. Bu durum yerinden edilen bir toplumun yaşadığı zorunlu bir yoksullaşmayı göstermektedir. Küçük üreticiler için yerel katılım yollarının erişilemez oluşu, köylü ile yerel yönetimler arasındaki hiyerarşik yapılanmanın bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla hem kırdan hem de kentte halka en yakın yerel yönetim birimlerinde yerel katılımın gerçekleşmediği söylenebilir.

Günümüzde, üretim sürecinde havzanın genel olarak yaşadığı en büyük problemlerden biri de su krizi⁴³ olarak bilinmektedir. Su krizi, çiftçilik ile uğraşan nüfusun üretimden uzaklaşmasına neden olmaktadır. Köylerin sulama suyu ve içme suyu halen dağdan köylere doğru ulaşan doğal bir yol ile gelmektedir. Bu nedenle köylerde su faturası ödenmemektedir. Düzcealan köyünde yer alan, 2003 yılında köylüler tarafından yapılan bir su deposu sayesinde havzadaki evlere su dağıtılmaktadır. Ancak tarlalarda kullanılan sulama suyu direk olarak doğal bir kanaldan köylere ulaşmaktadır. Kapalı su sisteminin olmaması suyun köylere ulaşana dek toprak tarafından emilmesine ve bu nedenle de azalmasına neden olmaktadır. Su krizinden ötürü özellikle bitkisel üretim

---

⁴³ Havzanın genel olarak yaşadığı su krizi ile ilgili ayrı bir başlıkta ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

sürecinde çok büyük zorluklar yaşanmaktadır. Bu sorun sebebiyle suya yakın olan köyler ile suya uzak olan köyler arasında üretim verimliliği açısından fark vardır.

3.2.3. Havzanın Eğitim Durumu

Kavar Havzası'na bağlı Bolalan, Kolbaşı, Dibekli, Tokaçlı ve Yassıca köylerinde ilkokul eğitimi veren tek derslikli köy okulları mevcuttur. Düzcealan köyünde ise okul olmasına rağmen yetersiz öğrenci nedeniyle eğitim verilmemektedir. Okullarda sınıfların birleştirilmesinden ötürü eğitim ve öğretimde ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. Öte yandan okulların fiziki koşullarının yetersiz oluşu ve köye günlük gelip gitme zorunluluğu gibi nedenlerden ötürü çok sık öğretmen değişmekte ve eğitim aksamaktadır.

2011 yılına kadar, havzada ilkokul öğreniminden sonra eğitim veren okul bulunmadığı için öğrencilerin çoğu çevre il veya ilçelerde yatılı okullarda okumak zorunda kaldı. Bu durum hem öğrencileri hem de aileleri maddi ve manevi zorladığı için okula devam edemeyen öğrenciler oldu. Bu nedenle, köylüler Milli Eğitim Bakanlığı'na okul talebinde bulundu fakat bu talepler güvenlik gerekçesi ve yetersiz öğrenci nedeniyle reddedildi.

2011 yılında Özyeğin Vakfı'nın kırsal kalkınma projesi sürecinde köylüler bu defa taleplerini ikinci kez vakıf aracılığı ile gerçekleştirildi ve okul inşaatına izin verildi. Milli Eğitim Müdürlüğü'nün, okul arsasının köylüler tarafından satın alınarak kamuya hibe edilmesi gerektiğini bildirmesi üzerine, her köye eşit mesafede olan Kolbaşı köyünde bir arazi bulundu ve satın alındı. Şu anda Özyeğin Vakfı Deniz Süren İlköğretim Okulu'nun yaklaşık 200 öğrencisi bulunmaktadır. Öğrenciler okula havzadaki köyleri dolaşan servis aracılığı ile gitmektedir. Bu servislerin ücretleri ise devlet tarafından karşılanmaktadır. Okulun yapım süreci bir köylü tarafından şu şekilde aktarıldı:

“Okulun yapılması için çok uğraşıldı. Vakıf olmasaydı bu okula izin vermezlerdi. Öğrenci yetersizliği dediler ama şu anda 200 öğrencimiz var. Arazi için bazı köylüler para vermek istemedi. Her evi ziyaret edip konuştuk. Bir köylünün okul çağında çocuğu yoktu diye “benim zaten okula giden çocuğum yok ben neden

para veriyorum dedi?”. Ben de çocukların olmasa da bir gün torunların gelecek deyince kabul etti. Sonra araziyi topladığımız parayla satın aldık” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Okul inşaatının yapımını ise Özyeğin Vakfı üstlendi. Kavar Havzası daha önce de ifade edildiği gibi, dağlık bir bölgede yer almaktadır. Bulunduğu bölgenin coğrafi koşullarını iyi bilen köylüler kışları yağan yoğun kardan ötürü okulun yüksek bir düzlemde yapılmasını istemişse de okul bölgenin iklim koşulları gözetilmeden inşa edilmiştir.

“Burada kışlar çok sert geçiyor. Okul yapıldığı zaman okul binasını biraz daha yüksek yapın yoksa kışın ısınmakta zorlanır, çok kar yağıyor dedim ama dinletemedim. Biz köylüyüz ya, siz anlamazsınız dediler. Kendi bildiklerini okudular”(4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Fotoğraf 5. Kırsal Kalkınma Projesi Kapsamında İnşa Edilen İlköğretim Okulu

Kaynak: Yukarıdaki fotoğraf saha çalışması esnasında araştırmacı tarafından çekilmiştir.

Yukarıdaki fotoğraf alan araştırmasının yapıldığı 2018 yılının Ocak ayının başında çekilmiştir. İklim koşullarından ötürü yoğun kar alan bölgede, okul alçak bir seviyede yapıldığı için kimi zaman kar seviyesi oldukça yükselmekte ve eğitimi aksatmaktadır. El

Dolayısıyla tabandan gelen bir talebin modernist bir bakış açısının getirdiği hiyerarşik üstünlük düşüncesinden ötürü reddedildiğini görmekteyiz. Bu durumda, köylünün kendi yaşam alanında yapılan bir müdahalede söz hakkına sahip olmadığı ve katılımcılığının gerçekleşmediği söylenebilir.

Lise ve üniversite çağındaki öğrenciler ise eğitim alabilmek için kışları zorunlu olarak göç etmekte yazları ise köylerine geri dönmektedir.

Tablo 18. Bitlis İlinin Bulunduğu Bölgeye Göre Göç Eden Nüfusunun Eğitim Durumu

	Göç Eden Nüfusun Eğitim Durumu (Verdiği)	
	15+ Yaş ve Lise Ve Dengi Meslek Okulu	15+ Yaş ve Yüksekokul Veya Fakülte
Bitlis	4221	4341
Hakkâri	3173	2791
Muş	4290	3949
Van	9827	7907
Van, Muş, Bitlis, Hakkâri-TRB2	19003	17077

Kaynak: TÜİK, “Göç Eden Nüfusun Eğitim Durumu”, (Çevrimiçi), 2018, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr> , 12 Mayıs 2019.

3.2.4. Kavar Havzası’nın Ekolojik Dönüşümü ve Su Krizi

İnsanlığın tarih boyunca toplumsal ilişkileri değiştirmesine ve dönüştürmesine bağlı olarak geliştirdiği efsaneler, metaforlar veya mitolojik öğeler vardır. Bookchin, çok eski dönemlere giderek anlatılan bu temalar ile “doğum, olgunlaşma, ölüm ve yeniden doğum döngüsü etrafında dönen zaman algısını” ortaya çıkarmaktadır (Bookchin, 2015: 88). Böylece diyalektik doğalcılık felsefesinde ifade ettiği gibi geçmiş ve geleceği bir arada tutarak bütüncül bir yaklaşım sergilemektedir. Toplumsal yaşamın

deneyimlerini ve olaylarını anlatmak için bu tür parçalama mitlerine rastlamaktayız. Burada amaç aslında mitlerin yorumlanarak içerisindeki insani temelleri ortaya çıkarmaktır.

Bu bağlamda, Kavar Havzası'nın yer aldığı bölgenin de tarihini temellendiren efsanelerden biri Nemrut efsanesi olarak bilinmektedir. Buna göre: Kral Nemrut tarihin en acımasız kralı olarak bilinmektedir.

“Doğada zulmü ile tanınmış olan Nemrut adında bir firavun çevresine dehşet saçarmış. Bu kral, dağın o zamanlar var olan sivri doruğunda yaptırdığı kalede yaşamış. Kral Nemrut'un kalesinde kendi adı ile anılan “Nemrut'un sönmez ateşi” yanarmış. Günden güne güçlenen, tüm bölge halkına zalimce davranan Nemrut, yeryüzünde kendisinden başka hiçbir güçlü varlığın bulunmadığını göstermek için ulaşabildiği tüm düşmanlarını yok etmiş ve sonunda Tanrı'ya savaş ilan etmiş. Tanrı ise elçileri aracılığıyla Nemrut'a mağrurlanmamasını, kendisini yok etmek için kılını dahi kıpırdatmadan sadece karıncalarla bile sonunu getirebileceği haberini yollamış. Fakat Kral Nemrut buna kulak asmamış. Bunun üzerine Tanrı, Nemrut'un üzerine bir karınca ordusu göndermiş ve dağı oydurmaya başlamış. Bir süre sonra gök gürlemiş yer yarılmış, dağın doruğu Nemrut'un kalesi ile birlikte Tanrı'nın gazabına uğrayarak içine çökmüş. Bir duman bulutu her yanı kaplamış, koca dağ aylarca görünmez olmuş. Duman kalktığında görüntü ibret vericiymiş; dağın üstü yok olmuş ve içinde bir krater oluşmuş, sönmez ateşe odun getiren yoldaki kervanlar taş haline gelmiş, Nemrut'un askerleri oldukları yerde taşlaşmış kalmış, Nemrut ölmüş ve pis kanı akıp pıhtılaşmış...” (Karaoğlu, 2017: 29-30).

Doğu Anadolu coğrafyasında genellikle halk tarafından anlatılan bu efsanede insan-doğa etkileşimini görmekteyiz. Kral Nemrut'un halk üzerindeki zulmü, yani daha açık ifade edersek, insanın insan üzerindeki tahakkümü sonucunda, doğa ya yeniden doğmayı sağlayarak insanlığı kurtaracak ya da tahakküm sonucunda insanlık tamamen yok edilerek köleleştirilecektir. Geçmişte söylenegelen bu iki zıt ihtimalin gerçekliğini şimdiki zamanda da yaşamaktayız. Yani Bookchin'in dediği gibi “bu tür parçalama mitlerinde aklımızdan hiç çıkmayan şey bu mitlerin tarihçeleri değil, kehanetleridir” (Bookchin, 2015: 88). Bu iki ihtimal arasındaki gerilimi günümüz üzerinden

yorumladığımızda, karıncaların, doğada en zalim olan kralın tahakkümünü yıkabileceğine olan inancı bizim bugün ekolojik kriz karşısındaki edinmemiz gereken tutumu anlatır gibidir. Bu bağlamda Bookchin, toplumsal ufkun yarattığı iki zıt ihtimale vurgu yapmaktadır. Birincisi “ortaklaşılığa, yardımlaşmaya ve yeni teknolojilere dayanan ekolojik bir duyarlılığın eşlik ettiği uyumlu bir dünya” ikincisi ise “dehşet verici bir termonükleer felaket ihtimali” şeklindedir (Bookchin, 2015: 88).

Hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerini kurumsallaştırarak haklılığını göstermeye çalışan kapitalist büyüme, toprağı sömürerek çiftçinin üretim şeklinin de değişmesine neden olmuştur. Yani yukarıda bahsedildiğı gibi kapitalizm toplumsal ufuğun zıt ihtimallerinden birini sunmaktadır. Kapitalizmin tarım ve kıır üzerinde kurduğı tahakkümün ayakizlerini okumak için sahada yapılan bir mülakat esnasında, geleneksel tarımın yok edilmesi ile birlikte ortaya çıkan değişimi, bir kadın şu şekilde ifade etmektedir:

“Öncelikle makineleşmeyle birlikte verim düştü. Örneğın toprağı sürmek için kullanılan koca bıçaklar tarla içinde bulunan yılan, böcek, tarla fareleri gibi hayvanları zamanla yok etmeye başladı. Bu hayvanların parçalanması ve samana karışmasıyla birlikte bu samanı tüketen otçul hayvanlarda hastalıklar arttı. İkincisi eskiden tüm iş insan gücüyleydi fakat makineleşme insan gücüne ihtiyacı azalttı ve işsizlikle birlikte dışarı göçler başladı. Ayrıca makineyle birlikte doğaya salınan egzoz gazları da üretimi ve doğayı kötü yönde etkiledi. Üçüncüsü, makine işlem yaparken, toprak üzerinde uzun süre gidip gelmesi sonucu yoncalar bastırıldı ve bu da otun kalitesini bozdu. Sonuçta makine, buğday, fasulye ve nohut gibi katı ürünleri kabuğundan ayırırken çoğı zaman daha fazla parçaladı bu da ürünü satarken bizim gibi üreticilere problem çıkarmakta” (4 no’lu köy, kadın, 25 yaş).

Bununla birlikte, köylü üreticiler tarımsal ekonominin dönüşümünü genellikle doğal bir varlık olan suyun kıtlığı üzerinden tanımlamaktadır:

“Çok eskiden tütüncülük yapılmış burada, ama şu an yapılmıyor. Bir de topraktan ve sudan dolayı da fasulye üretimi gitgide azalıyor. Kar yağmayınca da su sıkıntısı çıkıyor her yaz” (4 no’lu köy, kadın, 43 yaş)

Hâlbuki “doğada denge ve uyuma değişen farklılaşmayla, durmadan artan çeşitlilikle ulaşılır” (Bookchin, 2015: 95). Yani kapitalizm ve onun bir ürünü olan iklim krizi, tarım üzerindeki etkilerini gıdayı, tarımı tek tipleştirmek ve çeşitliliği yok etmek ile göstermektedir. Aslında makinenin kullanım amacı ilk başlarda her ne kadar emeği işlemek ve ihtiyaç için üretimi sağlamak için görünse de daha sonra bu amaç değişmiş ve makine sadece üretimi artırma çabasına hizmet etmiştir. Bu çaba sonucunda, biyoçeşitlilik gözardı edilmiş ve bu nedenle ekosistemin dengesi de altüst olmuştur. Elbette bu altüst oluşlar yalnızca makineye bağlı değildir, sonuçta kapitalizmin çarkını çeviren yine insandır. Bu bağlamda, kapitalizmin doğa üzerinde kurduğu tahakkümün etkilerini Kavar Havzası’nda da görmekteyiz. Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere toprağın bozulması, verimliliğinin düşmesi ve biyoçeşitliliğin azalması sorunları Kavar Havzası çiftçisine hem toplumsal düzeyde hem de üretim düzeyinde yansımıştır.

Ancak, Kavar Havzası’ndaki üretimin verimliliği yalnızca makineleşmeden dolayı değil köylerin tarım arazilerinden geçen elektrik direkleri ve köylüler arasında çözüme kavuşmayan su krizinden dolayı ciddi ölçüde etkilenmektedir.

2015 yılında Tatvan-Van karayolu üzerinde bulunan Kavar Havzası’ndan İran’a doğru elektrik direkleri dikilmiş ancak elektrik direklerinin tarım arazilerine vereceği zarardan ötürü Kolbaşı köyü muhtarı bu karara karşı çıkmış ve direklerin dağlardan geçmesini talep etmiştir. Ancak, direklerin geçtiği arazilerin sahibi olan köylülerin bu durumu kabul etmesi üzerine elektrik direkleri kurulmuştur.

“Elektrik direkleri burdan İran’a gidiyor. Muhtar izin vermedi, dağdan gitsin dedi. Ama köylüler izin verince direkler kuruldu. Bu direkler yüksek gerilim yaydığı için toprağı çok etkiliyor, köylüler para alınca bu işten kabul ettiler” (4 no’lu köy, erkek, 29 yaş).

Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere, köylüler ekosistemin dengesi yerine elde edecekleri maddi kazancı düşünerek bu teklifi kabul etmiştir. Yani çiftçi ile doğa arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisi değişerek yerini doğa üzerindeki tahakküme bırakmıştır. Bu nedenle, toprağı veya doğayı meta ile ölçülebilir bir nesne olarak gören çiftçinin tarıma bir yaşam biçimi olarak bakmadığı söylenebilir. Pazar için üretim anlayışının gelişmesi, yaşam döngüsü ve toprak arasındaki ilişkiyi koparmaktadır (Akşit, 2006: 127).

Modern kapitalizm ile birlikte teknolojinin, tekniğin gelişmesi üretim şeklini ve buna bağlı olarak da insan-doğa ilişkisini, bütüncüllüğünü tahrip etmektedir. Sosyolog Robert Redfield, “tarımın kâr getiren bir teşebbüs değil, bir yaşam biçimi olduğu köylüyle, tarımla bir iş olarak uğraşan, toprağı bir sermaye ve meta olarak bakan çiftçi” arasında ayırım yaparken aslında bu bütüncül yapının bozulduğuna işaret etmektedir (Redfield’den akt. Weber, 2017: 176).

Yukarıdaki örnekte kapitalizmin insan ve doğa arasındaki ilişkiyi tahrip ederek doğa üzerinde tahakküm kurduğuna rastlamaktayız. Fakat tahakküm ilişkilerinin yalnızca kapitalizm ile sürdürüldüğünü söylemek hatalı olacaktır. Üretim sürecinde köylüler arasında büyük bir husumete neden olan su krizi bu hataya örnek olarak gösterilebilir.

Kavar Havzası köyleri arasında büyük bir huzursuzluğa sebep olan su krizi yaşam biçimi olarak tarım ile pazar için tarım yapan çiftçiyi ortaya çıkarmada iyi bir örnek teşkil etmektedir.

“Şu an köyde su direkt olarak dağdan geliyor. Önce Düzcealan, sonra Kolbaşı daha sonra ise Yassıca köyünden geçiyor. Tarlalar sulanırken sürekli bir su kavgası yaşanmasın diye köylüler kendi aralarında sıraya giriyor ve saat hatta dakikalara paylaştırılıyor” (4 no’lu köy, erkek, 29 yaş).

Dağlardan köylere direkt olarak gelen sulama suyu⁴⁴, sırasıyla Düzcealan, Kolbaşı ve Yassıca köyünden geçmektedir. Kapalı su sisteminin olmaması suyun köylere ulaşana

---

⁴⁴ İçme suyu konusunda ise bu şekilde bir sorunla karşılaşılmamıştır. Düzcealan köyünde yer alan, 2003 yılında köylüler tarafından bir su deposu sayesinde havzadaki evlere su dağıtılmakta olduğu için içme suyu konusunda bir sıkıntı yaşanmamaktadır.

dek toprak tarafından emilmesine ve bu nedenle de azalmasına neden olmaktadır. Bu nedenle su sıkıntısını en çok yaşayan köy, suyun en son ulaştığı köy olan Yassıca'dır.

Yassıca köyünde su sıkıntısından ötürü, toprağın fasulye ekimine uygun ve verimli olmasına rağmen fasulye ekemeyen bir köylü sorunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Bizde ceviz var ama fasulye yok. Su sıkıntısından dolayı fasulye ekemiyoruz. 4 aydır daha su bu köye gelmemiş. (Su zaten en son bu köye geliyor) biz dedik ki 4 aydır su gelmemiş bizim köye, Perşembe günü açacağım kimse kapatmasın dedim. Yemin ediyorum sıra bana geldi, ben kolbaşına gittim, 5 kişi birden suyu kapatmış. Yani insanlar anlamıyor. Düzcealan'da su sorunu zerre kadar yok. Su projesini Düzcealan kabul etmiyor” (5 no'lu köy, erkek, 52 yaş).

Aynı su kaynağını kullanan köylüler arasında suyu paylaşmak anlaşmazlıklara neden olduğu için su saatlere göre paylaştırılmaktadır. Fakat kimi zaman bölüşümün sağlandığı programa köylüler uymadığı için su krizi yaşanmaktadır. Bu nedenle köylüler tarafından bir arazi sulama projesi geliştirilmiştir. Kooperatif yönetimde aktif rol alan bir köylünün ifadesine göre su projesinin bürokratik süreci ise şu şekilde ilerlemiştir:

“İşte biz bir proje hazırladık DAKA'ya verdik, arazi sulama projesi. Proje kabul edildi ama şu an bizim Düzcealan kabul etmiyor. Şimdi bizim projemiz kapalı sistem, onlar da suyun kapanmasını kabul etmiyor. Bu proje eğer yürürlüğe girerse Kavar'a bir artısı olacak. Bizim bu havzada çıkan kavgalar sadece su içindir. Bu kavga hem köylüler arasında hem de köyler arasında oluyor” (4 no'lu köy, erkek, 54 yaş).

Yukarıdaki görüşmelerden anlaşılacağı üzere, havza köylerinin arasındaki en büyük problem, Düzcealan köyünün suyu ortak bir varlık olarak görmemesi ve su aracılığı ile diğer köyler üzerinde bir otorite kurmaya çalışmasıdır. Bu otorite kurma biçimi insanın insan üzerindeki tahakkümü şeklinde de okunabilir. Dolayısıyla tahakküm biçimlerini yalnızca kapitalizm veya piyasa üzerinden okumak hiyerarşinin ve tahakkümün gelişimini kavrama noktasında eksikliğe yol açacaktır. Çünkü su krizi örneğinde de olduğu gibi, doğa çiftçi tarafından içselleştirilmemiş ve suya yalnızca

Üretim için retim Şeklinde bir bakış açısı geliştirilmiştir. Buradan hareketle, insanın insan üzerinde tahakküm kurmak için önce doğa üzerinde tahakküm kurduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan, su krizini bir çeşit ‘kâr getiren meta’ olarak okuduğumuzda krizin daha fazla kazanç elde edebilme ile ilgili olduğu görülmektedir. Suyu yakın olan köylünün üretimini suya uzak olan köylüye göre daha fazla ve verimli olması bu durumu özetlemektedir. Dolayısıyla çiftçinin doğaya yaşamsal bir değer vermek yerine salt üretim gözü ile bakması, bireysel çıkarların toplumsal çıkarlardan üstün gelmesine neden olarak hem ekolojik hem de sosyal krizlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yani, su krizinin temelinde yatan sebepler aslında insan-doğa ve insan-insan ilişkisi üzerinden yorumlandığında bizi kapitalizmin beslendiği hiyerarşı ve tahakküm kavramlarına oradan da piyasa için üretim yapmakla yaşam için üretim yapmak arasındaki ince çizgiye getirmektedir.

Bir diğer yandan suyun toplumsal yaşam üzerindeki etkisi üzerine dşnldĞnde; insan-doğa arasındaki mistik-ruhani ilişkinin de git gide kaybolduğunu söylemek hatalı olmayacaktır. Buna rnek olarak havzanın yer aldığı bölgede yaşayan insanların suya bakış açısı şu Şekildedir: “Kırsal kesimde yaşayan insanlar, hala su içerken yere melir ve sağ elle baş tutularak saygılarını göstererek sürdürürler”⁴⁵. Su içerken çömelme geleneğinin hala devam ettirildiği gözlenmiştir.

Dolayısıyla, bireyin ve toplumun doğa ile arasındaki ilişkiyi anlamlandırma çabası yok olduğunda, doğa artık bir meta veya yalnızca bir kaynak olarak görülmektedir.

3.3. Havzanın Yerinden Edilme Süreci ve Tersine G

Çalışmanın bu kısmında, kırdan kente göç hareketinin altında yatan sebepler, bu nedenlere bağlı olarak kırsal yaşamın değişmesi, köylülerin kent deneyimi ve kendi istekleri ile geri g etmeleri konularına değinilecektir.

Kavar, “Tatvan-Van karayolunun 20. kilometresiyle sıralanan Avetax (Kolbaşı), nsz (Yassıca), orsin (Düzcealan), Slh (Dibekli) ve şarmis (Bolalan)

---

⁴⁵ Kürt Mitolojisi, evrimii, 2015, <http://www.bitlisname.com/2015/11/19/kurt-mitolojisi-1/19.10.2018>.

2014: 39). Fakat 1915 olayları ile birlikte Ermeniler Kavar'dan zorunlu bir şekilde göç etmiştir. Günümüzde ise Kavar Havzası yerleşkesinde sadece sünni Kürt nüfusu yaşamaktadır. Bugün halâ Kavar Havzası'nda Ermenilere ait kiliseler varlığını korumakta ve onlara ait bazı gelenekler sürdürülmektedir. Yine, havzadaki ceviz ağaçlarının çoğu Ermenilerden kalmıştır.

1970 yılına kadar Kavar Havzasında tarım ve hayvancılık ile uğraşılmıştır. Genel olarak fasulye, buğday, tütün, ceviz, nohut ve dağlardan toplanan çeşitli otlar ile ekonomik geçim sağlanmış ve bu ürünler köylere gelen tüccarlar tarafından satın alınmıştır. Üretim sürecinde, 1970 yılına kadar iş makineleri yerine hayvan gücü kullanılmış, 1970 yılında ise havzaya ait bir köyde kooperatif kurulmuş ve ilk traktör bu sayede köylere gelmiştir (Baysal, 2014: 47).

“Ben küçükken 1980’ den önce, babam ve amcalarım başka köyden kooperatiflerle ortak traktör almışlardı. Tabiki süreç el vermedi, devam edilemedi malesef” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Bu dönemde bölgede ilk askeri operasyonlar başlamış ve yaşanan huzursuzluklar nedeniyle kooperatife devam edilememiştir.

1980 yılına gelindiğindeyse darbe nedeniyle operasyonlar yoğunlaşmıştır. Bir yandan çatışmaların yoğunlaşması bir diğer yandan ise bu dönemde ortaya çıkan neoliberal politikaların etkisiyle tarım ve hayvancılık olumsuz etkilenmiş ve ekonomik geçim sağlanamamıştır. 1980’li yıllar ile birlikte, tarımda mekanizasyon dönemine girilmiş ve sermaye-köylü ilişkisinin zorunlu kılınması küçük üreticilerin üretimden uzaklaşmasına neden olmuştur. Makineleşme, çiftçilerin iş yüklerini her ne kadar eskiye oranla azaltmışsa da bir diğer yandan köylüler arasındaki dayanışmanın da azalmasına neden olmuştur. Makineleşmenin dayanışma üzerindeki olumsuz etkisini köylüler Baysal’a şu şekilde aktarmıştır:

“Eskiden köyde imece vardı ama şimdi yok. İnsanlar tarlada birbirine yardıma giderlerdi. Makine çıktıktan sonra parayla gidiyorlar yardıma. Eskiden imece usülü buğday biçeye giderdik. Ama makine çıktıktan sonra o da parayla oldu” (Baysal, 2014: 48).

İmece usulü sayesinde köylülerin bir araya gelerek sorunlara ortak bir çözüm bulmaya çalışması, bu süreçte köylülerin ortak dayanışma ağının bir parçası haline gelerek katılımcı olmasını sağlamıştır. Fakat kapitalizmin gelişmesiyle birlikte köylülerin üretim sürecinde kurduğu ortak dayanışma ağı da yok olmaya başlamıştır. Dolayısıyla, imece usulünün yok olmasıyla birlikte toplumsal dayanışma kavramının şekillendirdiği kültürel yapı da zarar görmüştür. Neoliberalleşme sürecinde doğanın sermayeleştirilmesi, toplum ve doğa arasındaki ilişkinin kolektif özelliğini kaybetmesine neden olmuştur. Bu dönemde ekonomik geçimini tarım ve hayvancılık ile sağlayamayan köylüler kentlere ilk kez göç ederek inşaat, tekstil gibi çeşitli işlerde çalışmaya başlamıştır.

1990 yılına gelindiğinde, devlet ile PKK arasında yaşanan çatışmalar şiddetlenmiş ve zorunlu olarak boşaltılan köylerden kentlere doğru ikinci bir göç dalgası başlamıştır. Havza nüfusunun tamamına yakını yerinden edilerek mülksüzleştirilmiş, zorunlu olarak dağlık alanlardan kentlere doğru göç etmiş, geride ise yalnızca yaşlılar ve korucular kalmıştır. Yaşlı nüfusun kalmasının nedeni, ailelerin tarlarını dönemsel olarak da olsa gübrelemektir. 1990 yılında Kavar Havzası toplam nüfusu 3305 olmak üzere köylere ve cinsiyete göre dağılımı aşağıdaki gibidir.

Tablo 19. 1990 yılı Kavar Havzası Köylerinin Nüfus Durumu

Köy Adı	Toplam	Erkek	Kadın
Bolalan	621	318	303
Dibekli	575	262	313
Düzcealan	370	168	202
Kolbaşı	487	244	243
Tokaçlı	858	424	434
Yassıca	394	169	225

Kaynak: TÜİK, “Genel Nüfus Sayımı”, Çevrimiçi, 1990, <https://biruni.tuik.gov.tr/nufus90app/idari.zul>, 15 Nisan 2019.

Bu süreçte başlayan göç, çoğunlukla şehirlere veya metropol kentlere doğru gelişmiştir. Bu kentler başlıca, İstanbul, İzmir, Manisa, Van ve Tatvan şeklinde

sıralanabilir. Zorunlu göç ile başlayan kentlileşme sürecinde ekonomik, psikolojik, sosyal ve kültürel birçok sorunla karşılaşmıştır.

Zorunlu göçün gerekliliği için siyasi ve askeri nedenler gösterilmiş olsa da göç, köylüleri mülksüzleştiren ve proleterleştiren bir süreç olarak ilerlemiştir. İlk olarak, kentlere göç eden insanların genel olarak yaşadığı en büyük problem barınma sorunudur. Bu nedenle Kavarlılar barınma sorununu çözebilmek için kentlerde yaşayan akraba, komşu veya hemşehrileri ile iletişime geçmiştir. Kente adaptasyon sorunu çeken köylüler, göç ettikleri şehirlerde genellikle aynı mahalle veya semtte yaşamayı tercih etmiştir. Kırdan kente göç eden insanların adaptasyon sorununu çözebilmek için iki seçeneği vardır: ya kentlileşerek kente uyum sağlayacaktır ya da kenti kendi yaşamlarına benzetecektir. İstanbul'a göç eden Kavarlıların çoğu Bağcılar'da aynı mahallede yaşamakta ve sık sık Bitlis Derneği'nde toplanmaktadır. Kavarlılar kentlileşmeye karşı bir savunma mekanizması geliştirerek birarada kalmayı tercih etmiştir. Bu sayede bireyler akrabaları ile kurdukları ilişkiden yararlanarak "güvenli bir alan" oluşturmuştur. Bununla birlikte günlük yaşamında Kürtçe dilini kullanan köylülerin göç ettikleri kentlerde Türkçe dili ile iletişime geçmek zorunda kalması ve kültürel faktörler gibi etkenler bireylerin birarada kalmalarının nedenleri arasındadır. Dil sorunu okula kayıt olan birçok öğrencinin eğitim yaşamında sıkıntı yaşamasına neden olmuştur.

Göç ettikleri yerlerde üretimden uzak kalarak apartmanlarda yaşamak zorunda kalan bireylerin kentsel ortamla kurduğu bağ oldukça zayıftır. 1990 yılında Kavar'dan göç etmek zorunda kalıp hala kentte yaşamaya devam eden fakat kentlileşmeyen ve toprağına hasret kalan bir kadının aktarımı şu şekildedir:

"Gerçekten köy hayatı bambaşka, hem sağlık açısından hem de hayat açısından. Ben apartmanda yaşıyorum mesela Batman'da. Bende bir şiir var, bazen okuyorum. Biz suçsuz mahkûmlarız bu cezaevlerinde diyorum ben. Yazan adam çok akıllıymış diyorum ben. İnsanın içinde tabiat vardır hep, oranın bir parçasıdır her zaman. Ben hep diyorum ben toprağına hasretim, keşke benim bir elim hep toprağına değseydi. Evimin balkonunda besliyorum, nane, maydanoz, fesleğen. Çiçeklerim sıcaktan sürekli bayılıyor. Ama doğa bambaşkadır" (4 no'lu köy, kadın, 56 yaş)

Kırsal alandan kopma sürecini havzadan zorunlu olarak göç etmek zorunda kalan köylünün kendini “suçsuz mahkûm” olarak tanımlaması doğal çevrenin yerini insan yapımı çevrenin, ev içi alanın yerini siyasal alanın almasının yarattığı sonuçlar olarak okunabilir.

Bunun yanısıra, daha önce kendi bahçesinde veya tarlasında ektiği ürünü sofrasında gören köylülerin beslenme biçimleri kentsel ortamda değişmek zorunda kalmış ve organik gıdadan hazır gıdaya geçilmiştir. Köylülerin şehirlere göç etmesi hem kırsal yaşamdan uzaklaşmalarına neden olmuş hem de doğal gıdaya erişimlerini büyük ölçüde engellemiştir. Göç, gıdalarını piyasadan temin etmek zorunda kalan bir toplum yaratmış ve toplumu hazır gıdaya mahkûm etmiştir.

Örneğin, 90’lı yıllardan önce havzanın bağlı olduğu ilçe olan Tatvan’da tüketimin hazır gıda yerine, aile tarlalarından getirilen gıda desteği ile sağlandığı ifade edilmiştir.

“Şimdi daha önce şehir gelişmemişti. Şehirdeki herkesin, ya da komşusunun bir iki ineği vardı, şehirden temin edebiliyordun. Şimdi o imkânlar kısıtlanmış. Yani artık Tatvan merkezinde eskiden 1000 inek varsa şimdi 15 inek vardır. Tatvan’da kendi ineği olmasa bile kişi komşusundan gidip süt alıyordu, gidip dükkândan almıyordu. Fabrika yoğurdu hiç almıyordu” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Fakat göç sonrası tarım ve hayvancılığın durması sebebi ile dışa bağımlılık ve hazır gıda alımı zorunlu hale gelmiştir. Dolayısıyla kır ve kent arasındaki ilişkinin tahrip edilmesi hem ekonomiyi hem de beslenme biçimini değiştirmiştir.

Daha önce kırsal alanda meralar, bahçeler ve çeşmeler gibi ortak mekânlara sahip olan bireyler kentsel alanda bulunan kamusal mekânların aktif yurttaşları olamamıştır. Dolayısıyla etkileşime kapalı ve kentin bütünselliğinden uzak bir yaşam sürülmüştür denilebilir.

Kente göç eden insanların kentsel ortamla zayıf bir şekilde bütünleşmesi, kendi topraklarına ve köyllerine duydukları özlemi arttırmıştır.

“Ben 12 yıl boyunca her gece köyümün rüyasını görüyordum. Ama köye geldiğimden beri İstanbul’u ne özledim ne de rüyamda gördüm. Ben köyde kalınca, diğer tanıdıklar da cesaret alıp geldi” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Kent ile bir entegrasyon sağlamak yerine dış dünyaya karşı kendini korumak ön plâna çıkmıştır.

“Ben hiç İstanbul’u sevmedim hiç, köy hayatı zordur ama yerindir yurdundur, bildiğin bir yerdir, rahattır, yabancı yok içinde. İstanbul’da insan evinden çıkamıyordu, çocukları bahçeye çıkarıyordum, onlarla nefes alıyordum biraz sonra eve dönene kadar. Ama burada öyle değil, insan tedirgin olmuyor. Annem de hep diyor kızım gelsem orada bir tur atsam yeter bana, annem de İstanbul’da iki yıldır gelmiyor” (3 no’lu köy, kadın, 45 yaş).

Bununla birlikte göç, köylülerin kentsel ortamda geleneksel ve kültürel etkinliklerden uzak kalmasına ve geleneksel değerlerin silikleşmesine neden olmuştur. Örneğin, çok eski bir gelenek olan ve günümüzde de hala köylülerin devam ettiği bir gelenek olan yumurta tokuşturma kentlerde yok olmuştur:

“İstanbulda iken kimsenin kimseden haberi yoktu, herkes bir yere dağılmıştı. Köye döndükten sonra geleneklerimize devam ettik. Mesela geçen bayram helise yaptık, gelenekseldir bayramlarda. Üç köy gelip yumurta tokuşturuyor, bayramlaşıyor, sonra da helise yiyip gidiyor. Avetax, Akküs, Çorsin bu üç köy geliyor” (3 no’lu köy, kadın, 45 yaş).

Bu gelenek köylüleri bir arada tutan, toplumsal yaşamın kolektif bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak kentsel ortamlarda köylülerin biraraya gelmesi olanaksız hale geldiği için geleneksel ve kültürel etkinlikler sürdürülememiştir. Dolayısıyla kent, toplumsallaşma kavramını iteleyen bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sosyal ve kültürel olarak kent ile bütünleşemeyen köylülerin yaşamında ekonomik olarak da mahrumiyet yaşanmıştır. Tarım sektörü dışında hiçbir sektörde deneyimi ve bilgisi olmayan bireyler için kentlerde istihdam olanağı oldukça azdır. Bu nedenle ekonomik geçim çoğunlukla geçici düşük ücretli inşaat işleri, informal seyyar satıcılık

veya fabrika işleri gibi özel bir statü gerektirmeyen işler ile sağlanmıştır. Bu süreçte evli kadınlar genellikle el işi yapıp satmış, bekâr kadınlar ise genellikle tekstil atölyelerinde çalışmıştır.

Köylülerin kentlerde iş hayatına atılması aile yapısı içerisindeki hiyerarşik ilişkileri değiştirmiştir.

“Kent hayatı görmüş kişilerin tabi ki gençlere karşı takındıkları tavır biraz daha geniş ve güzel. Yaşlı kuşağın gençler üzerindeki baskısının azalmasında gençlerin başkaldırması her söylenene boyun eğmemesi de önemli bir faktördür. Okumuş, bilinçli gençler sürekli gelişen ve değişen dünyada eskiye bağlılığın yanlış olduğunun farkındalar ama geleneklerinden de kopmadan bu gelişmeyi takip ediyorlar. Bırakın kızları, erkeklerin dahi okumasını istemeyen insanların şu an meslek sahibi evlatları var”(4 no’lu köy, kadın, 25 yaş).

Kent yaşamının aile yapısı üzerindeki etkisi, gençlerin kent yaşamı ile kırsal yaşamı kıyaslayarak gelenekselliğe başkaldırması ve ailelerin gençler üzerinde kontrol mekanizması kuramaması ile açıklanmıştır.

Ancak yaşlılar kent yaşamı ile bütünleşemediği için durum onlar için farklı ilerlemiştir.

“Mesela bizim yaşlılarımız şehire gelse de şehir hayatı yaşamadığı için büyük ihtimal hala 90’ı yaşıyorlar. Bide düşünce yapısı oturunca değiştiremiyorsun. Ben mesela yeri geldiğinde eşime laf söyleyebiliyorum, ama annem babama asla söyleyemez”(4 no’lu köy, kadın, 32 yaş).

Kentin bireyler üzerindeki etkisi daha çok bireylerin kent ile entegrasyonuna bağlı olarak gerçekleşmiştir.

Öte yandan, özellikle evli kadınların ev dışında bir işte çalışması aileleri ve eşleri tarafından uygun görülmemiştir. Kent deneyimi yaşayan evli kadınların ev içi istihdam olanağı yaratmak zorunda kalması hiyerarşik geleneğin bir devamı niteliğindedir.

Yani, kentin aile yapısını bütünüyle değiştirmedini ve kentsel yaşamda hiyerarşik ilişkilerin devam ettirildiğini söyleyebiliriz. Bu hiyerarşik yapılar kent deneyimi ile tamamen yok edilmemişse de bir kırılma yaşamıştır.

Ailelerin kentte yaşadığı ekonomik geçim sıkıntısı çocukların da çalışmasını zorunlu kılmıştır. Bu durumu, 4 no’lu köyden bir kadın Baysal’a şu şekilde aktarmıştır:

“Mesela benim şuan yeğenlerim var, yaşları büyük olmasına rağmen açıköğretime gidiyorlar diploma alabilmek için. Okuyamadılar, küçücük yaşta konfeksiyona girmek zorunda kaldılar” (Baysal, 2014: 87).

Bu nedenle, ekonomik geçim sıkıntısının kente kıyasla daha az yaşandığı kırdan öğrenciler daha rahat okutulabilmektedir.

“İstanbul’dayken çocuklarımız konfeksiyon atölyelerinde çalışmak zorunda kalıyordu. Buradayken daha çok okutma şansımız var. Zaten köye dönüşten sonra okuma talebi daha çok arttı” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

90’lı yıllarda ailesiyle birlikte İstanbul’a göç etmek zorunda kalan bir köylü kent deneyimini şu şekilde açıklamıştır:

“İstanbul’a göç ettim, orada, inşaat, fabrika işlerinde, çalıştım çok çalıştım. Çeşitli işlerde çalıştım. Buradan göç etmiş, vasıfsız, çalışmak zorunda olan biri olarak çalıştım” (2 no’lu köy, erkek, 52 yaş).

Kent ile ilgili olarak çok çalışma, vasıfsızlık, sık iş değiştirme ve zorunluluk vurgulanmaktadır. Göç eden bireyler çoğunlukla eğitimsiz olduğu için nitelikli işlerde çalışılamamış ve yüksek gelir elde edilememiştir. Göçün yarattığı yoksulluk nedeni ile el emeğinden fabrikaya geçiş zorunlu hale gelmiş dolayısıyla üretim sürecinde yer aldıkları konum da buna göre şekillenmiştir. Üretim ve tüketim ilişkilerinin değişimi öznenin varoluş şeklini değiştirmiş ve daha önce yerel bilgi ile edinilen karşılıklı bağımlılık ilkesi yerini yabancılaşmaya bırakmıştır. Bookchin’in tanımı ile “geleneksel tarım halkı kabaca sömürülen proleterlere ve kent sakinlerine çevrilmiştir” (Bookchin, 2013b: 59)

“Ben mesela yıllarca İstanbul’da çalışmama rağmen orada özgüvenimin olduğunu düşünüyordum. Ama ben buraya geldikten sonra kendime daha çok güvenmeye başladım. Yani nasıl güvendim? Tek başıma kendi ayaklarım üzerinde durabileceğim düşüncesine sahip oldum. Çünkü mesela biz İstanbul’da

çalışıyorduk, çabalıyorduk, her gün sabah işe gidip akşam geliyorduk, zorunlu gidiyorduk. Ama burada senin kendi işindir. Ha bugün çok mu yorgunsun bugün kalsın yarına yaparsın. Ama başkasına çalışırken senin özgüvenin olmuyor. Burada da öyleyiz ama burada senin kendi işin, ailene bağlısın. Çalışırken İstanbul’da çalıştığımız yerde arkamızda hep kamera vardı, konuşacak mıyız diye. Ben artık İstanbul’a gidince oraya ayak uyduramıyorum” (4 no’lu köy, kadın, 32 yaş).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, kapitalist dayatmaları içeren hiyerarşik sistem, daha önce itaat ve komuta zincirine direkt olarak dahil olmayan bireylerin yaşam anlayışına aykırı gelmiş ve özgüven eksikliği gibi psikolojik etkiler yaratmıştır.

2000 yılında çıkan köye dönüş izniyle birlikte köylüler havzaya kendi istekleri ile geri göç etmeye başlamıştır. 2000 yılında Kavar Havzası köylerinin toplam nüfusu⁴⁹ 1344’tür.

Tablo 20. 2000 yılı Kavar Havzası Köyleri Nüfus Durumu

Köy	Toplam	Erkek	Kadın
Bolalan	396	191	205
Dibekli	120	50	70
Düzcealan	0	0	0
Kolbaşı	366	176	190
Tokaçlı	309	139	170
Yassıca	153	71	82

Kaynak: TÜİK, “Genel Nüfus Sayımı”, Çevrimiçi, 2000, <https://biruni.tuik.gov.tr/nufusapp/idari.zul>,

12 Nisan 2019.

Köye ilk geri dönüş, Kolbaşı köyünden İstanbul’a zorunlu olarak göç eden bir ailenin, köyünü ziyaret etmek istemesi ile başlamıştır.

“12 yıl boyunca İstanbul’da yaşadım.2000 yılında Tatvan’a geldim. Köyümüz ne halde görmek istedim. Biz 90’lı yıllarda köyü terk ettik. Boşaltmak zorunda kaldık. Köy dağıldı. Benim ailemden sadece ben geri döndüm. 2000 yılında geri

⁴⁹ Toplam nüfusa Düzcealan köyü ile ilgili veri bulunmadığı için eklenmemiştir.

döndüğümde köye giriş-çıkışlar halâ yasaktı. Yerleşme izni yoktu. 2001 yılına kadar geçici bir şekilde izin alıyorduk Sabah 6'dan akşam 6'ya kadar köyde kalma iznimiz vardı. 9.ayda köyde kalma izni çıktı (4 no'lu köy, erkek, 54 yaş).

Yerleşme izni çıktıktan sonra, köylüler evlerini yeniden inşa edene kadar Tatvan'daki akraba veya komşularında kalmıştır.

“Yazın eşyalarımızı almaya gittik, eşyaları burada harabe bir eve bıraktık. O sürede hamileydim, geçici olarak Tatvan'da bir akrabamızın evinde kaldık. Sonrasında geldik, ne kapı var ne pencere. Pencerleri muşambalarla kapattık, öyle idare ettik evi yapana kadar. Ama ben hep diyordum ki buranın kapısız penceresiz evini bile seviyorum, burda kalmaya değer” (4 no'lu köy, kadın, 48 yaş).

İlk köy ziyaretinden sonra izin çıktığını diğer köylülere ileten ailenin haber vermesi üzerine Kavarlıların bir kısmı köylerine geri dönmeye kadar verir. Havzada yapılan derinlemesine mülakatlarda, köylülerin geri dönüşlerinin sebebi çoğunlukla geçim sıkıntısı, konfeksiyon atölyelerinde çalışmak zorunda kalan 18 yaş altı çocukların köyünde daha rahat okuyabileceği düşüncesi, kentin insanı yozlaştırdığı düşüncesi, köye duyulan özlem ve hasret gibi hem ekonomik hem de sosyal bir takım nedenler ile anlatılmıştır.

Köye geri döndükten sonra yaşadığı durumu anlatan bir kadın hissettiği duyguları şu şekilde aktarmıştır:

“Durumlar biraz düzeldi ama yine tehdit vardı bizim için. Geri dönüş yaptık, İstanbul'da çocuklar küçüktü kiradaydık, beyim felçlidir, bir işte çalışamadı. Bir yandan işsizlik, bir yandan kira bir yandan yalnızlık. Çok zordu çok. İlkbaharda geldim buraya, bir baktım benim bahçemde başkaları oturuyor, çok zoruma gitti. O kadar çok ağladım ki! Dedim ki ölüm de olsa ben köyüme geri döneceğim” (1 no'lu köy, kadın, 57 yaş).

Tarım arazilerinin uzun yıllar boyunca boş kalması nedeniyle kırsal alanlar yabani ortama dönüşmüş ve tarım yapılamaz hale gelmiştir. Bağ ve bahçeler kurumuş, meyve bahçeleri yok olmuş, tarlalar bakımsız ve verimsiz hale gelmiştir. Bu nedenle, bu dönemde tarım yerine daha çok hayvancılık ile uğraşmıştır.

“Yasak olduğu halde gelip geliyorduk, sabah geliyorduk akşam dönüyorduk. Aslında izin de vermiyorlardı ama çok mağdur oldukları için isteseler de istemeseler de gelip gidiyorlardı. Bahçe ekiyorduk, hayvanları burada otlatıp burada bırakıyorduk akşam dönüyorduk, o şekilde. Çünkü babam hayvancılık yapmayı biliyordu, başka bir şey bilmiyordu sonuçta” (4 no’lu köy, kadın, 32 yaş).

Köylüler, kentlerden geri döndüklerinde kırsal yaşam alanlarının 10 yıla yakın bir zaman diliminde boş kalması sebebiyle, kendi yaşam alanlarını yeniden inşa etmek zorunda kalmıştır. Yıkılan evleri yeniden inşa etme sürecinde kadınlar ve erkekler birlikte çalışmış, köylüler arasında dayanışma sağlanmıştır. Köylerde halâ harabe haline gelmiş kullanılamayan evler bulunmaktadır.

“93’te Manisa’ya göç ettik, 1 yıl orada kaldık. Sonra İstanbul’a, eşim orada bir fabrikada çalıştı, ben çalışmıyordum. 2001 de döndük biz. Geldiğimde hamileydim, su yoktu, elektrik yoktu, perişan olduk. O sürede kaynanamda kaldık. Geldiğimizde çok çektik, çok zorlandık. Sonra bu evi yaptık işte, ben hergün yapıp yemek getiriyordum eşime, yardımcı oluyordum, köylüler de bazen yardımcı oluyordu. Bu eve geleli 3 yıl oldu işte.”(3 no’lu köy, kadın, 45 yaş).

Bu süre zarfında boşaltılan köylerdeki okullar da yıkıldığı için okul çağındaki öğrencilerin tümü yatılı ilköğretim bölge okullarında okutulmak zorunda kalmıştır.

“Geldiğimizde hiçbir köyde okul yoktu, yanmıştı. O yüzden çok zordu, küçücük çocukları yatılı okula göndermek zorunda kalıyorduk”(2 no’lu köy, erkek, 52 yaş).

3.4. Kavar Havzası’nda Kooperatif Kurma Çalışmaları

1990 yılında yaşanan zorunlu göç nedeniyle, uzun yıllar boyunca boş kalan tarım arazilerinin verimsiz olması ve yayla yasağından ötürü küçükbaş hayvancılığının yapılamaması ciddi bir ekonomik geçim sıkıntısı yaratmıştır. Bunun üzerine, ekonomik sorunların üstesinden gelebilmek için köylerde örgütlenme ve kooperatifleşme gibi düşünceler ortaya çıkmış fakat faaliyete geçirilememiştir.

Köye döndükten sonra bir araya gelme sorunu şu şekilde ifade edilmiştir:

“Geldikten sonra Kavar nasıl bir araya gelir sorusunu sorduk. Köy uzun yıllar boş kalmıştı. Projeden önce köylülerle Tatvan’da buluşup toplantı yapıyorduk, ama bir türlü bir araya gelemiyorduk. Biz kendi çabamızla kendimiz ayakta durmak istedik” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Köylülerin ürettiği peynir, süt veya yoğurt gibi süt ürünlerinin çoğu havzadaki pazar sorunu nedeni ile satılamıyordu. Bununla birlikte, köylerde sütün korunacağı bir depo mevcut olmadığı için sütler çok hızlı bozulmakta ve bu da mali bir kayıba neden olmaktaydı.

Bununla ilgili sorunlar şu şekilde dile getirilmiştir:

“Çoğu zaman sütümü ne yapacağımı bilmiyordum. Peynir yapıyordum, çoğu zaman Tatvan’a getiriyordum satamıyordum, evde kalıyordu, döküyorduk, akrabalara dağıtıyorduk. Daha önce sütü bu şekilde harcıyorduk” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Vakıf çalışmalarından önce havzada kooperatif kurma düşüncesi ile ilgili olarak;

“Daha önce söyledik köylülerle. Biz konuştuk işte burası iyi bir havza diye ama öyle kaldı. Hem maddi hem de manevi olarak kuramadık” (3 no’lu köy, kadın, 46 yaş) şeklinde bir ifadeye rastlanmıştır.

2008 yılına kadar, genel olarak üretilen süt, peynir, yoğurt ve tereyağı gibi hayvansal ürünler ve dağlardan toplanan yerel otlar çevre il veya ilçelerde satılmış ve bu şekilde ekonomik geçim sağlanmıştır. Fakat havzada her ne kadar tarım ve hayvancılık yapılmış olsa da ekonomik sıkıntılar çözülememiştir.

Tersine göç ile başlayan süreçte yaşanan ekonomik sıkıntılar, hayata sıfırdan başlayan Kavar Havzası’ndaki köylülerin bir araya gelmesini ve çözüm arayışına girmesini gerektirdi. Bu sırada, yani 2008 yılında, H. Özyeğin Vakfı Kırsal Kalkınma Programı için Kavar Havzası’nı uygulama alanı olarak seçmiştir. 1990 yılında Fiba Holding yönetim kurulu başkanı Hüsni Özyeğin tarafından kurulan Hüsni M. Özyeğin Vakfı, eğitim, sağlık ve kültür alanında projeler gerçekleştirmektedir. Hüsni Özyeğin, “Forbes Türkiye’nin 2017’de hazırladığı “En Zengin 100 Türk” listesinde 3

milyar dolarlık servetiyle 2. sırada yer almaktadır.”⁵⁰ Özyeğin, vakfın websitesinde “girişimci, işadamı ve hayırsever”⁵¹ olarak tanımlanmaktadır. HMÖV, 2005 yılındaki kuş gribi salgınının kırsal alanda yarattığı olumsuz etkiyi dikkate alarak, 2007 yılında Diyarbakır’ın Eğil ilçesinde yürütülen bir kırsal kalkınma projesini finansal olarak destekledikten sonra, 2008 yılında kendi kırsal kalkınma stratejisini oluşturmaya ve program hazırlayarak uygulamaya karar vermiş ve bu kapsamda kırsal kalkınma stratejisi geliştirmiştir.

Kavar Havzası’nın uygulama alanı olarak belirlenmesinde göz önüne alınan temel ölçütler vakfın yayınladığı raporda şu şekilde belirtilmiştir:

- “Yoksulluk ve yoksunluk
- Yörenin ihmal edilmişliği
- Aktif nüfus yoğunluğu
- Köyünde yaşamaya ve çalışmaya istekli nüfus varlığı
- Tarımsal ve doğal kaynak potansiyellerinin varlığı
- Çatışmasız ortam
- Paydaşların ilgisi ve varlığı”⁵²

Yukarıda gösterilen nedenlerden ötürü, kırsal kalkınma projesini Kavar Havzası’nda yürütmek isteyen Özyeğin Vakfı’nın proje yürütücüleri 2008 yılında köy muhtarlarıyla görüşmelere başladı. Fakat havzaya dönen köylüler yaşadıkları sürecin etkisinden ötürü güvenlik kaygısı duyduğu için vakfın kırsal kalkınma projesini başlangıçta benimsemediler. Yaşanan göçün köylülerde yarattığı güvenlik kaygısı sorunları köylülerin bu projeye başta şüpheyile bakmasına sebep olur ve vakfın ikna çabaları yaklaşık bir yıl kadar sürer.

---

⁵⁰Wikipedia, “Hüsnü Özyeğin”, Çevrimiçi, http://www.wikizero.biz/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvSMO8c27DvF_Dlnp5ZcSfaW4, 08.04.2019.

⁵¹ Hüsnü M.Özyeğin Vakfı, “Hüsnü Özyeğin”, Çevrimiçi, <http://www.husnuozyeginvakfi.org.tr/husnu-m-ozyegin/>, 12.03.2019.

⁵² Özyeğin Vakfı, “Sürdürülebilir Bir Kırsal Kalkınma Modeli Olarak Kavar Havzası Deneyimi” (Çevrimiçi), 2013, <http://www.humanistburo.org/Dosyadepo/file/Surdurulebilir%20Kalkinma%20-%20Kavar%20Denevimi.pdf>, 20.10.2018

“İlk geldiklerinde hiç iyi düşünmedik, daha 90’ların etkisini atlatamamıştık. Onlara güvenmemiz tam bir yıl sürdü. Buraya ilk geldiklerinde biz tereddüttüydük, ama onların davranışlarına hareketlerine bakmaya başladıktan sonra güvenmeye başladık” (4 no’lu köy, kadın, 43 yaş).

Bu dönemde, 2008 yılında, havzanın toplam nüfusu 1.508’dir. Yani kentlere göç etmek zorunda kalan Kavar nüfusunun yarısı kendi isteği ile geri dönmüştür.

Tablo 21. 2008 yılı Kavar Havzası Köylerinin Cinsiyete Göre Nüfus Durumu

Köy Adı	Toplam	Erkek	Kadın
Bolalan	419	209	210
Dibekli	176	84	92
Düzcealan	110	55	55
Kolbaşı	227	111	116
Tokaçlı	318	150	168
Yassıca	258	129	129

Kaynak: TÜİK, “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları”, Çevrimiçi, 2008, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>, 16 Nisan 2019.

2009 yılında Bitlis’in Tatvan ilçesinin Kavar Havzası olarak nitelendirilen 6 köy ve 5 mezradan oluşan toplam 11 yerleşimde “Kavar Havzası Kırsal Kalkınma Programı”nın uygulanmasına vakıf ve köylülerin ortak kararıyla karar verilir⁵³.

“2008 yılında vakıf ilk geldiğinde köylüler vakfa olumsuz yaklaştılar. Vakfın neden burada olduğuna dair şüpheler vardı. Vakıf ilk geldiğinde ben de istemiyordum. İstemememin sebebi vakfa güvenmemek değildi. Biz kimseye bağımlı kalmak istemiyorduk, o yüzden ben de ilk başta olumsuz yaklaşmıştım. 1 buçuk yıl boyunca köylü ile vakıf arasında bayağı bir zorluk yaşandı. Önce köylü ikna oldu, güvendi. Daha sonra da kooperatifimizi kurduk. Defalarca köyde

⁵³ Özyeğin Vakfı, “Sürdürülebilir Bir Kırsal Kalkınma Modeli Olarak Kavar Havzası Deneyimi” (Çevrimiçi), 2013, <http://www.humanistburo.org/Dosyadepo/file/Surdurulebilir%20Kalkinma%20-%20Kavar%20Deneyimi.pdf>, 20.10.2018

toplantılar yaptık. Sonra kooperatifi kurduk ve 7 erkekle⁵⁴ başladık” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Kırsal kalkınmanın STK ayağı olan vakıf, kırsal kalkınma stratejilerinde her ne kadar küçük üreticilerin örgütlenmesi gerekliliğini savunsa da, kooperatifin kuruluşu projede yer alan bir hedef şeklinde ilerlememiştir. Nitekim vakıf çalışanın aktarımı da bu düşünceyi desteklemektedir:

“Programın başlangıcında somut bir hedef olarak kooperatifleşme yoktu. Ancak genel kalkınma anlayışı içinde küçük aile çiftçilerinin örgütlenmesi gerektiği perspektifine sahiptik. Kooperatifleşme fikri, biz projeye başlamadan önce Kavar köylerinde tartışılmalı bir konuydu. Biz sanırım süreci hızlandırdık ve organize ettik” (Bayramoğlu, 29.12.2019, İstanbul).

Kavar Kooperatifi’nin aktif bir katılımcı üyesi de benzer bir ifadeyle kooperatifleşme sürecini aşağıdaki gibi aktarmıştır:

“Daha önce, genel olarak vardı kooperatif kurma düşüncesi. Biliyorsun bu havza bir travma yaşadı. Bu özyeğin okulu 80 projesidir, daha önce vardı. Ama 80 den 2011 lere ancak kuruldu. Bu bir projeydi, kooperatif de aynı öyleydi. Bizim kooperatifin ayakta durması mucizedir. Çok zorluk çekiyoruz. Kavar’ın 20 yıldır geri dönen gerçek ihtiyaç sahipleri hiçbir destek görmedi. Ben devletin verdiği hibeye karşıyım. Bana alan açsın satabileyim, pazarlayabileyim, tüketiciye gönderebileyim bana yeter. Alın teri ile kazanılan para ancak değerli olur”(4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Zorunlu göçe tabi tutulan Kavar halkının kentlerde sosyal güvencesi sağlanmadığı gibi köylerde de asgari bir yaşam düzeyi sağlanmamıştır. Daha önce zorunlu göç ile birlikte köylülerin mülksüzleşmesi, çiftçilerin kentlerde tarım dışı sektörlerde çalışmak zorunda kalması, döndükten sonra ise temel geçim kaynağı olan küçükbaş

---

⁵⁴ 7 erkekle kurulan Kavar Kooperatifi’nde üreticilerinin tamamına yakını kadın olmasına rağmen bu dönemde kadına yer verilmemiştir. Kadınların kooperatife üye olma süreci ve katılımı ayrı bir başlıkta incelenmiştir.

hayvancılığın devam ettirilmesi için yapılan başvuruların reddedilmesi gibi süreçler köylü-yurttaş ilişkisinin kopmasına neden olmuştur. Çünkü köylüler karar alma, uygulama veya çözüm aşamasında açık bir katılım gösterememiştir. Bu sorun köylülerde katılımcılık bilincinin ve isteğinin oluşmasını engelleyerek yurttaşlık bilincinin gelişmemesine neden olmuştur. Bu nedenle, köylüler sorunlarını yerel yönetimler ve yurttaş ilişkisi temelinde çözmek yerine devlete ait tüm kurumlardan ve STK'lerden bağımsız bir çözüm arayışına giderek, hiçbir yöneticiye veya uzmana bağlı kalmamayı tercih etmiştir. Ancak, daha önce kooperatifleşme düşüncesine sahip olan köylüler maddi yoksunluktan ötürü biraraya gelemediği için vakfın projesini kabul etmek durumunda kalmıştır.

2010 yılında S.S. Bolalan, Düzcealan, Dibekli, Yassıca, Kolbaşı Köyleri Tarımsal Kalkınma Kooperatifi bir diğer adı ile Kavar Kooperatifi de kurularak kırsal kalkınmanın yerel ayağı da tamamlanır. Kooperatife Tokaçlı köyü⁵⁵ kendi isteğiyle dahil olmamıştır.

“Bitlis’te toplam 84 kooperatif var. 30’u faal ancak 4’ü aktif. Neden aktif değiller? Çünkü kamunun desteği ile kurulmuş, projeler bitince kooperatif de bitiyor. Kooperatif o yerelde yaşayan insanlar tarafından kendiliğinden kurulmalı. Kooperatifin kendi özgücü ile ürettiği ürünleri nasıl satabiliriz amacı vardı. Biz kamudan destek beklemedik, öz kaynaklarımızı değerlendirerek devam etmek istedik. Kuruluş aşaması zorlu bir süreçti. Çünkü kooperatif tek bir köyden değil, 5 köyden oluşuyor. Bu yüzden bir araya gelme sıkıntısı oluyor” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Kavar halkının kırsal kalkınma projesine olumlu bakması ile köylerde toplantılar yapılarak nasıl bir yol izleneceğine dair tartışmalar yürütülmüştür. Proje bilgilendirme toplantılarına köy nüfusunun 1/3’i katılmıştır. Bu sürecin ardından vakfın ve köylülerin ortak düşüncesinin bir ürünü olarak kooperatif kurulmuştur. Vakıf tarafından desteklenen bu projeye sürecin ilk başında her ne kadar kaygılı ve şüpheli

---

⁵⁵ Tokaçlı köyü ile diğer köyler arasında var olan birtakım siyasi görüş ayrılıklarından ötürü, Tokaçlı köyü kooperatifleşmeye sıcak bakmamıştır.

yaklaşılmış olsa da araştırma sürecinde görüşülen köylülerin tamamı, daha sonra kooperatifin kurulma aşamasında olumlu bir yaklaşım sergilemiştir.

Kooperatifin önemi ve kurulma amacı şu şekilde ifade edilmiştir:

“Kooperatifin kurulma anlayışı farklıdır. Klasik kooperatifçilik anlayışıyla kurmadık biz bu kooperatifi. Pratiğimiz daha farklıdır. Bizim kooperatifi kurma amacımız Kavar’da yaşayan insanlara kazandırmaktır. Ekonomik olarak sömürülmemek için. Yani bir insanın 10 lira 20 lira için devlet kapısına sosyal yardımlaşmaya gidip, fakirim bu parayı alayım zihniyetini ortadan kaldırmaktır. Kendi öz gücüne güvenerek kendi öz emeği ile kazansın istiyoruz. Temel kooperatifi kurma amacımız budur. Amacımız bu olduğu için yani zihniyetimizde de 50 ye alıp 150 ye satma fikri yok” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Yukarıdaki aktarımda sıkça geçen öz kelimesinden de anlaşılacağı üzere; “öz” anlam olarak toplumda güçlü olmayı ifade etmektedir. Yani, kooperatifleşme, denetimden ve hiyerarşiden uzak, kâr amacı gütmeyen bir birim şeklinde tezahür edilmiştir. Onların deyimi ile “kendi öz gücüne güvenerek kendi öz emeği ile kazanan” bir anlayış karar alma yetkisini yalnızca bireylerin kendisine verecek ve bu sayede alınan kararlar ihtiyaca göre belirlenecektir. Ancak, politik bir anlam yükledikleri komün anlayışı daha önce hedeflenmişse de gerçekleştirilememiştir.

“Bizim amacımız aslında komün kurmaktı ama yapamadık. Biraraya gelme problemleri vardı, göçten sonra herkesin evi yıkılmıştı, kimse geçinemiyordu. Maddi olarak hiçbir olanağımız yoktu” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Yapılan araştırmalara göre, 7 erkek katılımcı ile kurulan Kavar Kooperatifinin toplam üye sayısı 68 olmak üzere, bu üyelerin sadece 9’unu kadınlar oluşturmaktadır. Kooperatif toplantıları vakıf projesi desteği ile kurulan kültür merkezinde 2 veya 3 ayda bir gerçekleşmektedir. Toplantı günü ve saati kooperatif üyelerine yüz yüze ve sms yolu ile bildirilmektedir. Toplantılarda genellikle, gelir-gider hesapları, kooperatifin genel sıkıntıları konuşulmaktadır. Muhasip üye tarafından muhasebe kayıtları defterde tarihiyle not tutulmakta ve toplantılarda bu notlar üyelere sunulmaktadır. Toplantıya katılan üyeler arasında oy birliğine göre karar alınmaktadır.

Kavar Havzası Kırsal Kalkınma Projesi'nin 2009 ile 2013 yılları arasındaki bütçesi aşağıdaki gibidir.

Tablo 21. Kavar Havzası Kırsal Kalkınma Proje Bütçesi

Katkı Sağlayan Kurumlar	Toplam (TL)	Oransal Dağılım(%)
M. Hüsnü Özyeğin Vakfı (nakdi)	1.712.163	40
Kamu kuruluşları (ayni&nakdi)	1.397.347	32
Köylüler (ayni&nakdi)	508.872	12
Özel sektör ve sivil toplum kuruluşları (ayni&nakdi)	703.060	16
Toplam	4.321.442	100

Kaynak: Özyeğin Vakfı, “Sürdürülebilir Bir Kırsal Kalkınma Modeli Olarak Kavar Havzası Deneyimi” (Çevrimiçi), 2013, <http://www.humanistburo.org/Dosyadepo/file/Surdurulebilir%20Kalkinma%20-%20Kavar%20Deneyimi.pdf>, 20.10.2018

Yukarıdaki tabloya göre, bütçenin %40'ı Özyeğin Vakfı, %16'sı özel sektör ve %32'si kamu tarafından, geriye kalan %12'lik kısım ise yararlanıcılar tarafından sağlanmıştır. Harcamaların kalemlere göre dağılımı aşağıdaki gibidir.

Tablo 22. Proje Bütçesinin Harcama Kalemlerine Göre Dağılımları

Harcama Kalemi	Harcama Yüzdesi
Ekonomi	% 39
Altyapı	% 22
İK	% 18
Sosyal Refah	% 8
Örgütlenme	% 5
Operasyonel Giderler	% 4
Kadın	% 2

Çevre	% 1
Ortaklıklar ve İşbirlikleri	% 1

Kaynak: Özyeğin Vakfı, “Sürdürülebilir Bir Kırsal Kalkınma Modeli Olarak Kavar Havzası Deneyimi” (Çevrimiçi), 2013, <http://www.humanistburo.org/Dosyadepo/file/Surdurulebilir%20Kalkinma%20-%20Kavar%20Deneyimi.pdf>, 20.10.2018

Özyeğin Vakfı tarafından yayınlanan proje raporuna göre 2009 ve 2013 yılları arasında “1.600 nüfuslu havzada kişi başına düşen ayni ve nakdi ortalama harcama tutarı 2.701 TL, hane başına yapılan gider ise 16.000 TL, yıllık hane başına yapılan harcama ise 3.200 TL” olmuştur⁵⁶.

3.4.1. Kooperatifte Ekolojik Bilinç Çalışmaları

Toplumun ve doğanın ortak çıkarları gözetilmediği sürece tarım alanları basit bir üretim aracı, ormanlar kereste, göller ve nehirler birer su kaynağı, insanlar ise yalnızca üretim ve tüketim birimleri olarak görülmektedir (Simonnet’ten akt. Mutlu, 2005: 44).

Kooperatifleşme üreticilerin işçileşmesine ve doğanın metalaşmasına karşı duran, karşılıklı bağımlılık ilişkisini ve işbirliğini sağlayan örgütlü bir oluşumdur. Tarım kooperatiflerinde ekolojik bilincin kazanılması, hem tarımın hem de üreticiler arasında işbirliğinin ve örgütlenmenin devamlı olmasını sağlamaktadır. Böyle bir bilinç sayesinde, küçük çiftçilerin kendi kendine yetebilmesi ve bağımlılıktan kurtulabilmesi mümkündür. Yani ekolojik üretim ekonomik sürdürülebilirliği getirdiği gibi doğanın da sürdürülebilir olmasını sağlar.

Endüstriyel üretime karşı kooperatifin güçlenmesi ve iş birliğinin sağlanması öncelikle üreticinin katılımına bağlıdır. Bu nedenle tarımdaki sürdürülebilirlik üreticilerin aktif katılımcı rolü ile gerçekleşir. Dolayısıyla kalkınmanın sağlanabilmesi için hem insanın hem de doğanın birer katılımcı olarak görülmesi gerekmektedir. Böyle bir katılımcılık anlayışı insan ve doğa arasındaki hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerini de değiştirmektedir. Çünkü doğa yalnızca yarar görülen bir nesne veya meta değil, bir

⁵⁶ Özyeğin Vakfı, “Sürdürülebilir Bir Kırsal Kalkınma Modeli Olarak Kavar Havzası Deneyimi” (Çevrimiçi), 2013, <http://www.humanistburo.org/Dosyadepo/file/Surdurulebilir%20Kalkinma%20-%20Kavar%20Deneyimi.pdf>, 20.10.2018

varlık olarak nitelendirilir. Bu da, insan ve doğa arasında tahakküm ilişkisi yerine karşılıklı bağımlılık ilişkisinin gelişmesini sağlar.

Kavar Kooperatifi'nde insan ve doğa etkileşiminin ekolojik bir bilinç çerçevesinde oluşması için adımlar atıldığı görülmüştür. Havzada yürütülen kırsal kalkınma projesi sürecinde ekolojik bilinç kazanma ile ilgili eğitimler ve atölyeler düzenlenmiştir. Kooperatifleşme sürecinde vakıf aracılığı ile verilen eğitimler sayesinde tarım ve hayvancılığa dair birçok yöntem ve metot köylülere öğretilmiştir. Örneğin:

“Üye olanlar daha eğitilmiş, bilinçli davranıyor. Fidanları aşılama mesela, daha önce kimse yoktu mesela bu kooperatif sayesinde öğrenildi. Cevizi bir türlü aşılayamıyorlardı mesela, eğitimi yerinde aldık, öğrendik. Şimdi köylü öğrendiği için kendi yapıyor. Üye olmasa da bilinçleniyorlar. Eskiden mesela ahırların içine ışık sızmazdı, havasız kalıyordu. Biz gittik gördük ki hayvanlar açık alanda yetiştiriliyor. Biz de artık öyle yapıyoruz” (5 no’lu köy, erkek, 63 yaş).

Yukarıdaki gibi, öğrenilen yöntem ve metotlar, bir yandan hayvancılığın ve tarımın verimini arttırırken, bir diğer yandan da insan ve doğa arasındaki ilişkinin doğru bir şekilde kurulması açısından son derece önemlidir. Havzada düzenlenen eğitimlerin içeriği ise şu şekildedir.

- Ekolojik Denge
- Tarımsal Girdilerin Ekolojik Etkileri (İlaç, Gübre)
- Tarımsal Zararlılarla Biyolojik Mücadele Yöntemleri
- Doğal Tarım Yöntemleri
- Arıcılığın Ekolojik Dengedeki Yeri
- İleri Arıcılık Teknikleri Eğitimi
- Tarımsal Ürünlerin Hijyenik İşlenmesi ve Saklanması Eğitimleri ve Atölye-Mutfak Çalışmaları

Yukarıdaki başlıklar arasında üretim sürecinin nasıl işlemesi gerektiği bilgisine ek olarak, “arıcılığın ekolojik dengedeki yeri” konusu oldukça dikkat çekicidir. Toplumsal Ekoloji düşüncesinde özellikle “çeşitlilik içinde birlik” düşüncesi, ekosistemin bir besin ağı olarak kabul edilmesinin ve karşılıklı bağımlılık ilişkisinin

önemini vurgulamaktadır. Toplumsal gelişme sürecinde, hayvan ve bitki ekosistemlerinde insanlar tarafından söylenegelen birtakım hiyerarşilere rastlamaktayız. Bookchin, bitki ve hayvan toplulukları ile ilgili ortaya çıkan, ‘hakim’ ve ‘itaatkâr’ kavramlarını tartışmaktadır. Hiyerarşi veya tahakkümün doğada var olmadığını, bu terimlerin toplumsal yapılar tarafından oluşturulduğunu ve insanbiçimci yargılara varılarak aslında doğanın bütünlüğünün reddedildiğini gündeme getirmektedir. Dolayısıyla, ekolojik bilincin varlığı bize doğaya dair görüşlerimiz hakkında, yani toplumun yapısal özellikleri hakkında dolaylı ipuçları vermektedir. Örneğin, “kraliçe arı, kraliçe olduğunu bilmez” ifadesiyle Bookchin toplum ve arı kovanı arasında bir analogi yaratır. Bu ifade, “doğaya dair görüşlerimizin ne ölçüde kendi kendine hizmet eden toplumsal çıkarlar tarafından biçimlendirilmiş olduğu hakkında çarpıcı bir fikir verir” (Bookchin, 2015: 99). Böylelikle, arıkovanı içerisindeki işbölümü; kraliçe, hakimiyet, itaat gibi kelimeler ile özdeşleştirilmiştir. Üreticilerin doğa ile kurduğu ilişkide yaptığı özdeşleştirme, üreticinin toplumsal ilişkileri ile ilgili bilgi vermektedir. Yani yapılan özdeşleştirme aslında toplumsal olguların bir sonucu olarak okunabilir.

“Ben arılarımı çok seviyorum. Her gün gidip görmesem arılarımı olmaz. Arıcılık yaptığım için çok mutluyum. Bazen diyorum ki keşke küçük bir kızım olsaydı misafire bir bardak çay verseydi, ben arılarımla ilgilenseydim. 8 kovan arı burada elma ağaçlarına verilen ilaç yüzünden öldü. Ben daha önce gittim dedim, ilaç olursa arılarım ölür. Çocuğuna nasıl bakıyorsan arılara da öyle bakacaksın. Sonra ben bu arılarım ölünce çok ağladım. Sonra artık daha ilaç sürmediler ağaçlara. Emek vermezsen hiçbir şey yiyemezsin, her şey emekle başlar”(5 no’lu köy, kadın, 47 yaş).

Yukarıdaki alıntıda, köylü ile doğa arasında gerçekleşen karşılıklı bağımlılık ilişkisini görmekteyiz. Onların gözünde, arılar yalnızca üretici olduğu için değil birer canlı olduğu için de değerlidir. Mülakatın yapıldığı esnada arıcı kadının birkaç kez tekrarlayarak “ben gerçekten balım olmayacak diye üzülmedim, o arıların öldüğünü gördüğüm için üzülmedim, ağıt yaktım” demesi köylü ile doğa arasındaki ilişkide yalnızca ekonomik çıkarların gözetilmediğini göstermektedir.

Eğitim alan kadın arıcılar kimi zaman çevre köylerden arıcılığa başlamak isteyen diğer üreticilere de yardım etmekte ve arıcılık dersleri vermektedir.

“Geçen gün biri çağırdı dedi hele gel arılarıma bak, gittim baktım hepsi hastalanmış. Çerçeve atmışlar kovanın içine. O arılar o kadar çok petek istemiş ki, yuvarlağı tekrar örmüş ve üstüne bal yapmış. Sen yavru arıları yukarı çıkardın ama sen işçi arıların önünü niye kapattın ki? Sen önünü kapatırsan bu arılar nasıl yukarı çıksın? Zaten yavru arıyı besleyen işçi arıdır” (5 no’lu köy, kadın, 47 yaş).

İnsanın doğa üzerindeki tahakküm şekli insanın insan üzerindeki tahakküm şekline benzetilmiştir. Örneğin kadın üreticinin yukarıdaki alıntıda “bazen diyorum ki keşke küçük bir kızım olsaydı misafire bir bardak çay verseydi, ben arılarımla ilgilenseydim” diyerek hizmet edebilecek bir “kız çocuğu”nun olmasını hayal etmesi ve eşinin de “bayanlar kooperatif işlerinden anlamaz. O sadece sabah kalkıyor sütünü sağıyor, hizmet yapıyor” demesi tesadüf değildir. Kadın, aterkil yapıya sahip aile içerisinde “işçi, hizmetçi ve besleyen” olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla kadın üretici, yavru arıyı besleyen işçi arı ile güçlü bağ kurarak “işçi ve besleyen” kavramlarıyla bilinçli bir şekilde olmasa bile dolaylı olarak özdeşleştirme yapmıştır. Doğaya verilen anlam ile toplumsal çıkarlar arasında bir analogi vardır. Dolayısıyla arı kovanında toplumsal olgulara benzer ilişkiler gerçekleştiği için arıcılığın ekolojik dengedeki yerini kavramak doğrudan olmasa bile “hiyerarşi ve tahakküm” kavramları üzerine yeniden düşünmeyi sağlayabilir.

Bu nedenle, doğanın yalnızca bir yaşam alanı değil aynı zamanda bir katılımcı olduğu bilincinde düşünüldüğünde, “arıcılığın ekolojik dengedeki yeri” başlığı, ekosistemlerdeki karşılıklı bağımlılık kavramının özümsebilmesi adına önemli bir yere sahiptir.

3.5. STK’nın Yerel Halk Üzerindeki Hiyerarşisi

2008 yılında HMÖV Kavar Havzası’nı kırsal kalkınma projesi için uygulama alanı olarak seçmiş ve 2009 yılına kadar köylüler ve muhtarlar ile görüşmeler sağlamıştı. Çalışmanın bu kısmında, 2009 yılından 2016 yılına kadar geçen yedi yıllık sürede STK ile yerel halk arasındaki ilişki hiyerarşi ve tahakküm kavramları üzerinden

değerlendirilecektir. Bu değerlendirme sayesinde, STK ve yerel halk arasında gelişen hiyerarşik ilişkilerin köylülerin katılımı üzerinde nasıl bir etki yarattığı analiz edilecektir.

Kırsal kalkınmanın aktörlerinden biri olarak STK tarafından yürütülen projenin amacı yerel kapasiteyi geliştirme ve yerel yaşam kalitesinin yükseltilebilmesiydi. Ancak bu amacın gerçekleştirilmesi sürecinde Kavar halkının katılımcılığında dolaylı ve doğrudan bir takım değişimler yaşanmıştır. Bu değişimler kooperatife katılım sürecinde STK'nın işlevselliği üzerinden örnekler verilerek anlatılacaktır.

3.5.1. El İşi Projesi

Kooperatifleşme süreci, her ne kadar cinsiyet eşitliği temelinde gerçekleştirilmek istense de havzanın genel sosyolojik yapısından ötürü kadınların katılım oranı erkelerin katılım oranına göre oldukça düşüktür. Bu nedenle kadınların güçlendirilmesine yönelik faaliyetleri stratejik hedef olarak belirleyen proje ekibi, havzada kadın merkezli ekonomik kapasite geliştirici çalışmalar yürütmüştür. Bu çalışmalardan biri de el işi projesidir. Daha önce havzadaki kadınlar, el işi ile uğraşmakta fakat bunu kazanç sağlayacak bir faaliyet olarak gerçekleştirilmemiştir. Kırsal kalkınma projesinin yürütücüsü olan Hüsnü Özyeğin 2011 yılında köyü ziyaret ederek bir köy evinde misafir olarak ağırlanmıştır. Bu ziyaret sonucunda kadınların kullandığı yazmalardaki işlenmiş oyalar H. Özyeğin'in dikkatini çekmiştir.

“Özyeğin Bey köye gelmişti. Bizim evin bahçesine masa ve sandalyeleri koyduk. Sonra ben onlara çay ikram etmeye gidince Özyeğin Bey yazmamın oyalarını gördü, çok beğendi. Sonra dedi ki, sizin bu el emeğiniz çok değerli, siz yapın biz de satalım” (4 no’lu köy, kadın, 48 yaş).

Kadınların desteklenmesi için Fiba Perakende işbirliğinde “El İşi Projesi” ne karar verilmiştir. Yapılan el işleri Marks & Spencer ve GAP mağazalarına satılmıştır. Bu proje yaklaşık iki yıl kadar devam etmiş ancak sürdürülememiştir. Bunun iki nedeni vardır:

1. “Kışın oturup yapıyorduk. Ama yazın iş çok, ellerimiz çok tahrip olmuş, öremiyoruz. İp geçmiyor parmaklarımdan” (4 no’lu köy, kadın, 48 yaş).

El işi projesi fikri, aşağıdan yukarıya doğru seyreden bir talep olarak gerçekleşmemiştir. Havzada yaşayan kadınların kırsal yaşam koşullarının gözardı edilmesi, üretim sürecine yalnızca gelir elde etme düşüncesi ile yaklaşıldığını göstermektedir. Böyle bir üretim tarzı kadının sosyal gerçekliğini değil sermayeyi gözetten bir anlayışa sahiptir.

2. “El işi yapıyordum, fiyatı belli olarak bize geliyordu, şu fiyata alınacak diye. Satın alacak firma belirliyordu fiyatları, kabul eden yapıyordu. Yani biz sadece bize önerilen fiyatı biliyorduk. İlk sattığımız Marks & Spencer oldu. Fular, kavanoz başı, cüzdan, zarflara yapıştırılan küçük süsler yapıyorduk. Şimdi devam etmiyoruz. Bazı kadınlar hala devam etmeyi istiyor, ama artık satamıyoruz. Önce vakıf aracı oldu Marks & Spencer için ama sonra bahsedilmedi, kaldı öyle. 2 yıl kadar sürdü. Fikir de vakfa aitti zaten” (1 no’lu köy, kadın, 26 yaş).

Büyüme zorunluluğunun getirdiği pazar arayışında STK’nın rolü kritiktir. Köydeki kadınların el emeğinin büyük firmalar aracılığı ile piyasaya dahil edilmesi yalnızca büyüme odaklı bir anlayıştan gelmektedir. Böyle bir süreçte alış veya satış fiyatının belirlenmesi üretici ve üretim düzeyine göre değil, yalnızca firmanın kendisine aittir. Yani kadınlar üretim sürecinde yalnızca ürün pazarlamak için bir alım-satım ilişkisi geliştirdiği için karar almada katılımcı olamamıştır. Bu nedenle kadın üreticilerin piyasa sisteminde tali bir faktör olarak kaldığı söylenebilir. Çünkü kadınların el işi projesi ve ekonomik gelişimi firmalara bağımlı kalmıştır. Kapitalist piyasanın yarattığı rekabetçi koşullar içerisinde köylü üretici bir kadının Marks & Spencer veya GAP mağazaları ile tek başına iletişime geçmesi veya üretime devam edebilmek için yeni bir pazar bulması güçtür. Nitekim büyük firmaların el işlerini satın alması 2 yıl sürmüş ancak anlaşma sonlandırıldıktan sonra kadınlar yeni bir pazar bulamadığı için üretime örgütlü bir şekilde devam edememiştir. Dolayısıyla, piyasaya bağımlılık ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilirliğini belirsiz kılmıştır. Oysa kadın merkezli ekonomik kapasite geliştirici bir faaliyette, üreticilerin piyasa bağımlı olmak yerine satış ağını

kurabilme yeteneğine erişmiş olması gerekirdi. Sonuç olarak, geleneksel üretimin piyasa karşısındaki dayanıklılığı STK'nın rolüne bağlı olarak gerçekleşmiştir denilebilir.

Fotoğraf 6. Kırsal Kalkınma Projesi Kapsamında Kadınlar Tarafından M&S ve GAP için Yürütülen El İşi Projesi

Kaynak: Özyeğin Vakfı Kavar Havzası Kırsal Kalkınma Raporu'ndan alınmıştır.

3.5.2. Seracılık Projesi

Kavar Havzası'nda kadın merkezli ekonomik kapasite geliştirici çalışmalardan bir diğeri ise seracılık projesidir. 2010 yılında, havzadaki kadınlar ekonomik gelir getirici bir faaliyette bulunma talebinde bulunmak istediği için proje yürütücüleri, ekonomik geçim kaynağı yaratabilecek bir çözüm arayışına girmiştir. Araştırmalar sonucunda kırsal alanın seracılığa uygunluğu tespit edilmiş ve proje için kadınlara seracılık eğitimi verilmiştir. Projeden önce, Tatvan'da seracılığın hiç yapılmamış olması, köylülerin yetiştirdikleri ürünleri rahat pazarlayabileceği düşüncesini ortaya çıkarmıştır.

Fotoğraf 7. Kırsal Kalkınma Projesi Kapsamında Kadınlar Tarafından Yürütülen Seracılık

Kaynak: Özyeğin Vakfı Kavar Havzası Kırsal Kalkınma Raporu'ndan alınmıştır.

2011 yılında üretime başlayan kadınlar yetiştirdikleri süs bitkilerini Bitlis ve Tatvan Belediyelerine satmıştır. 2014 yılında gerçekleşen yerel seçimler ile belediyelerin değişmesiyle, belediyeler bütçelerinin yetersiz olduğunu gerekçe göstererek süs bitkilerini almamış ve bu nedenle de seracılık sonlanmıştır.

Toplumsal kalkınmanın aktörlerinden olan belediyelerin alternatif gelir elde etmeye çalışan seracı kadınları desteklemesi, ekonominin gelişmesi ve yerel kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için önemlidir. Belediye ve üretici kadınlar arasındaki işbirliğinin bir kriz haline gelmesinin iki temel nedeni vardır:

Karar alma ve yönetme sürecinde katılımcı bir süreç gerçekleşmediği için, belediye ile yapılan iş birliği tek taraflı olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, süs bitkilerinin alınması veya satılması yalnızca belediyelerin aldığı karara göre değişmiştir.

Süs bitkiciliğinde pazar bulma sorunu nedeni ile çözüm olarak sunulan belediyelerin desteğine hiçbir alternatif gösterilmediği için seracılık tamamen bu desteğe bağımlı olarak ilerlemiştir. Bu nedenle, seracılık sürdürülebilir ve katılımcı bir ekonomik faaliyet olamamıştır. Nitekim seracı kadın üreticinin söyledikleri de bu düşüncüyü desteklemektedir:

“Biz seracılığa başladığımız sene Tatvan’da hiç seracılık yoktu. Yetiştirdiklerimizi pazarladık, belediye aldı. Belediye yaptı bize yapacağını, kadınlara destek olsun diye söz vermişlerdi bizden süs bitkisi alacaklarına ama işte bazen sözde kalıyor her şey özde bir şey yok. Öyle rahat değildi, bir görseydiniz biz neler çektik neler. O kadar zorluğa rağmen çiçeklerimiz çok güzeldi, nöbet tutuyorduk bir şey olmasın diye. Satabilseydik üretime devam ederdik”(4 no’lu köy, kadın, 32 yaş).

Bir diğer yandan, seracılık projesi kırsal kalkınma projesinin ilk uygulaması olmuştur. Sadece kadın üreticilerden oluşan bu proje kadınların ekonomik gelir elde etmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, gelir getirici aktivitelerden elden edilen kazançların kimin elinde toplandığını ve ekonomik değişimin hane içine nasıl yansıdığını göstermek toplumsal cinsiyet eşitliği açısından son derece önemlidir. Bu anlamda, sahada olumlu sonuçlara rastlanmıştır. Örneğin;

“Bir yerde elin bir şey tuttu mu kimse kimseyi ezemez insanın eşi bile olsa. Şimdi eşinin eline baksan bir şey diyemezsin ama sen de eğer bir şeyler yapıyorsan konuşabilirsin. Ben mesela yeri geldiğinde eşime laf söyleyebiliyorum” (4 no’lu köy, kadın, 32 yaş) diyen kadın ekonomik gelir elde ettikten sonra aile içindeki konumunun değiştiğinden bahsetmektedir.

Araştırma sürecinde yapılan derinlemesine mülakatlarda kadınlara “ilk kazandığınız parayla ne yaptınız?” sorusu sorulduğunda ev içi ihtiyaçlar yanında, kendine de harcadığı ortaya çıkmıştır.

“Emek verip karşılığını almak çok güzel bir şey. İlk kazandığım parayla elbise aldım, alışveriş yaptım”(4 no’lu köy, kadın, 33 yaş) diyen köylünün mülakat esnasında birkaç kez duraksayarak ve çekinerek konuşması, kadının ataerkil aile yapısı içerisinde kendini ikincil olarak gördüğünü göstermektedir.

Öte yandan, kadınlar genellikle kazandıkları para ile ev ihtiyaçlarını veya özel ihtiyaçlarını karşılayabildiği için geleceğe dair plân yapabilmiştir.

“Eşimin parası benimdir, benim param onundur. Tabi ki kendi paranı kazanmak çok güzel bir şey. İlk para kazandığımda çok sevinmişim. Eskiden hiç bir şey satamıyorduk, ama şimdi gösterebiliyorum kendimi, plan yapabiliyorum”(4 no’lu köy, kadın, 32 yaş).

3.5.3. STK’nın Köylülerin Kalkınmaya Bakış Açısı Üzerindeki Etkisi

Tarım kooperatifçiliğinde köylü üretimi yapan çiftçilerin genel amacı, piyasanın artan rekabet koşullarında çiftçilerin üretime devam edebilmesidir. Küçük üreticilerin örgütlenmesi ve dayanışması halinde endüstriyel üretime karşı kolektif bir savunma gerçekleşmiş olur. Ancak dayanışma bilinci yerine kâr odaklı bir anlayışın geliştirilmesi, kooperatifçiliği şirket tanımı altında sıkıştırır ve kapitalizme karşı değil kapitalizmin kendisine bir alternatif oluşturur. Bu ayrımı görebilmek için, Özyeğin Vakfı tarafından uygulanan 8 yıllık kırsal kalkınma projesinden sonra, havzada yaşayan köylülerin kalkınmaya bakış açısı kolektif bilincin değerlendirilebilmesi açısından önemlidir. Bu nedenle sahada sorulan sorulardan biri de kalkınma kelimesinden ne anlaşıldığıdır.

Kavar Havzası’nda 2 no’lu köyde yaşayan bir kooperatif üyesinin kalkınmayı “armut ağacının üzerine elmanın aşılması gibi bir şey” şeklinde tanımlaması ilginçtir.

“Kalkınma, esas kalkınma nasıl olur bana göre. Bir ağacı düşünün, kendi kökleri üzerinde yaşıyorsa eğer gelişebilir. Olması gerektiği gibi gelişebilir ve olması gerektiği yere varabilir. Biz şimdi çoğu zaman bakıyorum, kendimiz olamıyoruz. Kendimiz değiliz. Yani zaman zaman kendi aleyhimize karar verebiliyoruz. Başkası olmuşuz biraz. Armut ağacının üzerine elmanın aşılması gibi bir şey. Bunu havzanın dışına da çıkarak genel olarak söylüyorum yoksa bütün bu yaşadıklarımızı niye yaşayalım? Havza halkının ekonomik olarak gelişebilmesi için ben üyeyim. Ama niye örneğin böyle bir zamanda kalkınmaya muhtaç olalım niye? Etkenleri çok.” (2 no’lu köy, erkek, 52 yaş).

Yukarıdaki ifade halkın ihtiyaçlarının proje yürütücüleri tarafından saptanmasına bir eleştiri niteliğindedir. Bu eleştirinin temelinde, “insan ve doğa özgür olduğu müddetçe kendiliğinden gelişecek ve kalkınacaktır” düşüncesi yatmaktadır. Yani, köylünün

ifadesinde, kalkınma nosyonunun bir zorunluluk olmaktan öte toplumun potansiyeli olarak ilerlemesi gerektiğine işaret edildiği söylenebilir.

Yukarıdaki ifadenin özünde yer alan anlama yönelik Bookchin benzer bir örnek vermiştir.

“Örneğin, bir meşe ağacı olma potansiyelini barındıran palamut ya da bütünüyle olgunlaşma ve yaratıcı bir yetişkin haline gelme potansiyelini taşıyan insan embriyosu. Bu nosyon (kavram), her halükârda, bir özgürlük mesajıdır zorunluluk değil; o bize içkin bir gerçekleşme çabasını anlatır, önceden belirlenmiş bir tamamlanmışlığın kesinliğini değil” (Bookchin, 2017: 17).

Ekolojik görüşe göre kalkınma tanımının temel özelliği, halkların ve toplumların nicelikleri yerine, kültürlerinin özelliklerine ve yurttaş niteliklerine vurgu yapmasıdır. Dolayısıyla kalkınma yalnızca ekonomik bir gelişme için değil bireylerin kendi yaşam alanlarında aktif katılımcı olabilmesi ve insani bir yaşam düzeyinin sağlanabilmesi açısından önemlidir.

Kavar Havzası kırsal kalkınma pratiğinin aktörleri hem yerel halk hem de STK’dan oluşmaktadır. Bu nedenle yerel halkın kalkınma kavramına getirdiği tanım kadar STK’nın da kalkınmayı uygulama şekli ve pratiği oldukça önemlidir. Örneğin,

“Bilgisayar eğitimi, kırsal girişimcilik dersleri verildi. Ama işte ben bu işi burada yapayım, gençler kalsın, iş imkânı yaratayım gibi bir şey olmadı. Kendi sütümüzü kendimiz işletebilseydik gençler de köyde kalırdı. Bu proje, sadece üretime dair bir kalkınma çalışmasıydı” (5 no’lu köy, erkek, 27 yaş) diyen köylü kalkınma projesini sürdürülebilir olarak görmüştür.

Kalkınmanın kısa vadeli gerçekleşmesi ve köyün gençlerine kırsal yaşamda bir olanak tanınmaması, gelecekte Kavar Havzası’nda kırsal yaşamın devam ettirilemeyeceğini göstermektedir.

Öte yandan, köylülerin sürdürülebilirlik inancı kooperatife değil vakfa bağlı olarak gelişmiştir. Bu aynı zamanda kooperatif üyeleri arasında bir güvensizliğin oluşmasına da neden olmuştur.

“Toplantılara katılmaya çalışıyorum elimden geldiğince ama vakıf gittikten sonra kooperatife de çok güven kalmadı. Vakıf buradayken daha iyi satabiliyorduk ürünlerimizi. Örneğin, ben daha önce kooperatife süt veriyordum, ama şu an vermiyorum. Çünkü kooperatif sütümüzü alıyor ama para bize gelmiyor. Vakıf buradayken kooperatif geliyordu”(1 no’lu köy, kadın, 26 yaş).

Vakfın proje sürecinde kooperatifin maddi sıkıntılarını çözmesi, ancak proje bittikten sonra kooperatifin sorunların üstesinden yalnız başına gelememesi köylüler arasında bir güvensizliğe sebep olmuştur. Bu nedenle katılımcılık proje sürecinde sağlanmışsa da kısa vadeli olarak gerçekleşmiştir.

Kalkınma projesi sürecinde köylülerin yaşam kalitesini yükseltecek yardımlar ve destekler yapılmıştır.

“Yani köylülerin menfaatleri vardı, mesela vakıf çok yardımcı oldu. Ahır yaptılar ağaç diktiler, süs bitkiciliği için ders verdiler, işkur bize maaş verdi her ay. Hem eğitim alıyorduk hem de desteklemek için para veriyorlardı. Sertifika kurslarına gittik, çiçeklik ve arıcılık sertifikamız var. Açev kadınlara destek amaçlı bir eğitim verdi” (4 no’lu köy, kadın, 48 yaş) diyen köylü, yapılan desteklerin devam edebilmesi için vakıf ile işbirliği yapıldığını ileri sürmektedir. Çünkü köylüler bu işbirliğinin gerçekleşmemesi halinde vakıftan yardım alamayacaklarını düşünmüştür.

Köylülerin kalkınma kavramına getirdiği yardım tanımını hem katılımcılığı olumsuz bir biçimde etkilemiş hem de yerel bilginin değişmesine neden olmuştur. Bunun bir örneğini kırsal kalkınma pratiği sürecinde Kolbaşı köyünde inşa edilen fırın projesinde görmekteyiz. Fırın projesine bir sonraki başlıkta yer verilmiştir.

3.5.4. Fırın Projesi

Havzanın yer aldığı bölgede ekmekler eski bir yöntem olarak bilinen tandırlarda pişirilmektedir. Tandırlar, genellikle yere gömülü özel fırın şeklindedir. Bu şekilde pişirilen ekmeklerin uzun süre tazeliğini koruması kadınların tandırı kullanmasındaki en önemli nedendir. Buna yönelik, havzadaki kadınların genel söylemi şu şekildedir:

“Fırın ekmeği çok çabuk bayatlıyor, bizim tandır ekmeklerimiz ince oluyor o yüzden 20 günde bir ekmek yapsam yetiyor bana” (4 no’lu köy, kadın, 32 yaş).

Fakat kullanılan tandırlar nedeni ile birçok kadının dumandan kaynaklı zehirlenme veya tandıra düşme, yanma gibi tehlikeler ile karşı karşıya kaldığı gözlenmiştir. Bu tehlikenin ortadan kaldırılabilmesi ve köylünün yaşam düzeyini yükseltmek için 5 köyün ortak kullanımına açık fırın inşa edilmiştir. Köy fırınının yapımı hakkında alınan kararlar ile ilgili süreç şu şekildedir:

“Köy fırını iki köyün genel talebiydi. Bu köylerde fırın yapıldıktan sonra 1-2 köy daha heveslendiler” (Bayramoğlu, 29.12.2019, İstanbul).

Fotoğraf 8. Kırsal Kalkınma Projesi Kapsamında İnşa Edilen Fırın

Kaynak: Özyeğin Vakfı Kavar Havzası Kırsal Kalkınma Raporu’ndan alınmıştır.

Fırın projesi, ekmek yaparken zarar gören kadınların talebi ile değil, vakfın havzada yaptığı araştırma ve gözlemler sonucunda ortaya çıkmıştır. Yukarıdaki fotoğraf fırının açıldığı gün çekilmiştir. Fotoğrafta yer alan kadınlardan biri açılış gününü şu şekilde aktarmıştır:

“İlk fırın yapıldığında ben hamur yapmıştım. Vakıftakilerden biri dedi ki; “seni görmeyi çok istiyoruz, nasıl ekmek yapıyorsun?”. Ama beni görmelerini

istememiştim ben. Sonra bana dediler ki, biz fırını yaptığımızda senin orada ekmek yapmanı çok istiyoruz. Sonra fırını bitirdiler ama kimse fırında ekmek yapmıyordu. Benim evime geldiler, dediler ki hadi hamurunu al fırına gidiyoruz. Sonra mavi bir leğenim vardı, orda hamur yaptım. Gittim fırının önüne, başka köyden de birkaç kadın geldi. Ben de çekinmedim artık 11 tane kade yaptık, geri kalanı da ekmek yaptık. Hepsini dağıttım sonra. Çünkü ben tandır ekmeğİ dışında ekmek yemiyorum” (4 no’lu köy, kadın, 32 yaş).

Köylüler fırının yapılmasına onay vermelerine rağmen, fırını ilk günden beri yalnızca düğün, yas, bayram gibi özel günlerde kullanmaktadırlar. Kadınların bu şekilde bir talepte bulunmasına rağmen köy fırınına kullanmaması dikkat çekicidir. Bu nedenle, araştırma sürecinde kadınlara sorulan sorulardan biri fırın kullanımı ile ilgilidir. Havzadaki kadınların, fırın olmasına rağmen tandırda ekmek pişirmeye devam etmeleri ile ilgili olarak şu şekilde bir ifadeye rastlanmıştır:

“Vakfın projesinde vardı, söyleyince biz de onayladık. Kimse istemiyoruz demedi. Neden biliyor musun çünkü destekleme yapılıyordu, ahır yapana örneğın. İlk geldiklerinde işte köylülere destekler veriliyordu, o yüzden kimse hayır demedi” (4 no’lu köy, kadın, 32 yaş).

Aynı sorun benzer şekilde araştırma sürecinde proje ekibine de yöneltilmiştir. Nitekim Bayramoğlu da fırının köylüler tarafından tercih edilmediğini doğrulamaktadır:

“Fırınları yaparken de geleneksel tandır ekmeğİ yapımının sonlanacağı, fırınların günlük üretimde kullanılacağı beklentimiz yoktu. Yine de sizin de gözlemlerinizi doğruladığı beklediğimizden daha düşük bir kullanım alanı olduğunu ben de düşünüyorum. Bununla birlikte bayramlarda, düğünlerde, ramazan aylarında fırınlar kullanılıyor ve kadınların bir araya gelebildikleri mekân olma işlevini yerine getiriyor” (Bayramoğlu, 29.12.2018, İstanbul).

Yukarıda yer alan ifadelere göre, köylü kadınların fırın projesini onaylamasına rağmen fırını kullanmaması arasında bir çelişki mevcuttur. Bu sorunun üç temel nedeni vardır.

1. Yöredeki tandır ekmekleri genellikle ince ve uzundur. Geleneksel hale gelen bu tandır ekmeklerini fırında pişirmek olanaksızdır. Ayrıca, tandırlar ev içindedir, erişimi kadınlar için rahattır.
2. Fırınlarda odun ateşi ile yanmakta olduğu için bir kadın tek başına fırını yakamamakta, dolayısıyla da ekmek pişirmek için her seferinde komşularını beklemek zorunda kalmaktadır. Bununla birlikte fırın ekmekleri tandır ekmeğine göre daha hızlı bayatladığı için kadınlar tarafından tercih edilmemektedir. Kadınların ev içi iş yükü çok fazla olduğu için genellikle pişirilen tandır ekmekleri evdeki derin dondurucularda saklanabilmekte ve haftalarca tüketilebilmektedir. Bu da kadınları sık sık ekmek pişirmekten kurtarmaktadır.
3. Köylüler, kalkınmayı sağlayan vakfı bir “destek veya yardım sağlayıcı” olarak görmektedir. Yani, köylüler fırın taleplerini vakıf ile iletişim kurmaya veya yardım almaya devam etme yolu olarak görmüştür. Dolayısıyla, bu çelişki üzerine düşünüldüğünde, genel bir sorunsal ile yerel tekil bir sorunsal arasındaki dolayım olarak STK ya da vakfın konumunu belirlemek daha sağlıklı olabilir. Katılımın bir yetki aktarımı mı yoksa bir sorumluluk paylaşımı mı olarak ortaya çıktığını saptamak önemlidir.

Tandırın gelenekselliği ve işlevselliği kendisine zarar verse bile kadınlar tarafından tercih edilmektedir. Tandırlar her ne kadar STK’ler tarafından doğru bir biçimde tehlikeli görülse de tandırda ekmek pişirme köylü kadınlar için bir yaşam biçimi haline gelmiştir. Ancak, yerelin ihtiyaçlarının STK tarafından belirlenmesi ve geleneksel bir sorunun modern bir yöntem ile çözülmeye çalışılması fırının nadir kullanılmasına neden olan etkenler arasındadır. Çünkü fırın moderniteye ait bir yemek pişirme kültürü iken, tandır gelenekseldir. Dolayısıyla modernleştirme talebi yukarıdan aşağıya bir seyir takip etmiştir.

Kadınlar fırını kullanmayacaklarını bilmelerine rağmen vakfın fırın projesini kabul etmiştir. Bunun nedeni ise 3.maddede de belirtildiği gibi, vakfın destek veya yardım mekanizması şeklinde algılanmasıdır. STK ve köylüler arasındaki ilişkinin biçiminin katılımcılığa etkisini aşağıdaki şekilde görmekteyiz:

“Köylüler şöyle düşünüyordu, vakıf kooperatifi destekliyor, biz üye olursak vakıf bize şunu verecek bunu verecek gibi beklentiler vardı. Şimdi o umduğunu

bulamadığı için kooperatiften ayrılan üyeler var örneğin. Hâlbuki vakıf politikası ayrıdır kooperatif politikası ayrıdır”(4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Dolayısıyla, kalkınma projesinin köylüler tarafından bir destek veya yardım olarak algılanması bir yandan ihtiyaçların yeniden biçimlenmesine neden olurken bir diğer yandan da öznenin kendiliğindenliği bağlamında bir çelişki oluşturmaktadır. Yani, vakıf ve köylüler arasında gerçekleşen katılımcı karar alma mekanizmalarında, köylülerin kararları kalkınma projesinde yer alan hedeflere göre biçimlenebilmektedir diyebiliriz.

3.6. Piyasa Sistemi - Kavar Kooperatifi İlişkisinde Hiyerarşi ve Tahakküm İlişkilerinin İnşası

Kooperatif örgütlenmeleri kolektif bir dayanışma bilinci ile kapitalizmin emek ve doğa sömürüsüne karşı hayatta kalma mücadelesi veren sosyal bir harekettir. Kapitalist piyasa küçük aile üreticiliğinden ticari işletmeciliğe, geleneksel üretimden endüstriyel üretime, ürün çeşitliliğinden monokültüre, adil fiyat yerine kapitalist fiyata geçişi zorunlu kılarak hem insan hem de doğa üzerinde bir tahakküm kurmaktadır. Dolayısıyla, piyasa sisteminde sürdürülebilir olan tek şey kapitalizmin kendisidir. Şirketlere bağımlı kalmak istemeyip küçük üreticiliğe ve yaşamına devam etmek isteyen üreticiler doğrudan tüketiciye ulaşamadığı için gıda şirketlerine veya piyasaya dahil olmak zorunda kalır. Bu zorunluluğun dışına çıkabilmek için üreticilerin ürünlerini aracısız bir şekilde tüketiciye ulaştırması gerekmekte veya üretici ve tüketici kooperatifleri arasında bir dayanışmanın sağlanması gerekmektedir. Ancak kırsal alanda üretime devam çiftçiler için bu alternatif her zaman yaratılamamaktadır.

Yerel kooperatifler, dev kapitalist şirketler karşısında üretime devam edebilmek için örgütlenmekte olsa da pazar sorunun aşılabilmesi hem örgütlenmeyi hem de dayanışmayı zayıflattığı için birçok kooperatif sönmektedir. Bunun örneklerini Türkiye’deki deneyimlerde de görmekteyiz.

“Ovacık Doğal Ürünler Kooperatifi dükkânlarında şirket ürünlerinin satılması, başlanması ile ortaya çıkan sorunlar, Tire Süt Kooperatifi’nin endüstriyel

hayvancılık biçimlerini kullanması, Panko Birlik'e bağlı Pancar Üreticileri Kooperatifleri'nin kurduğu Konya Şeker Fabrikası Torku markası ile Anadolu Birlik Holding altında faaliyet sürdürmesi, Kadıköy Kooperatifi'nde yaşanan kooperatif işlerinin birlikte yapılmaması sorunlarının çözülmemesi ile bir grubun ayrılmak zorunda kalması, Devrek Güneşi Tarımsal Kalkınma Kooperatifi'nin kur farkı nedeniyle maddi sıkıntı içinde olması, Dayanışma Kooperatifi, Halk-Bes-koop gibi bazı kooperatiflerin siyasal örgütlerin yan kuruluşları olarak kurulması, Hopa Çay Kooperatifi ortaklarının çay kesimini Gürcü göçmen işçilere yaptırması, Dokuz Höyük Tarımsal Kalkınma Kooperatifinin hayvan yemi olarak gdo'lu ürünler kullanmak zorunda kalması⁵⁷ kapitalist piyasanın sisteme dahil olmaktan başka tüm alternatifleri yok ettiğini göstermektedir.

Kapitalist piyasaya ekonomik büyüme ile alternatif sunmak yerine kapitalizme karşı bir alternatif bulmak için yerelde kurulan kooperatiflerin bir örneğini de Kavar Kooperatifi oluşturmaktadır. Kavar Kooperatifi kendini şu şekilde tanımlamaktadır:

- Klasik kooperatif anlayışından uzak,
- Kâr hırsı ile değil özgücüne ve öz emeğine güvenen,
- Bireysel değil toplumsal çıkarı sağlayan,
- Hem tüketiciye hem üreticiye kazandıran bir kooperatif.

2018 yılı itibariyle, Bitlis ilinde yer alan kooperatif bilgilerine aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

---

⁵⁷Çetin Durukanoğlu, “Kriz ve Hayatta Kalma/Savunma Araçlarından Biri Olarak Kooperatifler” (Çevrimiçi),2019, <http://guvenlicalisma.org/19906-kriz-ve-hayatta-kalma-savunma-araclarindan-biri-olarak-kooperatifler-cetin>, 10.03.2019

Tablo 23. Bitlis İlinde Yer Alan Kooperatif Bilgileri

2018 Yılı Bitlis İline Bağlı Koop.	Merkez	Adilcevaz	Ahlat	Güroymak	Hizan	Mutki	Tatvan	Toplam
Tarımsal Kalk.Koop.	10	4	18	20	8	13	7	80
Sulama Kooperatifleri	0	1	1	0	0	0	1	3
Su Ürünleri Koop.	0	1	2	0	0	0	0	3
Toplam	10	6	21	20	8	13	8	86

Kaynak: Bitlis Valiliği İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü, “Brifing Dosyası”, (Çevrimiçi), 2018,<https://bitlis.tarimorman.gov.tr/Lists/SolMenu/Attachments/2/2018%201.%20altı%20aylık%20brifing.pdf>, 13.04.2019.

Yukarıdaki şekilde yer aldığı gibi Bitlis ilinde toplam 80 tane tarımsal kalkınma kooperatifi kurulmuştur. Bu kooperatifler arasında sadece 4 tanesinin aktif olduğu bilinmektedir. Bunun nedeni kooperatiflerin aşağıdan yukarıya doğru bir talep ile kurulmamasıdır.

“Bitlis’te toplam 80 kooperatif var, 30’u faal ancak 4’ü aktif. Neden aktif değil? Çünkü kamunun desteği ile kurulmuş, projeler bitince kooperatifçilik de bitmiş. Genellikle ağaç dikme üzerine kooperatif kuruluyor. Bitlis’te 620 genç çiftçiye hibe verildi. Peki kaç kişi geride kaldı? 20 kişi dahi ortada yok” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş)

Kooperatiflerin dayanışma bilinci yerine kamu tarafından alınan hibe için kurulması birçok kooperatifin sonlanmasına neden olmuştur. Bu aynı zamanda kooperatifin içeriğinin dayanışma ve örgütlenmeden değil kâr elde etme anlayışından oluştuğunu

göstermektedir. Örneğin, sadece hibe alabilmek için kurulan kooperatifler hibe ile alınan hayvanları sattıktan sonra kooperatifçiliğe devam etmemiştir.

Bitlis ilinde yalnızca Kavar Kooperatifi, STK ve köylü işbirliği ile kırsal kalkınma projesi dahilinde kurulmuştur. Kooperatifleşme vakıf tarafından, yerel kalkınmanın sürdürülebilirliği açısından en önemli faaliyetlerden biri olarak görülmüştür.

Kavar Kooperatifinin ekonomik geçim kaynağı, bölgede yaşayan insanların tarım ve hayvancılık deneyimleri göz önünde tutularak belirlenmiştir. Kırsal kalkınma proje sürecinde ekonomik faaliyetlerin geliştirilmesi için proje ekibi tarafından araştırmalar yapılmış ve köylülere eğitimler verilmiştir. Havzada hayvan yemi olarak kullanılan silajlık mısır üretimi yapılmaya başlanmış, daha önce yapılmayan arıcılığa başlanmış ve çiğ süt üretimi projesi yürütülmüştür.

Çalışmanın bu bölümünde kooperatif işleyiş sürecinde Kavar Kooperatifi'nin piyasa sistemi karşısında yaşadığı zorluklar sahadaki örnekler üzerinden anlatılacaktır.

3.6.1. Arıcılık Projesi

Bitlis iline bağlı Tatvan ilçesi coğrafi yapısı, iklimi ve bitki örtüsü bakımından, arıcılık için oldukça avantajlı bir konuma sahiptir. Bitlis yöresinde arıcılık faaliyetleri yaygın olmasına rağmen Kavar'da daha önce hiç arıcılık yapılmamıştır. Bunun en önemli nedeni havzanın uzun yıllar kentte yaşamak zorunda kalması ve hayvancılıktan uzak kalmasıdır. Kavar Havzası kırsal kalkınma projesi sürecinde köylülere ekonomik gelir getirici faaliyetler araştırılmış ve arıcılık fikri ortaya çıkmıştır. Ancak daha önce, havzada yaşayan kadınların gelir getirecek bir faaliyette bulunmak istemesi nedeni ile arıcılık projesi kadınlar ile başlatılmıştır.

2011 yılında, kadınların güçlendirilmesinin bir aracı olarak oluşturulan Kadın Güçlendirme Fonu'na başvurulmuş ve üç kadınla arı yetiştiriciliği başlatıldı. Bu fon ile her kadına 10'ar adet arı kovanı ve arıcılık için gerekli ekipmanlar alındı. Daha sonra arıcılık malzemelerini tamamlayan üç kadına arıcılık eğitimi verildi. Sezon sonunda kovanlarını iki katına çıkaran kadınlar yaklaşık 3500 TL gelir elde ederek kredilerini ödeyebilmiştir. Arıcılığa başlayan üç kadının başarılı olarak görülmesiyle birlikte havzada birçok kadın arıcılığı öğrenmek istemiş ve kısa sürede bu sayı

yükselmiştir. Bugün kooperatifte aktif olan toplam kadın arıcı üye sayısı 9, toplam kadın arıcı sayısı ise 35'tir.

Fotoğraf 9. Kolbaşı Köyünde Yürütülen Arıcılık Faaliyeti

Kaynak: Yukarıdaki fotoğraf saha çalışması esnasında araştırmacı tarafından çekilmiştir.

Arıcılık deneyimini daha önce edinmeyen kadın çiftçiler vakıf aracılığı ile verilen arıcılık eğitimi sayesinde arıcılığı öğrenmeye başlamışlardır. Bu süreci kooperatif üyesi olan bir kadın arıcı şu şekilde anlatmaktadır:

“Kooperatif ilk geldiğinde ben Tatvan'daydım. Ben de arada gelip gidiyordum tabi. En son ben evimi buraya getirmeye karar verdiğimde zaten vakıf 3-4 yıldır buradaydı. Buraya taşındıktan sonra arıcılık kursu açıldı. Ben aslında arıcılık yapmak için gitmedim, elimde bir sertifikam olsun diye gittim. Sonra kura çekildi, 4 kişi için. Sonra kurada benim de ismim çıktı. Ben tabi bir anda ne yapacağımı şaşırdım, hiç köyde yaşamamışım, bilmem etmem. Sonra arılar geldi 10'ar kovan, o zaman tabi Şengül hanım vardı. O öğretiyordu. Ben ayrıca Milli Eğitim kursuna da gittim, çok kitap okudum. Sonra herkesin 10'ar kovanı vardı, bakalım ne olacak dediler. Ben o sene 10 kovandan 87 kilo bal almıştım. O sene rekoru ben kırmıştım, Antalya'da muz bahçesinde bile o kadar bal çıkmamıştı. Sonra büyüttüm tabi. En son 35 kovandan sonra DAKA teklif gönderdi, isterlerse destek verelim diye. Sonra projeyi aldım tabi. Eşim de arada yardım ediyor bu sene yeni yeni başladı yardım etmeye. DAKA işte teklif etti, eğer teklifimizi kabul ederseniz 32,5 ben 32,5 milyar sen koy. İşini büyüt, hibe verdi işte. Sonra

Murat Bey ile Kemal Bey hazırladı projemi. Şimdi olsa şimdi kendim yaparım tabi. Birçok belge aldım DAKA projesi için. İl tarım, ilçe tarım, birçok yer. Gitmediğim devlet dairesi kalmadı. Ben projemi zamanından önce yetiştirdim. Sonra başka bir proje daha aldım, arıcılık için gereken makinaları alabilmek için. Makinaları da proje üzerinden aldığım için kimseye veremiyorum. Bu hibeli paraları neden verdiklerini sordum onlara. “iş yapın diye veriyoruz, çünkü biz baktık ki siz üretiyorsunuz, biz de size destek vermek istiyoruz dediler” (4 no’lu köy, kadın, 37 yaş).

2016 yılında havzadaki üç kadın DAKA’ya verilen arıcılık projesi tarafından desteklenmiştir. Aşağıdaki iki görsel projenin desteklendiğine dair bilgi içermektedir.

Fotoğraf 10. DAKA Tarafından Desteklenen Kolbaşı Köyü Arıcılık Projesi

Kaynak: Yukarıdaki fotoğraf saha çalışması esnasında araştırmacı tarafından çekilmiştir.

Fotoğraf 11. DAKA Tarafından Desteklenen Bolalan Köyü Arıcılık Projesi

Kaynak: Yukarıdaki fotoğraf saha çalışması esnasında araştırmacı tarafından çekilmiştir.

Bitlis ilinin bulunduğu bölgede arıcılık faaliyeti yapan işletme sayısı 2004 yılında 446 iken, 2018 yılında bu sayı 2705'e ulaşmıştır⁵⁸. Bu durum Tatvan ilçe düzeyinde 2004 yılında 23 iken, 2018 yılında 53'tür⁵⁹. Bölgede temel ekonomik geçim kaynaklarından olan arıcılık faaliyetlerinin sürekli artması üretilen balın satılmasını da zorlaştırmaktadır. Baldan gelir elde etmeye çalışan kooperatifin bölgedeki rekabet koşulları nedeni ile pazar bulamama sorunu kooperatif tarafından hazırlanan yılbaşı paketleri ile "geçici" olarak çözülmüştür. Yılbaşı paketleri vakıf ile kooperatif arasında halâ devam etmekte olan bir işbirliğidir. Her yıl sene başında havzadaki arıcılardan toplanan bal, ceviz, nohut ve fasulyeden oluşan paketler çeşitli şirketlere gönderilmektedir. Yılbaşı paketleri şirketler tarafından çalışanlarına ücretsiz bir şekilde hediye olarak dağıtılmaktadır. Şirketlerle iletişim ve anlaşma vakıf tarafından sağlanmaktadır. Kooperatif üyesi ile yapılan bir görüşmede, dağıtılan yılbaşı

⁵⁸ TÜİK, "Hayvancılık İstatistikleri", (Çevrimiçi), 2018, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=101&locale=tr>, 20.03.2019.

⁵⁹ TÜİK, "Hayvancılık İstatistikleri", (Çevrimiçi), 2018, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=101&locale=tr>, 20.03.2019.

paketlerinden sonra tüketiciler ile kooperatif arasında bir iletişimin gerçekleşmediği söylenmiştir.

“Açıkkası Bitlis’te arıcılık çok olduğu için fazla pazarlayamıyoruz, kalite sıkıntımız yok. Biz sürekli Özyeğin ile çalıştığımız için bu yılbaşı paketleri şeklinde, onlara veriyoruz. Bitlis’te herkesin hemen hemen balı cevizi var, Tatvan’da bir dükkânımız olsa çalışır. Ama bizim kooperatifimiz henüz o aşamaya gelmedi işin doğrusu, bu işlere para lazım. Bizim de henüz elimizde para yok o yüzden mümkün olmuyor. 35 civarında arıcımız var aktif olanların sayısı 25. Bu 25 kişinin hepsinden eşit miktarda bal alıyoruz biz siparişlere göre. Diyelim 50 kilo siparişimiz var. Şu an kaç tane arıcımız var? 25 tane, her birinden 2 kilo alıyoruz. Tabi şöyle öncelikli olan üye kadınlardır, tabi hedef hepsidir ama siparişlere göre öncelik üyeler sonra üye olmayan arıcılardır. Örneğin geçen dönem Fiba Holding 3000 paket aldı, Shell de aldı. Aracı da şu an hala vakıf. Vakıf bize listeyi hazırlıyor, Fiba veya Shell bu kadar fiyata almak istiyor diyor biz de kabul edip o fiyata satıyoruz. Ama yılbaşı paketleri ile dağıtılan balları alan çalışanlardan geri dönüş olmuyor, birkaç soran oldu, ama onlar da maddi durumu çok iyi olan insanlar.” (2 no’lu köy, erkek, 36 yaş).

Pazar bulma sorunu nedeniyle geliştirilen yılbaşı paketleri kısa vadeli bir çözüm seçeneği olarak kalmıştır. Daha önce seracılığın da sonlanmasına neden olan bir kuruma bağımlı olma krizi bu defa kendini bal üzerinden şirketlere bağımlı olarak göstermektedir.

Vakıf çalışanı ile yapılan görüşmede işbirliği “yerel kapasitesinin oluşturulması için rollerin değişmesi” şeklinde değerlendirilmiştir.

“Vakfın Kavar Kooperatifi’ne olan desteği yıllar içinde azalarak devam eden bir seyir izlemiştir. Biz bunu kalkınma çalışmalarında rol değişimi olarak adlandırıyoruz. Kooperatif güçlendikçe, vakfın kendisini geri çekmesi, kendisini gereksiz kılacak yerel kapasite oluşturmaları. Yaklaşık 2 yıl önce de finansal destek hemen hemen sonlandırılmış, danışmanlık çerçevesinde sınırlandırılmıştır” (Bayramoğlu, 29.12.2019, İstanbul).

Bu çözüm sürecinde kooperatifin yerel kapasitesini oluşturacağı düşünülmüşse de bu durum henüz gerçekleşmemiştir. Kooperatif başkanı ile yapılan bir görüşmede yılbaşı paketleri için yapılan işbirliğinin ne zaman sona ereceğinin bilinmediği aktarılmıştır.

“Yılbaşı paketlerinin ne zaman kesileceğini bilmiyoruz. Piyasada çok fazla var bu yüzden yılbaşı paketleri olmazsa satabileceğimizi hiç sanmıyorum”(4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Geçici bir çözüm olarak sunulan yılbaşı paketleri, gelir düzeyinde istikrar sağlayamadığı için köylülüğün ve üretimin sürekliliği gerçekleşmemektedir. Süreksizliğin olması arıcı kadınların kooperatife güvenmemesine neden olduğu için 35 kadın arıcıdan yalnızca 9’u kooperatif üyesidir. Kooperatife bal vermeyen kadınlar, ballarını genellikle kent deneyimi sürecinde edindikleri eş, dost veya akrabalarına satarak gelir elde etmektedir. Bu nedenle gelir düzeyindeki istikrarsızlığın kolektif üretim sürecini engellediğini ve kooperatifteki dayanışma bilincini zedelediğini söyleyebiliriz.

“Vallah sütümü vermiyorum kendim değerlendiriyorum. Balımı da ilk iki sene verdim sonra vermedim. Kendi imkânlarımla daha çok satabildiğim için kendim değerlendiriyorum. Benim elimde de bal kalmıyor, satabiliyorum. Hep dışarıya gönderiyorum, yurtdışına ya da şehir dışına. Ben kooperatiften umudumu kestiğim için artık pek ilgilenmiyorum. İşler çok kötü, şu an yürüyeceğine inanmıyorum. Şu an bizim kooperatifin büyüme değil küçülmeye gittiğini çok iyi biliyorum. Ürünlerin teşhir edilmesini mesela ben hep istedim, bizim buralarda süt, bal, fasulye, bal her şey var. Sen buna zemin hazırlarsan verimli olur. Biz de dedik kışın bir çalışma yapalım, hangi köyde ne iyi yetiştiriyorsa yetiştiresin. Daha sonra kooperatif bunları alsın. Sonra biz bunları sergileyelim gerekirse Tatvan’da bir yer açılır. Biz burayı doğru bir şekilde işletseydik geliri de verimi de iyi olurdu”

Pazar koşulları kooperatif üyeleri arasındaki dayanışma bilincini yıkarak çiftçilerin sisteme eklenmesini zorunlu hale gelmiştir. Bu durumda küçük köylü üreticiliğinin iki seçeneği vardır, ya kooperatif ile dayanışarak gelir istikrarsızlığı riskini göze alacak

ve piyasaya dahil olacak ya da bireysel olarak tek başına pazar arayışında bulunacaktır. Her iki seçenek de kapitalist sömürünün bir parçasıdır. Bu nedenle, piyasadaki rekabet koşullarının yarattığı çıkmaz köylülükü süresiz kıldığı gibi köylü üreticilerin de işçilere dönüşmesini zorunlu kılmaktadır. Üreticinin tanım olarak alıcı veya satıcıya indirgenmesi köylülük olgusuna bakış açısını da değiştirmektedir.

Hiyerarşik ekonomik model, üreticiler arasında eşitsiz ilişkiler yaratmanın yanı sıra toplumsal ilişkileri de egemenliği altına almaktadır. Arıcılar arasında dayanışma bilinci yerine bireysel kâr elde etme düşüncesinin ortaya çıkması bunun bir örneğidir. Çünkü toplumsal ilişkilerin dönüşümü kolektif anlayışı zedelemiştir. Kooperatif üyesi ile yapılan görüşmede havzadaki dayanışma ve örgütlenme sorununun nedeni kooperatif bilincinin içselleştirilememesi ile açıklanmıştır,

“Şimdi bizim kooperatifimizi kurmamızdaki temel amacımız havzaya bir katkı sunmaktır. Bir artı değer yaratmaktır. Ama şimdi çoğu insan bireysel çıkarın peşindedir. 10 lira kooperatife kalacağına bana kalsın düşüncesi var. Mesele bireysel çıkardır. Toplumsal çıkar havzada yok, kooperatifte dayanışma yok” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Kavar Havzası’ndaki üreticiler dönemselsel olarak, ürünlerini piyasa koşullarında kooperatifin sunduğu fiyattan daha yüksek bir fiyata satabildikleri için kooperatiftan çekilmişlerdir. Fakat bunun tersi bir durumun yaşanması da ihtimaller arasındadır. Örneğin, Bitlis yöresinde arıcılık yapan işletme sayısı son 15 yılda yaklaşık 6 katına çıkmıştır. Dolayısıyla bal arzının artması durumunda üreticilerin yeni talep karşısında güçleri kırılacak ve fiyat düşecektir. Bu nedenle, Kavar Kooperatifi’nin sürdürülebilir olabilmesi için köylülerin emeklerini kolektif olarak sunması gerekmektedir. Ancak tüketiciye aracısız bir şekilde ürünün ulaşması öncelikle kooperatif üyelerinin kolektif çalışmasına bağlıdır. Toplumsal çıkar meselesi tüketici kooperatifleriyle dayanışma sürecinde de kendini göstermiştir. Örneğin, Kavar Kooperatifi’nin ürünleri İstanbul’daki tüketici kooperatifleri tarafından yerel üreticiyi desteklemek ve dayanışmak için üzerine kâr konulmadan alınmaktadır. Ürünleri satın alan kooperatiflerin temel amacı ürünleri aracısız bir şekilde tüketiciye ulaştırmak ve

üreticiyi desteklemektir. Ancak Kavar Kooperatifi tüketici kooperatifleri ile yapılan anlaşmanın amacını öncelikle “ekonomik kazanç” olarak açıklamaktadır,

“Bu havzada kooperatif kurulurken halkın ve üreticilerin ilk amacı ekonomik kazanç sağlamaktı. Bunu sağlamak için de ürünlerin hem satışının yapılması hem de tanıtımının yapılması gerekmekteydi. Tüketici kooperatifleri bunun için çok yardımcı oluyorlar. Tabi üreticiler kazanırken tüketiciler de doğal gıdaya erişebiliyor”

Bununla birlikte, Kavar Havzası’na yakın olan il veya ilçe marketlerinde kooperatif ürünleri satılmamaktadır. Bunun nedeni ise piyasaya entegre olmama veya aracısız tüketiye ulaştırma gibi bir düşünce ile değil aksine çiftçilerin daha fazla üretim kapasitesine sahip olamayışı ile açıklanmıştır.

“Markette ürünlerimizi satmamamızın nedeni o kadar büyük bir üretim imkânımızın olmamasıdır” (4 no’lu köy, erkek, 29 yaş).

Kooperatifte aktif katılımcı bir erkek ile yapılan görüşmede aracılardan, üreticinin elde edeceği kazanca göre seçildiği belirtilmiştir. Yani tüketicinin adil fiyat ile ürüne erişmesi bir kriter olarak görülmemiştir.

“Kaça sattığına göre değil bizim paramızı verebilecek mi veremeyecek mi ona göre seçiyoruz. Çünkü bizim için önemli olan o” (2 no’lu köy, erkek, 36 yaş).

Ancak bu durum üretici kadınlar için farklı bir şekilde açıklanmıştır. Adil fiyat sorunu ile ilgili olarak sahada görüşme yapılan kadın aracı sorunu şu şekilde aktarmıştır:

“Mesela ben Tatvan’a gittim, bir balcıya girdim. Girdim dükkâna, dedim hakiki balınız var mı? Dedi işte kilosu 170, 180, 250’ ye kadar. Dedim abi çok pahalı ya niye bu kadar yüksek. Sonra dedim ki başka balınız yok mu ben gerçek bal istiyorum. Sonra dedi ki, ya ablacım Kavar’da bir bal üretiyorlar, aklın hayalin durur, çok güzel dedi. Sıfır şeker, hepsi analiz ediliyor, harikadır. Ama biz alamıyoruz. Neden dedim? Çünkü bize çok pahalıya veriyorlar dedi. Ne kadar dedim? Dedi ki bana 75-80 e verdiler. Peki dedim sen 75 80 e alıyorsun burada

200'den aşağı satmıyorsun. Peki dedim sen arı kovanın kapağını bir kere açmıyorsun bir emek vermiyorsun, sen niye ondan bu kadar kâr ediyorsun. Zaten helali yüzde 30'u geçmeyecek şekildedir. Ablacım dedi ben kâr etmesem niye bu işi yapayım. Valla dedim ben de Kavar'da en çok balı üreten biri olarak sana balımı vermem. Çok sinirlendim. 75'e çok diyorsun, 200'e satıyorsun. Sonra işte abla ne olur bana ver. Dedim sana gram vermem. E niye kooperatife daha ucuza veriyorsun dedi. Dedim kooperatife veririm ama sana vermem. Kooperatife vermek zorundayız. Köyün kooperatifine ben nasıl destek vermeyeyim. Öyle şey olur mu?"(4 no'lu köy, kadın, 37 yaş).

Üretici ve tüketiciyi bir arada tutan ahlaki bütünlüğün zarar görmesinin etkilerini Kavar Kooperatifi'nde en çok kadın üreticiler hissetmiştir. Çünkü kadın arıcılar emeğe yalnızca meta veya bal üretmek olarak bakmak yerine emek ile toplumsal bir ilişki kurmaktadır. Bu nedenle piyasa ekonomisinde anlamını yitiren adil fiyat sorunu emeğe toplumsal bir anlam katan üretici kadınlar için sorun haline gelmektedir.

Sonuç olarak, pazar ekonomisinin yarattığı rekabet ve büyüme hırsı, küçük üreticiliğin ve köylülüğün, dayanışma bilincinin, emek biçiminin ve toplumsal ilişkilerin üzerinde hiyerarşi kurarak bir dönüşüme neden olmaktadır. Bu bağlamdan hareketle, kapitalist piyasanın, kooperatifin kolektif sürecinde yer alan katılımcılığı ve dayanışmayı doğrudan etkilediğini söyleyebiliriz.

3.6.2. Çiğ Süt Üretimi Projesi

Kavar Havzası'nın bulunduğu bölge dağlık yapısı ve coğrafi koşullarından ötürü hayvancılığa oldukça uygun bir havzadır. Bu nedenle geçmişten günümüze kadar havzanın en önemli geçim kaynaklarından biri süt hayvancılığı olmuştur.

2010 yılına kadar, sıcak ortamda hızla bozulan sütler havzada soğutma tankı olmadığı için süt ürününe çevrilir ve peynir, yoğurt veya tereyağı şeklinde pazarlanırdı. Sütün sağılmasından işlenmesine kadar tüm işleri kadınlar yapardı. Fakat kadınlar iş yükünden ötürü sütünü değerlendiremeyince sütler hızlı bir şekilde bozulurdu. Ayrıca işlenen sütün Tatvan'a götürülüp orada pazarlanması için harcanan mazot parası da

kazanılan gelirin çok az olmasına neden olmaktaydı. Sütten para kazanılamaması havzada hayvancılığı geriletmiş, gelir getirici bir faaliyet olarak görülmemiştir.

2010 yılında vakfın maddi desteği ile Kolbaşı köyünde Süt Toplama Merkezi kuruldu. Süt merkezinin inşaatında köylüler çalıştı. Soğutma tankları sayesinde havzada ilk kez çiğ süttten para kazanılmaktadır.

Fotoğraf 12. Kolbaşı Köyün İnşa Edilen Süt Deposu

Kaynak: Yukarıdaki fotoğraf saha çalışması esnasında araştırmacı tarafından çekilmiştir.

Sütler her sabah düzenli olarak kooperatife ait süt toplama aracı ile her haneden alınıp depoya götürülmektedir. Daha sonra depoda biriktirilen süt havzaya yakın konumda olan bir fabrikaya götürülüp toplu bir şekilde satılmaktadır.

Süt üretimindeki dönemsel artışlar nedeniyle fabrikalar sütü belli dönemlerde çok daha düşük fiyata almaktadır. Ürünlerin istikrarlı bir şekilde satılamaması veya çok düşük fiyata satılması üretimin devam etmesini engelleyen en önemli nedendir.

Kış aylarında süt ürünlerinin satışları hızlı olduğu üreticiler bireysel olarak pazara çıkabilirken, yaz aylarında süt fazlaştığı için üreticilerin bireysel olarak süt satması

zorlaşmaktadır. Sütlerin kışın yüksek fiyata satılması nedeni ile üreticiler bu dönemde sütlerini kooperatife vermek yerine yerel tüccarlara satmaktadır. Elde edilen süt miktarının değişmesi ve piyasaya yansması kooperatif ilişkilerine zarar vermektedir. Kış aylarında toplam 20-25 hane kooperatife süt verirken bu sayı yaz aylarında 50'ye ulaşmaktadır. Kooperatif bu sorunun üstesinden gelebilmek için kışın süt vermeyenden yazın süt almama kararı almıştır.

“Biz kooperatif olarak karar aldık, kışın süt vermeyenden yazın da biz almıyoruz. Kışın süt bozulmuyor diye getirip kendi yüksek fiyata satıyor, ama yazın gelip kooperatife vermek istiyor. Dayanışma yok yani”(4 no'lu köy, erkek, 54 yaş).

Ancak bu karar üreticilerin kooperatif ile ilişkisini değiştirememiştir. Çünkü sütünü kooperatife veren üreticiler de düzenli bir şekilde gelir elde edememektedir. Bu sorunun temel nedeni ise Bitlis çevresinde yer alan firmaların en az iki veya üç aylık çekler ile çalışmasıdır. Firmalar genellikle satış faaliyetlerini gerçekleştiremediği zaman kısa vadeli borçlanmakta olduğu için sütlerin parası da nakit yatırılamamaktadır. Bu firmaların çoğu düşük kapasiteli çalıştığı için verimlilik ve kârlılık oranı oldukça düşüktür. Bu nedenle bölgedeki firmaların çoğu dev şirketlere bağımlı hale gelmiştir. Dolayısıyla kapitalist piyasanın haksız rekabet koşulları içerisinde fabrikaların da verimli üretim yapması güçleşmiştir.

Üreticilerin süttten düzenli bir şekilde aylık gelir elde edememe sorunu kooperatif ile dayanışmamalarının ikinci nedenidir. Bu sorun üreticilerin zaman zaman piyasadan geri çekilmesini zorunlu kılmaktadır.

Daha önce çiğ süttten düzenli gelir elde edememe sorunu vakıf tarafından proje süreci boyunca verilen geçici olarak mikrokrediler ile çözülmüştü. Süreç hakkında şöyle bir ifade yer almaktadır:

“Vakıf buradayken şu şekilde yardımcı oluyordu. Mesela süt verdiğimiz firmadan para yerine çek alıyorduk. O çeki biz vakfa veriyorduk, vakıf da bize para veriyordu. Yani, kooperatife nakit para veriyorlardı. Tabi vakıf çekilince biz o çekleri nakite çeviremediğimiz için ödemeler gecikiyor”(5 no'lu köy, erkek, 27 yaş).

Bölgede yer alan firmaların uzun vadeli çekler ile çalışması sorunu proje sahibi vakfın verdiği mikrokrediler ile çözülmeye çalışılmıştır. Fakat projenin devam ettiği sürede verilen mikrokrediler, proje bitiş tarihinde sonlandırılmıştır. Proje bitişinden sonra devam eden çiğ süt üretiminde tekrar aynı sorunlar ile karşı karşıya kalan kooperatif üyeleri birkaç yıl sonra bu sorunun üstesinden gelemediği için kooperatife sütünü vermeyen köylü sayısında artış gözlenmiştir.

“Çiğ süt üretimine ilk başlandığında 15-20 kişi vardı. 2018 yazına kadar da bu sayı 30-40 a kadar yükseldi. Fakat şu anda tekrar 15’e düştü. 5 aylık ödemeler aksadığı için süt veren köylü sayısında azalma oldu. Azalmada iki etkin faktör var. Birincisi geciken ödemeler, ikincisi de ineklerin doğum ayları” (5 no’lu köy, erkek, 27 yaş).

Borçlanmadan alınan mikrokrediler çiğ süt üreticiliğinin devamlılığı için geçici bir çözüm sunmuşsa da madalyonun öteki yüzünü gizlemiştir. Mikrokrediler sonlandıktan sonra kooperatifin ödemeleri geciktirmesi üreticilerde kooperatife karşı bir güvensizlik oluşturmuştur.

“Süt parasını aldığımızda bir gün bile beklemiyoruz, hemen insanların parasını veriyoruz. Sütten gelen para ile zaten süt toplama tankının mazot parası, masrafı falan veriliyor. Kooperatifin bir geliri yok, kârı yok, gideri olduğu için para kalmıyor. Kooperatifin bir sermayesi yok, 60-70 milyarı olması lazımdı kasasında. Vakıf buradayken köylünün parasını veriyordu, köylü de biz sattık hemen parasını aldık zannediyordu. Hâlbuki fabrikadan para alınca vakfa geri veriyorduk. Köylüler bize sürekli soruyorlar. Vakıf buradayken paramız her ay peşin veriliyordu, vakıf gidince neden para verilmiyor? Vakıf belki bu kadar parasal destekte bulunmasaydı, insanlar zorluğu öğrenmiş olsaydı şimdi böyle kooperatifte güvensizlik oluşmazdı. Vakıf gittikten sonra kooperatife çok güven kalmadı. Vakıf buradayken daha iyi satabiliyorduk ürünlerimizi”(5 no’lu köy, erkek, 27 yaş) diyen süt toplayıcısı köylülerin güven sorununu vakfın sunduğu geçici çözüm olan mikrokrediler ile açıklamıştır.

Daha önce düzenli bir şekilde çiğ sütten gelir elde eden üreticilerin piyasa koşullarından habersiz kalması uzun vadeli kalıcı bir çözüm bulamamaların bir nedeni

olarak görülmektedir. Yani, mikrokrediler sistemin yarattığı krizi giderememiş ve başka sorunlara açmıştır.

Dolayısıyla, pazarlamada yaşanan güçlükler, çiğ süt üretiminin düşmesine yol açarak üreticinin süt hayvancılığından vazgeçmesine neden olmaktadır. Piyasa ekonomisinin dayattığı ya büyü ya öl kuralının egemenliği burada da kendini göstermiştir. Kooperatif her ne kadar hayvanlar için hazır yem yerine meraları tercih etse de sütü kendisi işleyemediği için şirketlere bağımlı hale gelmektedir.

Bir diğer yandan, çiğ süt üretiminde köylülerin karşılaştığı sorunları yalnızca piyasa ekonomisinde değil, onun uzantılarında da aramak sorunun özünü anlamaya yardımcı olacaktır. Günümüzde, birçok şirketin organik veya ekolojik kavramlarını etiketleştirmesi ve bunu pazarlama aracı olarak kullanmasını bunun bir örneğidir. Şirketlerin buradaki gayesi gerçekten ekolojik olanı değil, daha çok kâr etmeyi arzulamasıdır. Piyasa ekonomisinin ekolojik ürünleri araçsallaştırması ile ilgili olarak sahada şöyle bir örneğe rastlanmıştır;

“Biz sütümüzü şu ana kadar Van’da bir firmaya veriyorduk, paramızı düzenli alamayınca oradan ayrıldık. Şimdi ise Tatvan’da bir fabrikaya veriyoruz. Ama oradan da hala paramızı alamadık. Marketlerde organik diye satılan çoğu ürün gerçeği yansıtmıyor. Biz doğal üretiyoruz ama satamıyoruz”(4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Dolayısıyla, ortak refah bilincinin yerine kâr odaklı bir hedefin benimsenmesi, doğayı metalaştırdığı gibi, yerel üreticilerin de üretimden vazgeçmesine neden olmaktadır. Özetle, piyasa ekonomisinin yerel teşebbüs üzerinde kurduğu hiyerarşi, kooperatif oluşumunda katılımcılığı olumsuz bir şekilde etkilemektedir.

3.6.3. Fasulye, Nohut ve Ceviz Üretimi Projesi

Arıcılık ve çiğ süt üretimine ek olarak, kırsal kalkınma proje dahilinde, proje raporuna göre şu şekilde ekonomik faaliyetler geliştirilmiştir.

- “Projenin yürütüldüğü 5 yıl içerisinde, tarımsal alanda meyvecilik kültürünün oluşması amacıyla başta ceviz olmak üzere 10 bini aşkın meyve fidanı dikilmiş, 700 dekarlık alanda kapalı meyve bahçeleri kurulmuştur.
- Toplam 124 ailenin yararlandığı meyvecilik uygulamasının yerleşik bir üretim deseni haline gelmesi için, meyvecilik eğitimleri verilmiş, il dışındaki kapama meyve bahçelerine teknik geziler düzenlenmiş, aşılama ve budama ustaları yetiştirilmiş, bahçelerin bakımı rutin olarak köylülerce gerçekleştirilmiştir”⁶⁰.

Fotoğraf 13. Kolbaşı Köyünde Fasulye ve Nohut Ekimi

Kaynak: Yukarıdaki fotoğraf saha çalışması esnasında araştırmacı tarafından çekilmiştir.

Doğrudan kooperatifin ve kooperatif dışında genel havza köylerini kapsayan ekonomik refahı artırıcı çalışmalar aşağıdaki gibidir:

---

⁶⁰ Özyeğin Vakfı, “Sürdürülebilir Bir Kırsal Kalkınma Modeli Olarak Kavar Havzası Deneyimi” (Çevrimiçi), 2013, <http://www.humanistburo.org/Dosyadepo/file/Surdurulebilir%20Kalkinma%20-%20Kavar%20Denevimi.pdf>, 20.10.2018

Tablo 24. 2011-2018 Yılları Arası Kavar Havzası Gelir Tablosu

Kavar Gelir Tablosu	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Konu Bazlı Toplam
Koop. Süt Satışı	65.000	149.541	155.700	189.750	226.800	239.400	231.000	232.741	1.489.932
Bal	9.000	188.580	315.000	268.100	255.000	422.000	295.000	120.000	1.872.680
Çiçek	14.000	10.616	7.980						32.596
Mısır	20.000	108.000	98.875						226.875
El işi	10.000	13.280							23.280
Meyvecilik (ceviz, elma ve kiraz bahçeleri)				126.840	10.620	16.830	839.790	50.000	1.044.080
Koop Ürün Satış Geliri	10.000	12.500	14.930	18.500	17.900	21.200	22.800	71.000	188.830
Yıl Bazlı Toplam	128.000	482.517	592.485	603.190	510.320	699.430	1.388.590	473.741	4.878.273

Kaynak: Özyeğin Vakfı kırsal kalkınma koordinatörü M.Bayramoğlu tarafından geliştirilmiştir.

Ceviz fidanları proje sahibi vakıf tarafından çiftçilere verilmiş ve ekonomik olarak vakıf tarafından fidan alımında bir destek sağlanmıştır.

“Vakıf bize getirdi ceviz fidanını, tanesini 50 kuruşa verdi. Normalde 1000 liraya ancak alırdım” (3 no’lu köy, erkek, 48 yaş).

“İşte bir yer kiraladık. Yer de köy tüzel kişiliğidir. Orada bir market açtık. Arkasına da fasulye ektik. O fasulye de kooperatife aittir. Şu anda piyasada zaten kavar fasulyesi azdır, o yüzden pahalıdır. Marketler de ne kadar sağlıklı olduğuna bakmıyor tabi, fiyatına bakıyor. Bu yüzden marketler de bizden almayacağı için hiç bu işe kalkışmadık” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Kooperatif ürünleri, kooperatif marketi dışında, günümüzde hiçbir markette satılmamaktadır. Fakat bunun nedeni kooperatif bünyesindeki üyelerin özel bir tercihi değil, yalnızca piyasadaki rekabet koşullarının üstesinden gelememeleri ile yaşadıkları zorunluluktur.

Bununla birlikte daha önce sıkça bahsedilen hakim piyasa ekonomisinin yerel üretici üzerindeki hiyerarşisi farklı üretim dallarında da geçerliliğini korumuştur. Örneğin, Kavar Havzası’nın meyveciliğe uygun verimli tarım alanlarına sahip olmasına rağmen, coğrafi konumu ve üretici kimliğinden ötürü satamadığı meyveler bu sorunun bir parçası olarak gündeme gelmektedir;

“Meyve pazarlayamıyorsun. Benim elma fidelerim vardı, her sene 8 9 ton oluyordu. Geçen sene kilosunu 40 kuruşa verdim Tatvan’da. Hepsini devirdim, ağaçları da odun olarak kullandım. Şimdi yeri bostan oldu. Bakla, fasulye, biber falan. Böyle olunca da artık üretesi gelmiyor insanın” (3 no’lu köy, erkek, 48 yaş).

Piyananın yarattığı haksız rekabet köylülerin üretim vazgeçmesine ve piyasadan geri çekilmesine neden olmaktadır.

3.6.4. Kooperatif Marketi

Kavar Kooperatifi, üretilen bal, fasulye, nohut ve ceviz ürünlerini paketleyerek Tatvan-Van yolu üzerinde bulunan kooperatif dükkânında satmaktadır. Paketleme işlemleri köyün gençleri veya dışarıdan getirilen işçiler tarafından belli bir ücret karşılığında yapılmaktadır.

Kooperatif marketi arkasında bulunan bir tarım alanında fasulye ekimi yapılmaktadır. Üretilen fasulyenin geliri yine kooperatifin kendisine aittir. Marketin yol üzerinde kurulmasının sebebi her ne kadar Kavarlıların yetiştirdikleri ürünleri pazarlamak olsa da, bugün kooperatifin piyasa koşullarında tek başına mücadele edememesi köylülerin taleplerini değiştirmiştir. 2018 yılına kadar kooperatif dükkânında yalnızca yerel ürünler satılmış ve hazır gıdaya yer verilmemiştir. 2018 yılına gelindiğindeyse ürünleri satmakta zorlanan kooperatif dükkânı markete dönüştürülmüştür.

Fotoğraf 14. Kavar Kooperatif Marketinde Satılan Yerli Ürünler

Kaynak: Bülent Şık, “Kökler, Sedef Düğmeler ve Kavar Köyleri”, 20.03.2019, (Çevrimiçi), <https://www.birartibir.org/dayanisma-ekonomileri/273-u-mutlu-olmayi-ihmal-etme>, 21.03.2019.

Yalnızca yerel ürünlerin satıldığı kooperatif dükkânı marketleştirildi ve hazır gıdaya yer verildi. Piyasa ürünlerinin sonradan eklenmesi kooperatif ortakları ve üyeleri arasında bir gerilime neden oldu.

Marketleşmeyi destekleyen kooperatif üyesi, bu durum için market giderlerinin ödenememesini gerekçe olarak göstermiştir.

“Biz marketi Kavar’da üretilen ürünleri satmak için açtık. Ama baktık ki sadece o ürünleri satmakla kazanılmıyor, 3 aydır 3-4 kilo bal ancak satabildik. Şimdi bu kooperatifin öz malı olsa bile elektrik parasını onunla ödeyemezsin. İkincisi de oranın karşısında okul var, öğretmenlerin ve öğrencilerin ihtiyaçları oluyor. Biz bunları karşılamak zorundayız. Şu anda bize gelen talep, oraya bir markette ne varsa, bir evin ihtiyacı neye varsa markette o malzemeler olsun” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş) diyen kooperatif üyesi, giderlerin ödenememesi durumunda yerel ürünlerin de satılamayacağını belirtmektedir.

Örneğin marketten elde edilen gelir yalnızca giderleri karşılamaya yettiği için market çalışanının herhangi bir ücret/maaş almadan çalıştığı ve kooperatif ile dayanışma halinde kaldığı bilinmektedir.

Fotoğraf 15. Kavar Kooperatifi Marketi

Kaynak: Yukarıdaki fotoğraf saha çalışması esnasında araştırmacı tarafından çekilmiştir.

Aynı zamanda marketleşme düşüncesi, çiğ süt üretiminin yarattığı krizin üstesinden gelebilmenin bir yolu olarak görülmüştür.

“Şu anda, temel gıda maddelerine talep var. Ödeme konusunda adam diyelim ki sütünü vermiş kooperatife, ama evin yağa, bulgura veya deterjana ihtiyacı var. Gelip para karşılığında kooperatif marketinden alabilir. O zaman ödeme sıkıntımız da olmaz, niye olmaz. Çünkü o zaman süt firmaları 3 aylık çek verdiği zaman teklifi kabul edebiliriz. Çünkü kendi kasamdan üreticilerin parasını ödeyebilecek seviyeye gelirim. Böylece çark daha rahat döner. Hem üretici hem de tüketici faydalanır” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Benzer şekilde 2 no’lu köydeki kooperatif üyesi de marketleşmeyi bir geçiş aşaması olarak gördüğünü belirtmiştir.

“Biz yerel ürünlerimizi satmak için böyle bir yer açtık, kooperatifin yol ağzında bir isminin olması, görülmesi için. Satılmasını istemediğimiz tek şey varsa o da sigaradır. İnsanların ihtiyaçlarını karşılayacak şeylerin orada satılması normal. Belli bir aşamaya varana kadar bazı şeyleri merdiven olarak kullanırsınız. Bu da biraz öyle”(2 no’lu köy, erkek, 52 yaş).

Dolayısıyla çiğ süt krizinin yıktığı kolektif bilincin sonucu olarak kooperatif dükkânı marketleşmiş ve piyasaya entegre olmuştur. Bu nedenle sistem içinde sisteme karşı gelebilmek için üreticilerin örgütlenmesi gerektiği söylenebilir. Çünkü böyle bir örgütlenmenin ve dayanışmanın sağlanmaması durumunda kooperatifler sisteme karşı kendini korumak yerine sistemin kendisini sürekli kılmaktadır.

Marketleşmeyi kooperatifin “beceriksizliği” olarak gören bir başka üretici bu durumu desteklemediğini ifade etmiştir.

“Bizim kooperatifimiz iyidir ama gelir kaynağı olmadığı için çok zorluk çekiyor açıkçası. Örneğin yol üstündeki dükkânı yol üzerine almak için allah bilir kaç milyar ceza verdik. Bir sürü masrafa sebep oldu. Ama şimdi market gibi oldu. Bu olacak iş mi? Orada bal, ceviz, fasulye satılması lazımdı. Bu becerisizliktir. Şimdi marketin bir sürü gideri olacak, bunları nasıl karşılayacaklar?”(5 no’lu köy, erkek, 52 yaş).

Yerel üreticinin tüketiciye doğrudan satış yapabildiği tek pazar dönüşüme uğramıştır. Ayrıca marketleşme her ne kadar bir gelir getirici olarak düşünülmüşse de pazarlama giderlerinin artması durumunda tekrar bir çıkmaza girme riski vardır.

Öte yandan markete girildiğinde sağ taraftaki raflarda yalnızca yerel ürünlerin yer aldığı sol taraftaki raflarda ise piyasa ürünlerinin yer aldığı görülmektedir. Piyasa ürünleri ile yerel ürünlerin iç içe yerleştirilmemesi bilinçli bir durumdur. Köylüler, piyasa ürünleri karşısında yerel ürünlerin zamanla görünürlüğünü kaybetmesi ihtimaline karşı bir önlem almıştır. Dolayısıyla, piyasalaşma sürecinde kooperatifin dönüşüm sürecinde dönüşüme karşı bir mücadele gösterdikleri söylenebilir.

Marketleşme ile ilgili olarak üreticiler arasında yaşanan görüş ayrılıkları anlaşmazlığa neden olmuştur. Ancak üyelerin çoğunluğu tarafından piyasa ürünlerinin satılması kabul edildiği için kooperatif dükkânı marketleştirilmiştir. Marketleşme, kapitalizmin yarattığı krizin, piyasaya dahil olamadan aşamayacağını ve bunun zorunlu kılındığının bir göstergesidir. Yani, piyasa rekabetinin zorunluluğu hem üretimin sürekliliğini hem de üretim ve tüketim ilişkilerini yeniden şekillendirmektedir. Sınıfsal tahakküm ilişkilerini gizleyen ve bir mekanizma gibi işleyen kapitalist piyasanın bir parçası haline gelmek, çiftçilik ile girişimcilik arasında bir gelgitin oluşmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla, bu zorunluluk, bütüncül bir kalkınmanın gerektirdiği karşılıklı bağımlılık yerine, ‘alıcı’ ve ‘satıcı’ arasında bir kutuplaşmanın oluşmasına ve yurttaşlık tanımının değişerek ‘sınırsız ihtiyaçlar’ karşısında ‘kıt kaynaklar’ için karşı karşıya gelmiş rakipler anlamını almasına neden olmaktadır. Yani, kapitalist piyasanın kurduğu tahakküm ilişkileri tarafından zedelenen yurttaşlık bilinci, katılımcılığı doğrudan etkilemektedir.

3.7. Kavar Havzası’nda Kadın - Erkek İlişkilerinin Kırsal Kalkınmaya Etkisi

Kavar Havzası’nda hiyerarşi ve tahakküm ilişkileri bağlamında sahada yapılan araştırmalar sonucuna göre, STK’nın ve piyasa ekonomisinin kooperatif üzerindeki hiyerarşisi sonucuna erkeğin kadın üzerindeki hiyerarşisi konusunda da rastlanmıştır.

Kavar Havzası’nda yaşayan kadınlar iş gücü ile ön plândadır. Kadınlar ev içinde genellikle yemek-ekmek pişirme, temizlik ve çocuk bakımı gibi işlerde

çalışmaktayken, ev dışında da aile toprağında veya aile işletmelerinde üretim yapmaktadır. Evli olmayan kadınlar ise çoğunlukla Tatvan'daki konfeksiyon atölyelerinde çalışmaktadır. Havzada ataerkil aile yapısı hakim olduğu için üretici kadınların ekonomik hayata katılmaları oldukça zordur. Cinsiyete bağlı iş bölümünde kadının yeri evi olarak görüldüğü için ev dışı işler ile erkekler ilgilenmektedir. Kadın emeği erkekler tarafından yönetildiği için emeğin değerlendirilme kısmında kadınlar katılımcı olamamaktadır. Ayrıca, üretici kadınların satış yapması veya finansal kaynaklara erişmesi mümkün olmadığı için sosyal hayattan da uzak kalmaktadırlar.

2010 yılında Kavar Kooperatifi havzada yaşayan 7 erkek ile kurulmuş ve bu süreçte kadına yer verilmemiştir. Üretim sürecinde kadınlar aktif olmasına rağmen kadınların kooperatif üyeliği 2012 yılına kadar söz konusu olmamıştır. 2012 yılında uygulanan arıcılık projesi ile kadın üreticiler arıcılığa başlamış ancak üretilen balların dağıtım ve pazarlama süreci yalnızca erkeklerden oluşan kooperatif aracılığı ile gerçekleşmiştir. Bu süreçte kadınlar ürettikleri ürünler üzerinde tasarruf hakkına sahip olamamıştır. Bu nedenle arıcı kadınların, emeğin değerlendirilmesi sürecinde yer almaması kadınların kooperatife üye olma konusunu gündeme getirmiştir.

Fotoğraf 16. Kavar Havzası Köylüleri Arasında Örgütlenmeye Yönelik (kadınsız) Bir Toplantı.

Kaynak: Özyeğin Vakfı, “Sürdürülebilir Bir Kırsal Kalkınma Modeli Olarak Kavar Havzası Deneyimi” (Çevrimiçi), 2013, <http://www.humanistburo.org/Dosyadepo/file/Surdurulebilir%20Kalkinma%20-%20Kavar%20Deneyimi.pdf>, 20.10.2018

2013 yılına gelindiğinde, kadınlardan hiçbir üyelik talebi gelmemesine rağmen proje uygulayıcılarının tavandan müdahalesi ile kadınların kooperatif üyeliği tartışması havzada başlatılmıştır. Bu sürece kadar, kadınlar aktif üretici olmalarına rağmen kooperatife üye olmamış ve kadın emeği görünmez hale gelmiştir. Kadınların da kooperatif üyesi olabilmesi için proje yürütücüleri evleri ziyaret ederek kadınları bu konuda bilgilendirmiş ancak erkeklerin ikna olması uzun bir zaman almıştır. Kadınların üyeliğinin uzun zaman alması erkek egemenliğini güçlendirmiştir. Çalışmalar sonucunda, toplam üye sayısı 68 olan Kavar Kooperatifi'nin yalnızca 9 kadın üye olmuştur.

“Bir yerde hata yapmıştık. Kadınların kooperatife üyeliğini çok önceden gündeme getirmeliydik. Öte yandan Kavar’da koşullar o kadar kötüydü ki. İyi kötü dışarı çıkan erkekleri bile bir araya getirmemiz 3-4 yılı almıştı. Kooperatif ancak düzlüğe çıkmıştı, kadınlar da kooperatif düzlüğe çıkınca aklımıza gelmişti” (Baysal, 2014: 287).

Bu süreçte kadınların kooperatif üyeliği ile ilgili olarak erkekler çoğunlukla olumsuz bir tavır sergilemiştir. Bu konuyla ilgili olarak kooperatif üyesi bir köylünün düşünceleri şu şekildedir;

“Kadınların üye olmaması için koz kullandık. Dedik ki kadınlar üye olmak isterse her kadının üyelik parası 500 lira olsun. Ben kurucu üyeyim. Kadınların kooperatif üyesi olmasını biz istemiyorduk işin aslı. Ayak bağı olacaklarını düşündük” (3 no’lu köy, erkek, 48 yaş).

Kadınların kooperatif üyesi olma haklarına yönelik erkekler tarafından bir yıldırma politikası izlenmiştir. Erkek dayanışması, kooperatif işlerinin “kadın uğraşı” olmadığını ileri sürerek hiyerarşik bir yapı kurgulamıştır. Bu kurgu aslında kadının toplumsal sistem ve aile yapısı içerisindeki konumunu belirleyen ataerkil sistemin devamı niteliğindedir. Havzadaki kadın üreticiler yalnızca iş gücü olarak görüldüğü için kadının elde edilen gelir üzerinde tasarruf hakkı çoğunlukla yoktur. Kadın ne

kadar üretirse üretsın elde edilen gelir üzerinde söz hakkı sahibi olan çoğunlukla erkektir. Cinsiyete bağılı işbölümünde kadının iki durumu vardır; ilki ev işleri ve çocuk bakımı, ikincisi ise ev dışı üretim, gelir getirici ekonomik faaliyet. Her iki emek durumunda da kadın, erkek egemenliğı altındadır.

Havzada yaşayan kadınların tek başına üyelik aidatını karşılayamaması gerçeğı nedeni ile vakıf, kadınlar adına ödeme yapmış ve kadınların kooperatif üyesi olmasını sağlamıştır.

“O zaman aslında vakıf teklif etti, bizi önerdi. Önerirken birkaç arkadaş karşı geldi biz kadınız diye. Biz de dedik o zaman biz sizi niye destekleyelim? Her desteğı bizden alıyorsunuz bir de bizi hor görüyorsunuz. Bizim burada kadın da erkek de hep beraber çalışıyor. Aslında hayat müşterektir de bazıları öyle görmüyor tabi. İlk başta vakıf bizim adımıza bir ödeme yaptı, onun dışında yapmadı. İlk katılanlar belli bir miktar ödüyordu, vakıf çok istiyordu kadınların olmasını, ama bizim gücümüz yetmiyordu sırf biz üye olalım diye ödeme yaptılar” (4 no’lu köy, kadın, 32 yaş).

Fakat kadınların kooperatif üyesi olabilme durumu, erkekler ve kadınlar arasındaki hiyerarşik ilişkileri yok etmeye yetmediğinden ötürü, sorunun nedenlerine ekonomik merkezli bir bakış açısından öte toplumsal bir bakış açısı ile yaklaşmak gerekmektedir. Kavar havzasında erkeklerin, üretimin her aşamasında aktif rol alan kadınların üzerinde kurduğı tahakküm ilişkileri kooperatif işleyişine de yansarak kadının katılımcılığı konusunda etkili olmuştur.

Kadınların kooperatif üyeliğini reddeden bir erkek üye, bu isteğinin sebeplerini kadının toplumsal konumu çerçevesinde açıklamıştır.

“Ben şunun için karşıydım. Çoğı insanımız muhafazakârdır, işte kadınla erkek yan yana gelmesin. Hatta şu an bazı düğünlerde kadın yeri ayrı erkek yeri ayrı yapıyorlar. Şimdi kadının üye olması, toplantıya çağırılması erkeklerle beraber gelip oturması demektir. Söz alması, konuşması. Hem kadın açısından hem de erkekler açısından sıkıntı olacak. Dedikodu mekanizması olacak havzada o nedenle biz karşıydık. Biz dedik önce bir örgütlenme olsun, sonra kadınları alalım. Genel havzada zaten 5 6 kadın istiyordu üye olmayı, şu an 9 kadın var. Şu

anda daha fazla talep yok. 2014 de başladı kadın üyeliği. Yani kooperatif kurulduktan 3 yıl sonra oldu. Şöyle bir kota koyduk. Erkeklerden 800 lira kadınlardan 500 lira ilk üyelik için aldık. Buna yönetim kurulu karar verdi. Yönetim kurulu sadece erkeklerden oluşuyor. Yönetim kuruluna üye olmayı bir kadın talep etti, onu da ben kabul etmedim. Sebebini söylemek istemiyorum. Arkadaşlar da istemiyordu, kimse dile getirmiyordu, en sonunda ben söyledim” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Kadının toplumsal konumu ve kadına verilen roller kadının katılımcılığını etkilemektedir. Dolayısıyla kadınlar kendi üretim etkinlikleri sürecinde kendilerini temsil edememektedir. Temsil edememe sorunu sadece kadınların toplumsal statülerinde değil aynı zamanda kendi kendilerini algılayışlarında da bir değişime neden olmaktadır (Bookchin, 2015: 140). Katılımın yerini giderek temsiline alması hak kavramına özünü veren bireyliğin de yok edilmesine yol açmaktadır. Katılım ve temsiliyet kavramlarının birbirini yerine kullanılması, katılımcılığın esas özelliğinin göz ardı edilerek çarpıtılmasına sebep olmaktadır.

Toplumun kadına rol biçmesi ve kadının toplumsal alanını belirlemesi üzerine düşünüldüğünde, iktidar konusu iki yönden ele alınabilir. Kadın ve erkek arasındaki güç oluşumu ya da toplumun kadına biçtiği roller ve kooperatif yönetiminde söz sahibi olmak üzerine kurulan otorite. Kolektif üretimin yapıldığı bir kooperatifte böyle bir otoritenin devam ettirilmesi hiyerarşi ve tahakküm zincirinin aşamadığını göstermektedir.

1. Kooperatif üyesi olmayan kadınların katılım sorunu nedenleri ve yapılan mülakatların sonucunda not edilen söylemler şu şekildedir:

“Benim hanım için köyde dediler ayıp değil mi senin hanımın nasıl gider başka köye kursa?”(5 no’lu köy, erkek, 52 yaş).

2. Kadınların, mevcut aile yapısında sahip oldukları konum, katılımı olumsuz etkilemektedir. Yani, ailedeki erkekler kadının katılımını “ayak bağı” veya “ayıp” olarak görmekte veya muhafazakâr topluma aykırı olduğunu düşünerek reddetmektedir.

“Aslında hem zaman yok hem de istemiyorum açıkçası. Küçük çocuklarım var o yüzden dinleyemiyorum toplantıda konuşulanları, dinlediğimden de anlamıyorum” (4 no’lu köy, kadın, 32 yaş)

3. Üretim sürecinde kadınların aktif rol alması ve bununla birlikte zorunlu olarak aile işlerinin sorumluluğunun yalnızca kadında olması nedeni ile kadınlar üyeliğe zaman ayıramamaktadır.

“Tek başıma yetiştiremiyorum, toplantılar oluyor gidemiyorum, bazı geceler beyim olmayınca tek başıma gidemiyorum. Zaten ben tek başımayım, bahçe hayvan işi” (1 no’lu köy, kadın, 57 yaş).

4. Kooperatif toplantılarının saati çoğu zaman kadının tek başına çıkabilmesi için uygun görülmemektedir. Akşam geç saatte güvenlik kaygısı nedeni ile yalnız çıkamama düşüncesi kadınların kooperatife katılmasını engellemektedir.

“Komşuma(kadın) dedim ki ben üye olamıyorum bari sen üye ol. Bizim bölgede kadınlar çok çekingen oluyor, erkeklerin baskısından dolayı, konuşamıyorlar” (1 no’lu köy, kadın, 57 yaş).

Kadınlar, kooperatif sürecine kendileri katılmak yerine, eşleri tarafından veya kendi aralarında seçtikleri bazı kadınlar tarafından temsil edilmeyi tercih etmektedir.

Öte yandan, kooperatife üye olan kadınların katılımcılığının da pratikte tamamen gerçekleşemediğini söyleyebiliriz. Araştırma sürecinde bunun nedenleri şu şekilde gözlenmiştir:

1. Kadınların toplantı süreçlerinde söz hakkı alma sorunu

“Vakıf varken tartışmalarda konuştuğum zaman daha çok ciddiye alınıyordum” (1 no’lu köy, kadın, 26 yaş).

2. Kadınlar tarafından toplantı sürecinde ileri sürülen taleplerin ciddiye alınmaması.

“Örneğin kooperatifin adına bir kahvaltı salonu açmayı çok istemiştik yol üzerinde bir yerde, herkes yağını sütünü balını öyle değerlendirebilecekti, kadınlar çalışacaktı. Ama çok fazla kısıtlama var, özellikle de evli kadınlar” (1 no’lu köy, kadın, 26 yaş).

3. Kadın katılımcıların kooperatife karşı duyduğu güvenin zedelenmesi ve motivasyonunun düşmesi.

“Ben artık kooperatiften umudum kestiğim için artık pek ilgilenmiyorum. İşler çok kötü, şu an yürüyeceğine inanmıyorum. Şu an bizim kooperatifin büyüme değil küçülmeye gittiğini çok iyi biliyorum” (3 no’lu köy, kadın, 46 yaş).

Proje koordinatörü ise kadını katılımcı sürece dahil etmek için alanda yapılan çalışmalar hakkında şu şekilde bilgi vermiştir:

“Kavar özelinde kadınların kooperatife ortak olmaları bizim 3 yıllık stratejik hedefimizdi. Serada çiçek yetiştiriciliği ile başlayan, arıcılıkla boyut kazanan kadın merkezli ekonomik kapasite geliştirici çalışmaları kooperatife üye olan kadınlar olarak taçlandırmayı hedefledik. Bu amaçla erkeklerin bu fikre direncini yumuşatmak, konuyu tartışır hale getirmek içinde sabırlı, uzunca bir süreye yayılan bir çalışma içinde olduk. Kadınlar kooperatife ortak oldukları ilk dönem -benim gözlemlerime göre- oldukça aktiflerdi. Toplantılara katılım, söz alma, vs... Şimdi bu durumun söz konusu olmadığını söyleyebilirim” (Bayramoğlu, 29.12.2019, İstanbul).

Vakıf gittikten sonra kadınların katılımcılığının azalmasının sebebi, erkeklerin kadınlar üzerindeki hiyerarşisinin devam etmesi ile ilgilidir. Bununla ilgili olarak, kooperatif üyesi olan bir kadın üye olma sürecini,

“Aslında ben bu şekilde bir üyelik istememiştim. Vakıf dayattı erkekler üye oluyor, siz neden üye olmuyorsunuz diye. Sonra baktım ki ben üye olmak istemiyorum dersem onlar erkeklerden çekindiğimi ya da korktuğumu

düşünecek. Böyle bir baskı altında olduğumu düşünmesinler diye üye olmayı kabul ettim”(4 no’lu köy, kadın, 48 yaş) şeklinde anlatmıştır.

Üye olan bazı kadınlar içinde bulundukları hiyerarşik durumun yansımasını istemediği için ve böyle bir algı yaratmak istemediği için üyeliği kabul ettiklerini ifade etmiştir. Dolayısıyla kadınların böyle bir düşünce ile kooperatife üye olması hiyerarşiyi gizlemiş ve üzerini örtmüştür. Benzer şekilde erkekler de vakfın havzada bulunduğu dönemde kadın üyeleri daha çok ciddiye almıştır. Vakfın gözlemci olarak katıldığı toplantılarda kadınlar her ne kadar söz almışsa da, bu durum erkekler tarafından içselleştirilmemiş ve vakıf gittikten sonra hiyerarşik ilişkiler kendini yinelemiştir. Örneğin,

“Toplantılara katılıyorum ama bence kararlar ortak alınmıyor. Kooperatif başkanı benim söylediğim şeyleri pek ciddiye almıyor, dinlemiyor. Vakıf varken tartışmalarda konuştuğum zaman daha çok ciddiye alınıyordum”(1 no’lu köy, kadın, 26 yaş) diyen kadın, karar alma sürecinde bir özne olarak görülmediğini aktarmaktadır. Dolayısıyla, kooperatife üye olan kadınlar karar alma sürecinde yer almamış ve katılımcılık yalnızca “üyelik” ile sağlanamamıştır.

Burada dikkat çeken en önemli faktör, katılımcılığın kendiliğinden gelişen bir süreç olarak değil “vakıf” aracılığı ile güdümlü olarak gerçekleştiğidir. Kendiliğindenlik, “şimdiki düzenin yerleştirdiği öznel prangaları parçalayan öz bilincin ve kendini yabancılaşmadan kurtarmanın diyalektiğinin bütünleyici bir parçası” ise şayet, Kavar Havzası’ndaki kadınların kooperatife üye olmalarını erkekler de kadınlar da istemeliydi (Bookchin, 2013b: 331). Proje ekibinin alanda yaptığı çalışmalardan önce, kadınların doğrudan kooperatife üye olma veya katılma taleplerinin gerçekleşmemesi erkeklerin karar alma sürecinde güçlenmesine ve hiyerarşinin kurumsallaşmasına neden olmuştur.

Katılım bir ihtiyaç olarak değil, ancak bireyin kendi iç potansiyelini gerçekleştirebildiği ölçüde sağlanabilir. Dolayısıyla, kooperatifteki kadınların katılımcılığının, doğrudan bir talep olarak gerçekleşmediğini yani öz bilinç farkındalığı ile gelişen bir süreç olmadığını söyleyebiliriz.

Bununla birlikte, hiyerarşi şiddetini arttırarak kadınların yalnızca kooperatifte değil, emeğin değerlendirilme sürecinde de katılımcı olmasını engellemiştir. Kadın emeğine yaşamsal döngü sürecinde erkekler tarafından nasıl el koyulduğu ile ilgili olarak şöyle bir örneğe rastlanmıştır:

“Şimdi bir kısım var, kadının emeğini getirip burada okey masasında harcıyor, yoğurdunu satıp okey masasına oturuyor. İkinci kesim, sütünü burada daha yüksek fiyata satıyor, tabi işi düştüğünde yine kooperatife veriyor” (4 no’lu köy, erkek, 54 yaş).

Yukarıdaki ifade, “üretici kadınlar, işgücüne katılımda emeğinin karşılığını ne kadar veya ne şekilde alıyor?” sorusunu gündeme getirmektedir. Bugün, Türkiye’de tarımın bel kemiği ve yürütücüsü olarak değerlendirilen kadının kırsal alandaki emeğinin giderek artan görünmezliğine ve sömürüye açık hale gelmesine yönelik çeşitli politikalar ve çalışmalar yürütülmektedir. Bu genel sorun kuşkusuz saha çalışmasının yapıldığı alanın da en büyük parçasını oluşturmaktadır.⁶¹

Dolayısıyla erkekler ve kadınlar arasındaki hiyerarşik yapı, üretim sürecinden elde edilen kazancın erkek elinde birikmesi nedeni ile derinleşmektedir denilebilir. Böyle bir hiyerarşik ilişki, kadının iç potansiyelini geliştirmesini engellerken, katılımcı işlevini de yok etmektedir. Kadının üretici olması veya aileye gelir getirici olması erkeğin kadın üzerindeki hiyerarşisini yıkmaya yetmemiştir. Çünkü kadınlar için ekonomik alanda bir özgürleşimin sağlanması karar almada bir etken olarak görülmemiştir. Dolayısıyla, ekonomik gelişmenin hiyerarşiyi ortadan kaldırmadığını, hatta yalnızca ekonomik büyüme merkezli düşüncenin hiyerarşi ve tahakkümden beslendiği söylenebilir.

Erkeğin kadın üzerinde tahakküm kurmasına karşın kadın ve doğa arasındaki bağ karşılıklı bağımlılık ilişkisi çerçevesinde gelişmiştir. Örneğin,

---

⁶¹Pelin Cengiz, “Tarım Kadınlaşıyor, Kadının Emeği Yok Sayılıyor”, (Çevrimiçi), 08.03.2018, <https://www.artigercek.com/yazarlar/pelincengiz/tarim-kadinlasiyor-kadinin-emeği-yok-sayiliyor>, 20.04.2018

“Bana diyorlar sen niye kendini o kadar yoruyorsun, sabahtan akşama kadar arıların içindesin? Ben de diyorum yoruyor ama çok zevklidir. Arıcılığı yeni yaptığım için çok zevkli geliyor bana, çocuklarım gibidir. Bazen gidiyorum ses çıkmayınca onlardan endişeleniyorum. Çocuğum gibi sahipleniyorum hepsini vallah” (1 no’lu köy, kadın, 57 yaş) diyen kadın üretici piyasa için değil kendisi için üretim yapmakta olduğu için kadının doğa üzerinde tahakküm kurması söz konusu değildir.

Çünkü kadınlar, yaşadıkları mekânı yalnızca yaşanan bir ev olarak değil aynı zamanda yaşamın sürdürüldüğü çevre ve ilişkiler ağı olarak değerlendirmektedir (Ertuğ, 2010: 93). Dolayısıyla toplumsal dünyada egemen zihniyetin kadın üzerindeki tahakkümü doğanın ve sürdürülebilirliğin de sömürülmesine neden olmaktadır denilebilir.

SONUÇ

Geçmişten günümüze kalkınma kavramının içeriği tarihsel bağlamda öznelere veya durumlara göre değişiklik göstermiştir. Bu nedenle, kalkınma kavramı tarih boyunca insan duygu, düşünce ve davranışlarına yön veren itici bir kuvvet olarak okunabilir. II. Dünya Savaşı sonrasında, dönemin retoriği olan kalkınmanın ölçütü az gelişmiş ülkelere yapılan yatırımlar olarak görülmüş ve bu düşünce sömürgeleştirme pratiğinin yolunu açarak hiyerarşinin meşrulaşmasına neden olmuştur. Az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere bağımlılığının artması ve az gelişmişliğin toplumlar tarafından içselleştirilmesi hiyerarşinin üzerini örtmüştür. Bu dönemde az gelişmiş ülkelerin dünya pazarına entegre edilmesiyle kalkınacağı düşünülmüşse de ülkelerin yatırım ve sanayileşme ile modernize edileceği düşüncesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Büyüme odaklı kalkınma anlayışı az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasındaki kutuplaşmanın şiddetini arttırmakla kalmayıp yerele özgü olan, kültürel, sosyal, siyasal değerleri yok etmiş ve çevresel yıkıma neden olmuştur. Dolayısıyla “başka alternatif yok” mottosu üzerinden okunan az gelişmişlik olgusu dışa bağımlılığı arttıran kalkınma modelinin bir sonucu olarak okunabilir.

1980’li yıllar ile birlikte neoliberal politikalar eşliğinde ortaya çıkan küreselleşme, kalkınma iktisadındaki düşüş dönemine denk gelmiştir. Kapitalizmi besleyen ve büyüten küreselleşme döneminde, toplumsal eşitsizlikler daha da güçlenmiş ve yerellik kavramı küresellik karşısında anlamını yitirerek sefaletin bir göstergesi olmuştur. Gelir dağılımı eşitsizliği, kırsal alanda yürütülen modernizasyonun ve makineleşmenin üretim üzerindeki olumsuz etkisi kırsal alandan kentlere doğru bir göç dalgasını başlatarak mülksüzleşmeye ve proleterleşmeye neden olmuştur. Bu dönemde kalkınmanın ölçütü sermayenin küreselleşmesi olarak ele alınmış ve yoksulluğun giderilmesi için çözüm olarak sunulan mikrokrediler, finansallaşma sürecini hızlandırmıştır. Fakat metalaşma ve piyasalaşma mantığı ile uygulanan kalkınma politikalarının sonsuz büyüme anlayışı hem ekolojik hem de toplumsal krizlerin derinleşmesine neden olmuştur. Kalkınma uygulamalarının çöküşünün sonuçlarından birini de kırsal yaşam alanının zorunlu tahliye sürecinde görmekteyiz.

Küresel ekonomiye entegre bir toplum yaratmaya çalışan kalkınma uygulamaları Türkiye’de etkisini tarım üzerinde göstererek gıda sektörünün açık pazar haline gelmesine neden olmuştur. Tarımda ortaya çıkan farklılaşmalar ve gelir getirici başka işlerin olmaması nedeniyle kentlere göç edilmesi, ücretsiz aile işçiliğinden ücretli işçiliğe dönüşüme, üretime ve doğaya yabancılaşmaya, kırsal nüfusunun hızla azalmasına neden olmuştur. Çünkü kentlere göç, köylüler tarafından çoğu zaman bir alternatif olarak değil bir zorunluluk olarak görülmüştür. Kırsal üretime devam edilememesi, dış sermayeye bağımlılık, bu dönemde devletin tarım desteklerinin kaldırılması gibi nedenler kalkınma çalışmalarında kırsal alan ve köylülük üzerine yeni tartışmaları doğurmuştur. Türkiye için bu sürecin belirleyicilerinden biri de AB’nin kırsal kalkınma yaklaşımının önceliğini oluşturan yerelin katılımı ve sürdürülebilirliktir. Tarımda rekabetin arttırılmasını gerekli gören AB’nin kalkınma fonlarından ve araçlarından yararlanabilmesi için Türkiye’nin kırsal kalkınma çalışmalarında AB politikalarına uyum sağlaması beklenmiştir. Kırsaldaki yerel üreticilerin fonlardan yararlanabilmesi için üreticilerin kurumlardan veya sivil toplum örgütlerinden proje başvuruları için destek alarak öncelik ve tedbirleri belirlemesi gerekmiştir. Önceliklerin ve kriterlerin belirlenmesinde kurumlar arası hiyerarşik üstünlükten kaynaklanan sorunlar kimi zaman kooperatiflerin özelleşmesine neden olarak, ekonomik önceliklerin ön plânda tutulmasına ve kırsal kalkınmanın çok boyutlu yapısının göz ardı edilmesine neden olmuştur. Bu nedenle AB ortak tarım politikalarına uyum sürecinde kurumların ve STK’lerin rolü kalkınmanın sürdürülebilirliği ve yerelin katılımı açısından kritik bir öneme sahiptir.

Küreselleşmenin ve neoliberal politikaların etkisiyle ortaya çıkan haksız rekabet koşulları, çok sayıda üreticinin ve dev şirketlerin piyasaya girmesi, küresel pazarların elde ettiği güç üreticilerin pazara dahil olabilme imkânını yok ettiği için piyasaya erişim sorunu kırsal üretici gücü haline gelmiştir. Sosyoekonomik sorunlar, doğal varlıkların sınırlılığı, temiz gıdaya erişim problemi, kentlerde barınma, eğitim ve sağlık sorunları, yerel bilginin yok olması kırsal kalkınmanın yalnızca ekonomik bir boyut taşımadığını ve sorunun yalnızca azgelişmiş bölgelerin modernize edilme çabası üzerinden okunamayacağını açıkça göstermektedir. Dolayısıyla, köylülüğün tasfiye edilme sorununun hem gelişmiş ülkelerin hem de gelişmekte olan ülkelerin ortak

sorunu olduğunu söyleyebiliriz. Kalkınma esas anlamda, bir yandan yerelin karar alma mekanizmasında aktör olmasına, kırsal alanda tarım dışı istihdamın sağlanabilmesine, üreticinin piyasaya adil erişimine, karşılıklı bağımlılık ilkesinin gerçekleşmesine olanak sağlarken diğer yandan da kent ve kır arasındaki ilişkinin güçlenmesine ve uyum halinde kalmasına öncülük etmektedir. Fakat bu çok boyutlu yapı yerine yalnızca piyasaya entegre edilmiş bir kırsal alan yaratma çabası kalkınmanın başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmaktadır. Kırsal bölgelerdeki küçük üreticilerin sermaye sorunu girdabında piyasanın hiyerarşisine maruz kalması yoksulluk ile mücadelenin döngüsünü sürekli kılmaktadır. Üretim performansı yalnızca elde edilen gelirin miktarına değil gelir üzerindeki tasarruf hakkına, tarım alanlarına, suya erişime, yerel bilgiye, yerel hizmetlere de bağlıdır. Bu nedenle kırsal dönüşümün gerçekleşmesi ancak insan ve doğa ilişkisi temelinde kurulan bütüncül sürece bağlı olarak gerçekleşebilir.

Ekonomik kalkınma anlayışının başarısızlığı nedeniyle alternatif çözüm arayışına gidilmiş ve daha çok kırsal dönüşüm, sürdürülebilirlik, yerelleşme ve katılımcılık kavramları kırsal kalkınma politikalarının belirleyicisi olmuştur. Üreticilerin çeşitli fon veya kredilerden yararlanabilmesi için STK'ler ve özel şirket projeleri kalkınmanın yürütücüsü olarak görülmüştür. STK'ler genel olarak, kâr amacı gütmeyen ve toplumsal sorunlara çözüm bulabilmek için gönüllü çalışan örgütler olmanın yanı sıra piyasanın yarattığı krizlere karşı sermaye bulma, proje uygulamaları ile gelir getirici faaliyetleri çeşitlendirme, yerelin bürokratik süreçlere erişimi konusunda kolaylık sağlamaktadır. Yine bununla birlikte yalnızca ulusal değil uluslararası şirketler ile ortaklık kurulmasında da STK'ler rol almaktadır. Kalkınma çalışmalarının uygulayıcısı olan kamu, özel sektör ve STK ile yerel halk arasında işbölümü vardır. Uygulayıcılar ile yararlanıcılar arasında kurulan ilişki, kalkınmanın yönlendiricisidir. Çoğu zaman STK'ler tarafından uygulanan kalkınma çalışmalarında, yerel halkın kalkınmayı “yardım” projesi olarak, STK'yi de hayırsever olarak tanımlaması projelerin sürekliliği açısından engel oluşturmaktadır. Yardım mantığının ön plânda tutulması yerel bilgiyi ve yerele özgü olan değerleri değiştirerek kırsalda bir dönüşüme neden olmaktadır. Çünkü kalkınma yerel halk tarafından “yardım” almanın bir devamlılığı olarak tanımlandığı için proje hedeflerinde yerele özgü olmamasına

rağmen halk tarafından kabul edilen uygulamalar vardır. Bu şekilde uygulanan hedeflerde katılımcılık içeriği boşaltılan bir illüzyon haline gelmektedir. Öte yandan, STK'ler proje sürecinde pazar sorununu çözebilmek için yerel üreticiler ile şirketler arasında anlaşmalar sağlamakta veya mikrokrediler gibi ekonomik desteklerde bulunmaktadır. Proje bitiminden sonra üreticilerin pazarda yalnız kalması ve kimi zaman da aldığı kredileri ödeyememesi, üreticinin hem borçlanması hem de tarımı gelir getirici olarak görmemesine neden olmaktadır. Dolayısıyla hiyerarşi yalnızca hâkim piyasa koşulları ile üreticiler arasında değil, proje uygulayıcıları ve yararlanıcıları arasında da yerini korumaktadır.

Kırsal dönüşümün üçüncü bir belirleyicisi de cinsiyetler arasındaki iş bölümüdür. Hiyerarşinin devamlılığını sağlayarak güçlendiği temel konulardan biri de insanın insan üzerindeki tahakkümüdür. Kırsal alanda cinsiyete bağlı işbölümünde kadının iki durumu vardır; ilki ev işleri ve çocuk bakımı, ikincisi ise evin dışına çıkmayı gerektiren tarla işleri, hayvan bakımı, ot toplama gibi gelir getirici ekonomik faaliyetler. Her iki emek durumunda da kadın, erkek egemenliği altındadır. Kırsal alanda yalnızca ev içinde değil ev dışında da çalışan kadınların emeği ikinci bir kez görünmez kılınmaktadır. İş gücü ile ön plânda olan kadınlar çoğunlukla emeğin değerlendirme kısmında da katılımcı olamamaktadır. Kalkınma çalışmalarının işleyiş sürecinde erkek egemenliği altında kalan kadının katılımcı rol alamaması hiyerarşiyi güçlendiren ve resmileştiren üçüncü bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kırsal kalkınma çalışmalarında yer alan üreticilerin doğa ile iç içe olması, gelir getirici faaliyetin çoğunlukla tarım ve hayvancılık ile sağlanması sürdürülebilirliğin insan ve doğa temelinde kurulmasını zorunlu kılmaktadır. Ancak büyüme odaklı bir kalkınma anlayışında doğa yalnızca ekonomik gelir elde edilen bir kaynak olarak görülmektedir. Ekonomik büyümenin zorunlu kıldığı ihtiyaç için değil tüketim için üretim mantığında doğa metalaşmaktadır. Kırsal alanda üretim sürecinin verimliliği doğal varlıkların üreticiler arasında karşılıklı dayanışma ilişkisi çerçevesinde paylaşılmasına bağlıdır. Ancak piyasanın üreticiler üzerindeki hiyerarşisi üretim biçimini değiştirdiği gibi, insanlar arasındaki dayanışma ilişkisinin yok olmasına ve bu süreçte doğanın araçsallaştırılmasına da neden olmaktadır. Doğanın yalnızca sermaye birikimine hizmet eden bir araç ve kâr elde edilen bir meta olarak tanımlanması insanın doğa

üzerinde tahakküm kurmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla kırsal alanın dönüşüm sürecinde hiyerarşi ve tahakküm ilişkileri farklı formasyonlarda kendini yineleyerek karşımıza çıkmaktadır. Dönüşüm yalnızca doğanın metalaşması ile değil toplumsal ilişkiler ve kurumlar arasında da görülmektedir. Bu nedenle, kırsal kalkınma çalışmalarında sürdürülebilirliğin sağlanması için hem insanın hem de doğanın katılımcı olabildiği hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerinden uzak bir düzlemin gerekliliğinden söz edebiliriz.

Gelişmemiş ülkelerin veya bölgelerin refah düzeyinin sağlanabilmesi ile başlayan kalkınma serüveni boyunca yereli güçlendirmek adına yapılan çalışmalar gerçekte küresel faktörleri güçlendirmiş ve etkisini yalnızca ekonomik alanda değil sosyal ve kültürel alanlarda da göstermiştir. Kırsal kalkınmanın aktörleri olan; yerel halk, doğa, devlet politikaları ve STK projeleri arasında katılımcılığın sağlanması bu aktörler arasındaki ilişkilerin yönüne bağlı olarak gerçekleşmiştir. Kalkınma sürecinde yerel olan için yalnızca iki seçenek vardır: ya tüm riskleri göze alarak yerel kalmak için özünü koruyacak ya da küreselleşmeye karşı gelemeyerek bir dönüşüm geçirecektir. Birinci ihtimal oldukça zor görünmekte ve yerelliği mücadeleye bağımlı kılmakta, ikinci ihtimalde ise küreselleşme çıkmazında aidiyet ve kimlik kavramından yoksun bir toplum yaratılmaktadır.

Peki yereli bu iki seçeneğe mahkûm ederek küreselleşmeye mecbur bırakan nedir? Bu sorunun cevabı tez çalışmasında hiyerarşi ve tahakküm bağlamında tartışılmıştır. Kalkınmanın sürdürülebilirliği her ne kadar katılımcılık ilkesine bağlı görülmüşse de uygulanan politikalar ve toplumsal ilişkiler hiyerarşi ve tahakküm engeline takılmıştır. Bu nedenle katılımcılık olgusu toplumsal gelişme tartışmaları yapan Toplumsal Ekoloji düşüncesi ile yeniden tartışmaya açılmıştır. Bu tezin ana sorunsalı kırsal kalkınma çalışmalarında yer alan katılımcılık boyutunu “Toplumsal Ekoloji” perspektifi ile tartışmaya açmaktır. Bahsi geçen iki farklı düşüncenin oluşturduğu koşutlukların farkındalığı ile kalkınmada “nasıl bir katılımcılık” sorusuna Toplumsal Ekoloji düşüncesi ile cevap aramanın kalkınma paradigmasına katkı sunacağı düşünülmüştür. Toplumsal Ekoloji ve kırsal kalkınma siyasetinde yer alan ekonomi, toplumsal cinsiyet ve doğa boyutu çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Toplumsal Ekoloji perspektifi insan-insan ve insan-doğa arasında kurulan hiyerarşi ve tahakküm ilişkileri üzerine kuruludur. İnsanın insan üzerindeki tahakkümü insanın doğa üzerinde tahakküm kurmasına neden olmaktadır. Kırsal kalkınma çalışmalarında da katılımcılığın sağlanamamasının nedenleri toplumsal ilişkilerde yer alan hiyerarşi ve tahakküm biçimleri üzerinden okunabilir. Ekolojik görüş sahip olduğu holistik bakış açısı nedeniyle kalkınma yaklaşımını reddeder ve alternatif bir model önerisinde bulunur. İlk olarak, büyüme odaklı kalkınan bir toplum yerine ekolojik bir toplum tahayyülü yapan ekolojik görüşte kâr hırsının olmadığı bir ekonomik model tartışılmaktadır. Çünkü kalkınma modellerinin temel varsayımının aksine niceliksel değil niteliksel süreci gözeten ekolojik görüş, “büyüme için büyüme görüşüne” karşıdır. Böyle bir modelin sağlanması için yurttaşlık ve karşılıklı dayanışma bilincini temel alan bir katılımcılığın gerekliliğinden söz edilmektedir. İkinci olarak, ekolojik görüş katılımcılığı sağlayacak unsur olarak ele alınan yönetim kavramını eleştirirerek yönetimin yereli değil uluslararası aktörleri güçlendirdiğini ileri sürmüştür. Kalkınmada katılımcılığın sağlayıcısı olarak görülen devlet, STK ve yerel halk arasındaki işbirliği reddedilerek yerine bireylerin kendi kaderini tayin edebileceği meclisler, komiteler ya da konseyler yani yerelleştirilmiş bir yönetim biçimi öngörülür. Çünkü Toplumsal Ekoloji devletin kendisini hiyerarşinin bir biçimi olarak okumakta ve yönetimin yerel halka devredilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte kalkınmada katılım sürecinde yer alan STK, bürokrasi ve özel sektörden oluşan bir işbirliği katılımcılık yerine temsiliyet sorununu gündeme getirmektedir. Buna yönelik, katılımcılık sürecinde sivil toplum örgütlerinin yurttaşlara göre daha etkin olması ile ilgili eleştiriler yapılmıştır. Üçüncü olarak, “özgürlük” temelinde kurulan ekolojik görüşte kalkınmanın egemen sistemin dışına çıkamaması eleştirilerek alternatif modeller üretilmiştir. Buna göre katılımcılık mekanizasyonunun inşasında belediyeler, mahalle meclisler, kent konseyleri yer almaktadır. Katılımcı pratiğin sağlanabilmesi toplumun bireyi değil bireyin toplumu yönetmesine bağlı görülmüştür. Kendi kendini sürdürebilme pratiğini gerçekleştirme ilkesi ve karşılıklı bağımlılık katılımcılığın ön koşuludur. Yani birey, kendiliğindelik ve özaylemlilik konusunda aktif olduğu sürece katılımcı olabilir. Kalkınma çalışmalarında temsiliyet kavramı çoğu kez katılımcılığın yerini aldığı için doğrudan bir pratiğin gerçekleşmesi zorlaşmaktadır. Buna karşın ekolojik görüş, katılımın yerini

giderek temsilin almasına ve hak kavramına özünü veren bireyliğin yok edilmesini eleştirmektedir. Temsiliyet sorunu kırsal kalkınma çalışmalarında özellikle kadın-erkek ve STK ile yerel halk ilişkilerinde ortaya çıkmaktadır. Kadınların katılımcı olamadığı durumlarda erkekler tarafından temsil edilmesi veya yerel halkın ihtiyaçlarının belirlenmesinde taleplerin doğrudan değil STK tarafından belirlenmesi bunun bir örneğidir. Katılımcılık ve temsiliyet arasındaki krizin çözülmesi bireyin aktif yurttaş bilincine sahip olmasına ve katılımcılığına bağlıdır. Katılımcılık temelinde ortaya çıkan Toplumsal Ekoloji görüşünün kalkınmaya dair sunduğu eleştirilerin tümünde hiyerarşik ilişkilerin varlığı yer almaktadır. Bu eleştirilerin bir pratik üzerinden okunabilmesi ve elde edilen somut verilerin tartışmaları aydınlatacağı düşüncesiyle katılımcılık kavramı bir kırsal kalkınma pratiği olan Kavar Havzası deneyimi üzerinden incelenmiştir. Sahada yapılan araştırma sürecinde elde edilen veriler, kalkınmada katılımcı bir yaklaşımın hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerinden bağımsız düşünülmemeyeceğini göstermektedir.

1990 yılında zorunlu göçe tabi tutulan Kavar halkı kent deneyiminden sonra 2000'li yıllar ile birlikte köylere tersine göç etmiştir. Ancak yayla yasağı, tarım arazilerinin uzun yıllar boş kalması, üretime ve doğaya yabancılaşma, pazar bulamama gibi sorunlar ekonomik geçim sıkıntısını kalıcı hale getirmiştir. Zorunlu göçün yarattığı sosyal ve ekonomik kriz nedeniyle yoksullukla uzun bir dönem mücadele edilmiştir. 2008 yılına kadar çoğunlukla kadınlar tarafından üretilen tereyağı, peynir veya yogurt gibi süt ürünleri ile geçim sağlanmıştır. 2008 yılında Kavar Havzası'nı kırsal kalkınma projesi için uygulama alanı olarak seçen H. Özyeğin Vakfı havzada proje ile ilgili bilgilendirmeler ve toplantılar düzenlemiştir. Havzanın sosyoekonomik koşulları nedeniyle vakıf tarafından uygulanan projede ilk olarak ekonomik faaliyetlerin çeşitlendirilmesi hedeflenmiştir. Kavar halkının üretimini güçlendirmek ve gelir elde etmesini sağlamak için Kavar Kooperatifi aynı yıl içerisinde vakıf ve havzada yaşayan erkeklerin ortak kararıyla kurulmuştur. Günümüzde kooperatifin geçim kaynağı çiğ süt üretimi, arıcılık, nohut ve fasulye üretimi ile sağlanmaktadır.

Çalışmanın yöntem kısmında da belirtildiği gibi tezin ilk hipotezi, kooperatiflerin sürdürülebilirliği ve katılımcılığı ile piyasa sistemi arasındaki ilişki ile ilgilidir. Kavar Havzası coğrafi konumu nedeniyle süt üreticiliğine uygun görüldüğü için ilk olarak

çiğ süt üretimi projesi yürütülmüştür. Çiğ süt projesi 2010 yılından beri uygulanmakta olup kooperatif üyeleri arasında ciddi sıkıntılara neden olmaktadır. İlk olarak sütlerin satıldığı fabrikalardan nakit para yerine çek alınması ve köylülerin süttten düzenli bir gelir elde edememesi kooperatifteki dayanışma bilincini zedelemektedir. İkinci olarak ise, proje sürecinde çeklerin nakite dönüştürülmesi için vakıf tarafından verilen mikrokredilerin proje bitiminde sonlandırılması kooperatife duyulan güvenin zarar görmesine neden olmuştur. Proje bitiminden sonra devam eden çiğ süt üretiminde köylülerin tekrar aynı sorunlar ile karşı karşıya kalması ve üreticilerin bu sorunun üstesinden gelememesi, kooperatife süttünü vermeyen köylü sayısında artışa neden olmuştur. Yani çiğ süt üretiminin devamlılığını sağlaması için verilen mikrokrediler kalıcı bir çözüm sağlayamamıştır. Piyasanın kooperatif üzerindeki hiyerarşisi, kooperatife duyulan güveni yok etmekle kalmayıp üreticileri bireysel davranmaya zorlamıştır. Bu nedenle kooperatifin hegemonya duvarını aşamaması ve sistem içinde zorunlu olarak kalabilmenin yollarını araması kapitalist piyasanın yarattığı tahakkümün bir sonucudur denilebilir.

Gelir getirici olarak yürütülen ikinci en önemli faaliyet ise arıcılık projesidir. 2011 yılında Kadın Güçlendirme Fonu'ndan alınan destek ile arıcılık projesi başlatılmıştır. Bugün kooperatifte aktif olan toplam kadın arıcı üye sayısı 9, toplam kadın arıcı sayısı ise 35'tir. Çiğ süt üretimi projesinde görülen kooperatifte dayanışma ve güven sorunu arıcılık projesinde de benzer şekilde gözlenmiştir. Bölgede temel ekonomik geçim kaynaklarından olan arıcılık faaliyetlerinin sürekli artması üretilen balın satılmasını da zorlaştırmaktadır. Baldan gelir elde etmeye çalışan kooperatifin bölgedeki rekabet koşulları nedeni ile pazar bulamama sorunu kooperatif tarafından hazırlanan yılbaşı paketleri ile “geçici” olarak çözülmüştür. Yılbaşı paketleri, Özyeğin Vakfı'nın iletişim kurduğu şirketler tarafından alınmakta ve her sene başında şirket çalışanlarına ücretsiz bir şekilde “hediye” olarak dağıtılmaktadır. Vakıf tarafından geliştirilen bu yöntem uzun vadeli bir çözüm sağlayamamıştır. Öncelikle, Kavar balının şirket çalışanlarına hediye olarak dağıtılması üreticiler ve tüketiciler arasındaki ilişkinin devamlılığını büyük ölçüde engellemiştir. Yapılan mülakatlarda, bal elde eden çalışanların daha sonra kendiliğinden üreticiler ile iletişime geçmediği ortaya çıkmıştır. Bu sorun hem üretimin ve köylülüğün sürekliliğini engellemekte hem de üreticileri şirketlerin yılbaşı

paketlerine bağımlı kılmaktadır. Vakıf tarafından uygulanan çözüm sürecinde kooperatifin yerel kapasitesini oluşturacağı düşünülmüşse de bu durum henüz gerçekleşmemiştir. Şirketler ile yapılan işbirliğinin ne zaman sona ereceğinin üreticiler tarafından bilinmemesi ve kooperatifin pazar bulma yeteneğini elde edememesi gelir düzeyinde istikrarsızlığa ve belirsizliğe neden olmaktadır. Sürekliliğin sağlanamaması nedeniyle, bal üreticilerinin büyük bir kısmı kooperatif ile dayanışmak yerine bireysel bir kâr elde etmeyi tercih etmektedir. Piyasa sisteminin yarattığı haksız rekabet koşulları köylü üreticileri yalnızca iki seçeneğe mahkûm etmektedir: ya kooperatif ile dayanışarak gelir istikrarsızlığı riskini göze alınacak ve piyasaya dahil olunacak ya da bireysel olarak tek başına pazar arayışında bulunulacaktır. Her iki seçenek de kapitalist sömürünün bir parçasıdır. Piyasanın kooperatif üzerindeki tahakkümü köylülüğü süreksiz kıldığı gibi köylü üreticilerin de işçilere dönüşmesini zorunlu kılmaktadır. Piyasalaşma sürecinin neden olduğu dönüşüm, üreticinin doğaya bakış açısını değiştirerek ve bu düşüncenin yalnızca kâr elde etme hırsı ile sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Doğa sadece gelir elde edilen bir nesne olarak görülmektedir. Kavar Havzası'nın en önemli problemlerinden biri olan su krizi bunun bir örneğidir. Köyler arasında suyun paylaşılamamasının temel nedeni, daha çok üretim verimliliği elde etmek ve daha fazla kazanç sağlamaktır. Dolayısıyla su krizi örneği, insanın insan üzerindeki tahakkümünün aynı zamanda doğa üzerinde de tahakküm kurmasına yol açtığını göstermektedir.

Kapitalist piyasa sisteminin “ya büyü ya öl” politikası Kavar Havzası'nda etkisini göstererek dayanışma bilincinin yok olmasına neden olmuştur. Dayanışmanın yalnızca kooperatif içerisinde değil, kooperatifler arasında da sağlanamadığı gözlenmiştir. Örneğin, Kavar Kooperatifi ile tüketici kooperatifleri arasındaki işbirliği bir dayanışma olarak değil yalnızca gelir getirici bir anlaşma olarak okunmaktadır. Kooperatifleşmenin köylüler tarafından içselleştirilememesi kooperatifin içeriğinden kopuk bir şekilde ekonomik bir tanım altında sıkışmasına ve toplumsal görülememesine neden olmaktadır. Sonuç olarak, pazar ekonomisinin yarattığı rekabet ve büyüme hırsı, küçük üreticiliğin, dayanışma bilincinin, emek biçiminin ve toplumsal ilişkilerin üzerinde hiyerarşi kurarak bir dönüşüme neden olmaktadır.

Kapitalizmin yarattığı krizin, piyasaya dahil olamadan aşılamayacağı düşüncesi Kavar Kooperatifi'nde market örneğinde gözlenmiştir. Başlangıçta yalnızca yerel ürünlerin satıldığı kooperatif marketinin bugün hazır gıdaya da yer verdiği görülmüştür. Kooperatif marketi örneği, sistem içerisinde sisteme karşı bir alternatif oluşturmak ve örgütlenmek yerine, sistemin devamlılığı için bir alternatifin üretilmesi şeklinde okunabilir. Kooperatifçilik anlayışı yerine girşimcilik mantığının geliştirilmesi köylü üreticilerin piyasa mekanizmasının bir parçası haline geldiğinin göstergesidir. Sonuç olarak, kapitalist sistemin kooperatif üzerinde kurduğu tahakküm, üretim ve tüketim ilişkilerini değiştirerek kırsalda bir dönüşüme neden olmaktadır.

Tezin ikinci hipotezi, kırsal kalkınma pratiğinin aktörleri olan STK ve yerel halk arasındaki ilişkide yer alan hiyerarşi biçiminin katılımcılık üzerindeki etkisi ile ilgilidir. Kırsal alanda yaşayan üretici kadınların gelir elde edememe sorunu ve sosyal konumu Kavar Havzası'nın da en büyük problemini oluşturduğu için projenin stratejik hedefleri arasında kadınların ekonomik kapasitelerinin güçlendirilmesi yer almıştır. Bu stratejik hedefin yürütüldüğü uygulamalardan ilkinin el işi projesi oluşturmaktadır. El işi projesi fikri tabandan gelen bir talep şeklinde değil 2011 yılında köy ziyaretinde bulunan vakıf kurucusunun önerisi ile ortaya çıkmıştır. Yapılan el işleri Marks & Spencer ve GAP mağazalarına satılmıştır. Fakat iki yıl kadar devam eden proje sürdürülememiştir. Bunun nedenlerinden ilki, yerel üreticilerin Marks & Spencer ve GAP mağazaları gibi dev şirketler ile iletişim kuramaması ve alım-satıma devam edememesidir. İkinci olarak, şirketlerin üretici kadınlar ile ilişkisini “sosyal yardımlaşma” mantığı üzerinden kurması sürekliliğin sağlanamamasına neden olmuştur. Kadınlar tarafından yürütülen el işi projesi piyasanın kurduğu hegemonya duvarını aşamamıştır. Oysa kadın merkezli ekonomik kapasite geliştirici bir faaliyette, üreticilerin piyasaya bağımlı olmak yerine satış ağını kurabilme yeteneğine erişmiş olması gerekirdi. Öte yandan sahada yapılan mülakatlarda, havzada yaşayan kadınların günlük iş yükünün çok olması nedeniyle el işi projesine uygun olmadığı ortaya çıkmıştır. Projenin belirlenmesi sürecinde havzada yaşayan kadınların sosyal gerçekliğinin göz ardı edilmesi, kalkınmanın büyüme odaklı bir düşünce ile yürütüldüğünü göstermektedir.

2011 yılında yürütülen uygulamalardan ikincisini seracılık projesi oluşturmaktadır. Pazar arayışına çözüm olarak gösterilen seracılık projesinde de benzer şekilde bir bağımlılık ilişkisi yaratılmıştır. Seracılık projesinin ortaya çıkışı doğrudan bir talep olmasa bile, vakıf yürütücüleri tarafından önerilmiş ve köylüler bu konuda bilgilendirilmiştir. Havza çevresinde süs bitkiciliği üretimi yaygın olmadığı için üreticilerin pazar sıkıntısı yaşamayacağı düşünülmüştür. 2014 yılına kadar üretilen süs bitkileri çevre il veya ilçe belediyelerine satılmış ancak 2014 yılında yerel seçimler ile birlikte belediyelerin değişmesiyle anlaşmalar sona ermiştir. Yani üreticilerin daha önce şirketlere bağımlı kalması durumu bu defa yerel yönetimler ile kurulan ilişkilerde ortaya çıkmıştır. Seracılık sayesinde proje sürecinde kadınlar her ne kadar kazanç elde edebilmişse de, kalkınmanın sağlanması için gereken süreklilik sağlanamamıştır. Sonuç olarak, üreticilerin piyasa karşısındaki dayanıklılığı piyasanın tahakkümüne, yerel yönetimlere ve STK'nın rolüne bağlı olarak değişmiştir.

Öte yandan, STK'nın yerel halk üzerindeki etkisine fırın projesinde de rastlanmıştır. Kavar Havzası'nda ekmek pişirme yöntemlerine halâ geleneksel olarak devam edilmektedir. Geleneksel ekmek pişirme yöntemlerinden biri olan tandırlar havzada yaygın olarak kullanılmaktadır. Kullanılan tandırlar kadınların sağlığı için bir tehdit oluşturmakta ve dumandan kaynaklı zehirlenmeye veya yanmaya neden olmaktadır. Kırsal kalkınma projesi sürecinde tandırların oluşturduğu tehdit vakıf tarafından gözlenmiş ve buna yönelik fırın projesi geliştirilmiştir. Ancak fırın projesi, ekmek yaparken zarar gören kadınların talebi ile değil, vakfın havzada yaptığı araştırma ve gözlemler sonucunda ortaya çıkmıştır. Fırın projesinin uygulanma sürecinde köylüler istekli davranmış ve projenin yapılmasına onay vermiştir. Ancak, bugün havzada halâ tandırlar yoğun olarak kullanılmaktadır. Köylülerin fırın projesine onay vermelerine rağmen, tandırları yoğun olarak kullanması dikkat çekicidir. Bu çelişkinin oluşmasının nedeni ilk olarak, köylülerin STK'yı yardım veya destek alma mekanizması olarak tanımlanmasıdır. Köylüler fırın projesini, vakıftan yardım almaya devam etme yolu olarak görmüştür. İkinci olarak, yerelin ihtiyaçlarının STK tarafından belirlenmesi ve geleneksel bir sorunun modern bir yöntem ile çözülmeye çalışılması fırının nadir kullanılmasına neden olan etkenler arasındadır. Köylülerin kararlarının kalkınma

projesinde yer alan hedeflere göre biçimlenmesi yerel bilginin de değiştiğini göstermektedir.

Tez çalışmasının üçüncü hipotezini cinsiyetlerarası iş bölümünün katılımcılık üzerindeki etkisi oluşturmaktadır. 2009 yılında 7 erkek ile kurulan Kavar Kooperatifi'ne kadınların üye olma durumu dört yılı bulmuştur. 2013 yılında kadınlardan üyelik ile ilgili herhangi bir talep gelmemesine rağmen vakıf tarafından kadınları bilinçlendirme ve erkekleri ikna etme çalışmaları yürütülmüştür. Günümüzde toplam 68 üyeye sahip olan Kavar Kooperatifi'ne yalnızca 9 kadın üyedir. Kavar Kooperatifi'ne kadınların üyelik durumu vakıf tarafından tavandan gelen bir talep ile sağlanmışsa da katılım sorunu çözülememiştir. Öncelikle, kooperatifin kuruluş süreci ile kadınların üyelik durumu arasında geçen zaman diliminde, erkekler uzun bir süre üretici kadınlara söz hakkı tanımamıştır. Bu süreçte erkeklerin kadınlar üzerindeki hiyerarşisi gittikçe güçlenmiş ve kooperatif ile resmileşmiştir. Kadınların üyelik durumu erkekler tarafından çoğu zaman olumsuz karşılanmış ve aykırı görülmüştür. İkinci olarak kooperatif üyeliğinin kadınlar tarafından doğrudan bir talep olarak gerçekleştirilmemesi katılımcılık bilincinin oluşmamasına ve temsiliyet krizine neden olmuştur. Kadınların iş yükünün ağır olması, akşam yapılan toplantılara tek başına gidememesi veya kadınların katılımının “ayak bağı” olarak değerlendirilmesi katılımı büyük ölçüde engellemiştir. Bu nedenle kadınlar çoğu kez eşleri tarafından temsil edilmeyi tercih etmekte ve bu temsiliyeti de hatalı bir şekilde katılımcılık olarak tanımlamaktadır. Öte yandan üye olan kadınların kooperatif toplantılarında kendini baskı altında hissetmesi, ciddiye alınmadığını düşünmesi ve söz hakkı alamaması katılımcılığın sağlanamamasına neden olmuştur. Yani kadının üyelik durumu katılımcılığını sağlayamamıştır.

Bununla birlikte erkeğin kadın üzerindeki hiyerarşisine, kadın emeğinin değerlendirilme kısmında da rastlanmıştır. Üretim sürecinde aktif olan kadınlar elde ettikleri gelir üzerinde tasarruf hakkına sahip olamamıştır. Dolayısıyla üretim sürecinden elde edilen kazancın erkek elinde birikmesi ve yalnızca erkek tarafından yönetilmesi erkeğin kadın üzerindeki tahakküm şiddetini arttırmıştır. Böyle bir hiyerarşik ilişki, kadının iç potansiyelini geliştirmesini engellerken, katılımcı işlevini

de yok etmektedir. Dolayısıyla, kadınların ekonomik bir kazanç elde etme durumu veya üyelik durumu hiyerarşiyi ortadan kaldırmamış aksine güçlendirmiştir.

Tez çalışmasında hiyerarşi ve tahakküm kavramları bir kırsal kalkınma pratiği üzerinden piyasa, STK, yerel halk, doğa ve toplumsal cinsiyet bağlamında incelenmiştir. Kavar Havzası deneyimi ile ilgili yapılan araştırmalar, sürdürülebilirliğin ve katılımcılığın sağlanması için öncelikle hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerinin aşılması gerektiğini göstermektedir. Kırsal kalkınmanın bileşenleri arasında hiyerarşik düzlemden uzak katılımcı bir sürecin gerçekleştirilememesi sürdürülebilirliğin sağlanmasına engel olmaktadır. Kavar Havzası deneyiminde hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerinin her alana sindirildiği ve küreselleşme sürecinde gittikçe arttığı gözlenmiştir. Kavar Havzası pratiğinde, piyasa sisteminin kooperatif üzerindeki hiyerarşisi, STK'nın yerel halkın ihtiyaçlarını belirleme sürecinde modernleştirme ve büyüme düşüncesine sahip olması, üretici kadınların emeğinin görünmezliği ve katılım sorunu kooperatifin sürdürülebilir olmadığını göstermektedir. Kırsal kalkınma projesi Kavar Havzası'nın ilk örgütlü kooperatif deneyimini oluşturduğu için önemlidir. Ancak kooperatif deneyiminin köylüler arasında "başarısız" olduğu düşüncesi havzadaki kooperatifleşme dinamiğini kalıcı olarak yok etmektedir. Bu nedenle kırsal kalkınma pratiklerinin başarısı kırsal yaşamın devamlılığını büyük ölçüde etkilemektedir. Dolayısıyla kırsal kalkınma çalışmaları belirli zaman aralıklarında uygulanan bir proje olarak değil, kırsal dönüşümü sağlayacak destek olarak algılanmalıdır.

Sürdürülebilirlik, katılımcılığın bir bilinç durumu olarak değerlendirilmesine, karşılıklı bağımlılık ilkesine ve insan-doğa birlikteliğini gözetten bir anlayışın sağlanmasına bağlıdır. Ancak küreselleşme çağında bir yurttaşın kendi kaderini tayin edebilmesi ve bulunduğu toplumun aktif öznesi haline gelebilmesi gittikçe zorlaşmaktadır. Bu nedenle kırsal kalkınma projelerinde bireylerin aktif yurttaş olabilmesi için, yerelin katılımının tabandan gelen bir talep şeklinde gerçekleşmesi, yerelin kendi ihtiyaçlarının proje uygulayıcıları tarafından değil kendisinin belirlemesi, kâr hırsı yerine ihtiyaç için üretimin yapılması gerekmektedir. Bu sayede kalkınma çıkmazında karşılaşılan azgelişmişlik tanımı ve hiyerarşisi yerine köylünün küreselleşmek zorunda kalmadığı bir kalkınma sağlanabilir. Sonuç olarak, kırsal

kalkınma pratiklerinde katılımcılığın sağlanması hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerine ve biçimine bağlıdır.

KAYNAKÇA

- Abacı,
Burcu: **"Küreselleşme Sürecinde Neoliberal Politikaları Kalkınma Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği"**, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Adaman,
Fikret,
Akbulut,
Bengi,
Kocagöz,
Umut: **Herkesin Herkes İçin: Müşterekler Üzerine Eleştirel Bir Antropoloji**, İstanbul, Metis Yayınevi, 2017.
- Akci, Aslı
& Özcan,
Koray: **"Kırsal Kalkınma İçin Model Önerisi: Köy Kümeleri"**, **Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2 Sayı: 1, 2016, s. 2-3.
- Aksu,
Ceren: **Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre**. Güney Ege Kalkınma Ajansı, 2011, s.6.
- Akşit,
Bahattin, **"Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hanehalkı/Aile Araştırmaları: 1923-2002 Yılları Arası Eleştirel Bir Yazın Taraması"**, **Değişen Mekân-Mekânsal Süreçlere İlişkin Tartışma ve Araştırmalara toplu Bakış, 1923-2003**, 1. bs., Der: Ayda Eraydın, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2006.
- Aren,
Sadun: **İstihdam, Para ve İktisadi Politika**, 15. Baskı, Ankara, İmge Kitapevi, 2008.
- Aruoba,
Çelik: **Çevre ekonomisi, gelişme ekonomisi**, İnsan çevre toplum, Yay. Haz. R.Keleş, 2. bs., Ankara, İmge Kitabevi, 1997.
- Aygün,
Banu;
Mutlu, **"Ekolojik toplumun organik toplumla ilişkisi üzerine"**, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 61, Sayı:1, 2006, s. 1-8.
- Ahmet:
Aysan,
Ahmet
Faruk &
Dumludağ
Devrim: **Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar**, 1. bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2014.

- Ata,
Sezgin: "Toplumsal Ekoloji'nin Politikası, Özgürlükçü Yerel Yönetimcilik", **Toplumsal Ekoloji Dergisi**, Sayı:1, Bahar: 21-27, 2002, s. 2-16.
- Bakırcı,
Muzaffer: **Türkiye'de Kırsal Kalkınma**, 1. bs., Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2007.
- Başkaya,
Fikret: **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, 1. bs., Ankara, Öteki Yayınevi, 2017.
- Başkaya,
Fikret: **Yeni Paradigmayı Oluşturmak**, İstanbul, Öteki Yayınevi, 2015
- Bauman,
Zygmunt: **Küreselleşme**, 6. bs., Çev.A. Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2016
- Baysal,
Nurcan: **"O Gün"**, 2. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Baysal,
Nurcan: "Bir Kalkınma Modeli Olarak Kavar", (Çevrimiçi), <https://tr.boell.org/tr/2015/05/28/bir-kalkinma-modeli-olarak-kavar>, 30 Mayıs 2018.
- Bilici,
İhsan: **"Türkiye' de Kırsal Kalkınmanın Gelişimi ve IPARD Süreci"**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2010
- Bitlis
Valiliği İl
Gıda,
Tarım ve
Hayvancılı
k
Müdürlüğü,
ü,
- "BrifingDosyası",
(Çevrimiçi),2018,<https://bitlis.tarimorman.gov.tr/Lists/SolMenu/Attachments/2/2018%201.%20altı%20aylık%20brifing.pdf> , 13.04.2019.

- Birgün Gazetesi “Türkiye’nin gelir haritası çıkarıldı”, (Çevrimiçi), 2018, <https://www.birgun.net/haber-detay/turkiye-nin-gelir-haritasi-cikarildi-231448.html> , 21.11.2018.
- Bookchin, Murray: “Komünalist Karar Anı”, **Toplumsal Ekoloji Dergisi**, Sayı:1 Bahar, 2002.
- Bookchin, Murray: “Konfederalizmin Anlamı”, **Green Perspectives**, 3 Kasım 1990. 2012
- Bookchin, Murray: **Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm**, 1. bs., Çev. Fuat D. Elhüseyni, ed. E. Eren, İstanbul, Sümer Yayıncılık, 2013.
- Bookchin, Murray: **Toplumu Yeniden Kurmak**, 1. bs., Çev.K.Şahin, İstanbul Sümer Yayıncılık, 2013a.
- Bookchin, Murray: **Ekolojik Bir Topluma Doğru**, 1. bs.,Çev. A. Yılmaz, İstanbul, Sümer Yayıncılık, 2013b.
- Bookchin, Murray: **Toplumsal Ekolojinin Felsefesi, Diyalektik Doğalcılık Üzerine**, 1. bs.,Çev. RahmiG. Ögdül, İstanbul, Sümer Yayıncılık, 2014
- Bookchin, Murray: **Özgürlüğün Ekolojisi**, 2. bs., Çev. M. K. Coşkun, İstanbul, Sümer Yayıncılık, 2015.
- Bookchin, Murray: **“Geleceğin Devrimi”, Halk Meclisleri ve Doğrudan Demokrasi**, 1. bs., Çev. İbrahim Yıldız ve Soner Torlak, Ankara, Dipnot Yayınları, 2015a.
- Bookchin, Murray: **“Modern Kriz”**, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Sümer Yayıncılık, 2017.
- Bozlağan, Recep: “Sürdürülebilir Gelişme Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Sayı:50, 2005, s.1026.

Can, "Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Programlarının Türkiye'nin Kırsal Kalkınması
Metin, Açısından incelenmesi: SAPARD ve IPARD Örneği", Ankara, **Gaziosmanpaşa**
Esengin **Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, 2007, s. 45-50.
Kemal:

Chambers, **Rural Development: Putting the last first**, London, 1983.
Robert:

Chodorkaf "Kalkınmayı Yeniden Tanımlamak", **Özgür Üniversite Forumu Dergisi**,
f, Daniel: 2002, s. 113-114.

Cooke ve **Katılım: Yeni Bir Zorbalık mı?**, Çev. Ahmet Çiğdem, İstanbul, Demokrasi
Kothari Kitaplığı, 2002.
(Ed.):

Curan, **21st Century Dissent Anarchism, Anti-Globalization**
Giorel: **and Environmentalism**, Palgra ve Macmillan, 2007.

Cengiz "Tarım Kadınlaşıyor, Kadının Emeği Yok Sayılıyor", (Çevrimiçi), 08.03.2018,
,Pelin: <https://www.artigercek.com/yazarlar/pelincengiz/tarim-kadinlasiyor-kadinin-emegi-yok-sayiliyor>, 20.04.2018

Çelik,
Mehmet "Kaos Ortamında (Çağında) Mekân-İnsan Etkileşimine Bütüncül Bir Bakış:
Ali & Ekolojik Toplum Paradigması", **FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)**,
Sayı: 22, 2016, s.174
Gülersoy
, Ali
Ekber:

Çobanoğlu Şirket Alternatifi Olan Kooperatifler Kapitalizme de Alternatif Midir?
, Adnan: (Çevrimiçi), <https://www.karasaban.net/sirket-alternatifi-olan-kooperatifler-kapitalizme-de-alternatif-midir-adnan-cobanoglu/> , 25 Şubat 2019.

- Deniz,
Orhan: **"Tatvan'ın şehirsal fonksiyonları, etki bölgesi ve şehir içi arazi kullanılışı"**, Doktora Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Des
Jardins,
Joseph: **Çevre Etiği**, 1. bs., Çev. R. Keleş, Ankara, İmge Kitabevi, 2006.
- Devlet
Planlama
Teşkilatı: Sekizinci beş yıllık kalkınma planı, Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı, 2000.
- Dinler,
Zeynel: **İktisada Giriş**, Bursa, Ekin Kitabevi, 2006.
- Doğan,
Adem: **Kırsal Kalkınma Yaklaşımlar ve Türkiye Deneyimi**, Ankara, Palme Yayıncılık, 2012.
- Seyhun
TÜZER,
Doğan
Mutlu: **"Küresel İklim Değişikliği ve Potansiyel Etkileri"**, **CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 12 Sayı:21, 2011, s. 25.
- Devlet
Planlama
Teşkilatı: "Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2007-2013" (Çevrimiçi), <https://kkp.tarim.gov.tr/Ukks2007-2013.pdf>, 22, 01, 2019.
- Dumludağ,
Devrim: **Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Kalkınma**, Ankara, İmge Kitabevi, 2014.
- Durukano
ğlu, Çetin: "Kriz ve Hayatta Kalma/Savunma Araçlarından Biri Olarak Kooperatifler" (Çevrimiçi), 2019, <http://guvenlcalisma.org/19906-kriz-ve-hayatta-kalma-savunma-araclarindan-biri-olarak-kooperatifler-cetin>, 10.03.2019
- Dünya
Kalkınma
Raporu: "Cinsiyet Eşitliği ve Kalkınma", (Çevrimiçi), 2012, http://siteresources.worldbank.org/TURKEYINTURKISHEXTN/Resources/455687-1326810579697/WDR_MainMessage-tr.pdf , 16.12.2018.

- Emrealp, Sadun: "Türkiye Yerel Gündem 21 Programı - Yerel Gündem 21 Uygulamalarına Yönelik Kolaylaştırıcı Bilgiler El Kitabı", (Çevrimiçi), <http://www.umraniye.bel.tr/images/kentkonseyi/YG21%20El%20Kitabi.pdf>, 18 Ocak 2019.
- Ercan, Fuat: **Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2006.
- Estevo, Gustavo: **Kalkınma**, W. Sachs (Dü.) içinde, Kalkınma Sözlüğü, Ankara, Özgür Üniversite Kitaplığı, 2007, s.21.
- Ellis, Fred ve Biggs, Stephen: **"Evolving Themes in Rural Development 1950s-2000s"**, Development Policy Review, 2001, Cilt: 19 Sayı: 4, s. 437-448.
- El-Ojeili, Chamsy, and Patrick Hayden: **Critical Theories of Globalization**, Londra, Palgrave Macmillan, 2006
- FAO: 2014 "FAO-Turkey Partnership Program Annual Report" (Çevrimiçi), <http://www.fao.org/3/CA2472EN/ca2472en.pdf>, 23.02.2019
- Fatma Handan Giray, Ayşegül Akın, Sema Gün: **"Kırsal Kalkınmada Yeni Perspektifler"**, Türkiye VI. Tarım Ekonomisi Kongresi, 2004, s.163
- Flammang, Henry: **Economic Growth and Economic Development; Counterparts or Competitors? Economic Development and Cultural Change**(28), s. 50.
- Frances, Cleaver: **"Kurumlar, Aracılar ve Kalkınmaya Katılımcı Yaklaşımların Sınırları"**, Ed. Cooke ve Kothari, **Katılım: Yeni Bir Zorbalık Mı?** içinde, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 2002.

- Friedman, H. & Martin, L: **Uzun Ömür Projesi**, 1. bs., Çev. Z. Bilgin, İstanbul, İKÜ Yayınevi, 2013.
- Furat, Mina: "Küresel Politika Değişimleri ve Türkiye’de Kırsal Kalkınma", **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, 2013, s. 591-602.
- Fusun Ertuğ: “Geçmişten Bugüne Anadolu Kırsalında Kadın-Mekân İlişkileri”, **Kadın ve Mekan**, İstanbul, Turkuvaz Kitap, 2010.
- Geray, Cevat: **Kırsal Türkiye’de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik**, Ankara, Tuna Yayıncılık ve Dağıtım, 1981.
- Gökdemir, L. Ve Ergün: Kırsal Kalkınmada Kadının Rolü", (Çevrimiçi), 2012, <http://dergipark.gov.tr/inijoss/issue/8624/415759>, 10 Ocak 2019.
- Gür, Faik ve Bayramoğlu, Murat (Der.): **Sürdürülebilir Yaşam Penceresinden Yerel ve Kırsal Kalkınma**, 1.bs., İstanbul, Özyeğin Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Gülçubuk, Bülent, N. Yıldırak, N. Kızılaslan, D.Özer, M. Kan, & Kepoğlu: **Kırsal Kalkınma Yaklaşımları ve Politika Değişimleri**, (Çevrimiçi), <https://slidex.tips/download/kırsal-kalkınma-yaklaşımlari-ve-politika-demler> , 10 Mayıs, 2018
- Gülçubuk, Bülent: “Kırsal Kalkındırmada Tarımda-Kırsalda İş Sağlığı ve Güvenliği Olur Mu?”(Çevrimiçi), https://www.researchgate.net/publication/311545338_Kırsali_Kalkındırmadan_Tarımda-Kırsalda_Is_Sagligi_Ve_Guvenligi_Olur_Mu/download , 15.03.2019.

- Gülçubuk, Bülent: "Kırsal Kalkınmada Katılım ve Katılımcılık", (Çevrimiçi) <https://slideplayer.biz.tr/slide/12707972/> , 15 Şubat 2018.
- HaktanKaçmaz, İlker: "Yeni Kamu Yönetimi Yaklaşımı ve Türkiye'de Kamu Yönetimi Reformu", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Harris, Jonathan: "Basic Principles of Sustainable Development", **Global Development and Environment Institute Working Paper:00-04**, 2000, s. 4-7
- HILYARD, Nicholas ve Diğ: "Çoğulculuk, Katılım ve İktidar: Hindistan'da Ortak Orman Yönetimi", **Katılım: Yeni Bir Zorbalık mı?**, Der. B. Cooke; U. Kothari, Çev. Ahmet Çiğdem, İstanbul, Demokrasi Kitaplığı, 2002.
- Hüsnü M.Özyeğin Vakfı: "Hüsnü Özyeğin", Çevrimiçi, <http://www.husnuozyeginvakfi.org.tr/husnu-m-ozyegin/>, 12.03.2019.
- Ildırar, Mustafa: **Bölgesel Gelişme ve Kalkınma Stratejileri**, Ankara, Nobel Yayınevi, 2004
- Irma, Adelman & Yeldan, Erinc: "Is this the end of economic development?", **Structural Change and Economic Dynamics**, Cilt: 11 Sayı: 1-2, 2000, s. 143.
- Kaldırım, Fatma: "Türkiye'de Kırsal Kalkınma Politikaları: Yerel Yönetimlere Katkısı Kapsamında Köydes Projesi", Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Karaçay Çakmak, Hatice: "Kalkınma İktisadı Literatüründen Gelişme Kavramının Evrimi", **H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 21 Sayı: 2, 2003, s. 50-51
- Karaoğlu, Özgür: "Nemrut Volkanı ve Kral Nemrut'un Efsanesi", **Mavi Gezegen Dergisi**, Sayı:22, 2017, s.29-30.

- Kavar
Tarımsal
Kalkınma
Kooperatif
i
Kayıkçı,
Murat: Çevrimiçi, <https://www.kavarkooperatifi.org/kavar-havzasi>, 29.12.2018.
- Kaynak,
Muhteşem "Yeni Dünya Düzeni ve Kalkınma", **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, Sayı: 14, 2003, s.13-18.
- Kaynak,
Muhteşem **Kalkınma İktisadı**, Ankara, Gazi Kitabevi, 2005.
- Kılıç,
Selim: "Sürdürülebilir Kalkınma Anlayışının Ekonomik Boyutuna Ekolojik Bir Yaklaşım", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 47, 2012, s.204.
- Kırsal
Dönüşüm
Çalıştayı: **Sonuç Raporu**, 2.bs., Ankara, İlbank, 2015
- Kırsal
Çevre
Derneği: "Kırsal Kalkınma Nedir?", (Çevrimiçi), https://www.kirsalcevre.org.tr/foto/file/kirsal_kalkinma_politikalari_bulentg.pdf, 20. 12. 2018.
- Kottak,
Conrad
Phillip: **Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış**, Ankara, Ütopya Yayınları, 2001.
- Kök,
Mümtaz
Murat: **"Küreselleşme Çağında Otonominin Yeniden İnşası"**, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Köker,
Levent: "Yok Olmanın Eşiğinde Bir Fikir: İlerleme", **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı:27, 1984, s.200.

- Köse, Salih: "24 Ocak 1980 ve 5 Nisan 1994 İstikrar Programları Çerçevesinde Yapılan Hukuki ve Kurumsal Düzenlemelerin Mukayeseli Analizi", **Devlet Planlama Teşkilatı**, 2000, s.21.
- Küçükyağın, Ertan: **Küreselleşme Sürecinde Ulus Devlet Kurumsal Sosyal Sorumluluk Örneğinde Durum Analizi**, Yüksel Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Kürt Mitolojisi: Çevrimiçi, 2015, <http://www.bitlisname.com/2015/11/19/kurt-mitolojisi-1/>, 19.10.2018.
- Lewis, Arthur: **Theory of Economic Growth**, Allen and Unwin, 1955
- Magdoff, Fred: "Kapitalizmin İkiz Krizleri: Ekonomik ve Ekolojik", **Özgür Üniversite Forumu**, 2002, s.108.
- Marx, Karl: **Kapital**, Birinci Cilt, Sol yayınları, İstanbul, 2001
- Mosse, David: **"Halkın Bilgisi, Katılım ve Patronaj: Kırsal Kalkınmada Eylemler ve Temsiller"**, Cooke ve Kothari (Ed.) Katılım Yeni Bir Zorbalık Mı?, içinde, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, 2002
- Mutlu, Ahmet: **Ekoloji Ve Yönetim Düşüncesi**, Doktora Tezi, 4. Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Mutlu, Ahmet: "Ekolojinin İdeolojisi: Sürdürülebilir Gelişme Toplumsal Ekoloji Karşılaştırması", **İdealkent Dergisi**, Sayı:21, 2017, s.30-39.
- Nakiboğlu, Canan: **"Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele"**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Nişanyan, Sevan: "Index Anatolicus", Çevrimiçi, <https://nisanyanmap.com>, 10.04.2019
- Nufusune: "Türkiye Nüfusu İl, İlçe, Mahalle ve Köy Nüfusları, Tatvan Nüfusu, Bitlis" (Çevrimiçi), <http://www.nufusune.com/tatvan-ilce-nufusu-bitlis>, 09.04.2019.
- Olgun, Akın & Sevilmiş, Gözde: AB Katılım Öncesi Yardım Aracı Kırsal Kalkınma Programı (IPARD) ve Türkiye Açısından Değerlendirmesi, **Tarım Ekonomisi Dergisi**, 2017, s.1-16.
- Ongan, Hakan: "Gelir Eşitsizliliği Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Ters U Eğrisi", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt:54, Sayı:1, 2004, s.153-165

Orhangazi, "Kalkınma, Kapitalizmin Mantığı ve Eşitsiz Gelişme", **İktisat Dergisi**, Sayı: 519, 2011, s.49.

Oral, "Murray Bookchin ve Toplumsal Ekoloji", Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Emin: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018

Öğdül, H., "Küre-Ersizlere Köy Tasarım Rehberi; Süreç ve Yöntem Üzerine Bir Gül, M., Tartışma, Küre-Ersizlere Village Design Guide: A Debate on Process and Olgun, İ., Methodology", Cilt: 28, Ek: 1, **Planlama Dergisi**, 2018, s.1-14. Yücel, S. D. K., & Çalışkan, Ç. O.

Örnek, "Kırsal Kalkınma El Kitabı", İstanbul, Heinrich Böll Stiftung Derneği, 2007. Aylin:

Özer, "Kırsal Kalkınmada Katılımcılık ve Katılımcı Yayım", **HR. Ü.Z.F Dergisi**, Cilt: Dilek: 8, Sayı: 2, 2004, s.22.

Özensel, "Türkiye’de Kırsal Yapıların Dönüşümü", Konya, Çizgi Yayıncılık, 2018. Ertan:

Özkaya, "Kırsal Kalkınmada Çiftçi Katılımının Önemi Üzerine Bir Araştırma: Tayfun, Halilbeyli Köyü Örneği", İzmir, Türkiye Ziraat Odaları Birliği, 1998 Karaturhan, Buket., & Boyacı, Murat:

Özmete, "Kırsal Kalkınma İçin Kadınların Güçlendirilmesi: Sosyal Hizmet Modelleri", Emine: **Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi**, 1(1), 2012, s.119-120.

Öztürk, "Kırsal Kalkınma Yaklaşımları ve Küçük Meta Üretimi", **Anadolu Şinasi: Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:2, 2009, s.183.

- Özyeğin Vakfı: "Sürdürülebilir Bir Kırsal Kalkınma Modeli Olarak Kavar Havzası Deneyimi" (Çevrimiçi), 2013, <http://www.humanistburo.org/Dosyadepo/file/Surdurulebilir%20Kalkinma%20-%20Kavar%20Deneyimi.pdf>, 20.10.2018
- Partant, François: **Kalkınmanın Sonu**, 1. bs., Çev. F. Başkaya, Ankara, Birey ve Toplum, 1985.
- Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu: "Dördüncü Dünya Kadın Konferansı", (Çevrimiçi), 1995, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/pekin.pdf>, 19.12.2018.
- Pieterse, Jan Nederveen : "Dilemmas Of Development Discourse: The Crisis of Development and Comperative Method", **Development and Change**, Sayı: 22, 1991, s.5-9.
- Pieterse Jan Nederveen : **Development Theory**, London, Sage Publications, 2001, s.5–6.
- Pradella, Lucia & Marois, Thomas: **Kutuplaştıran Kalkınma**, 1. bs., Çev: B. Baysal, Ankara, Nota Bene Yayınları, 2014.
- Putterman, Louis: **Dollars and Change: Economics in Context New Heaven and London**, Yale University Press, 2001
- Rahnema, Majid: "Katılım", Wolfgang Sachs (Dü.) içinde, **Kalkınma Sözlüğü**, Çev: O. Etiman, İstanbul, Türkiye ve Orta Doğu Forumu Vakfı, 2007, s.212.

- Rosen, Marc & Kishawy, Hossam: **H.A. Sustainable Manufacturing and Design: Concepts, Practices and Needs**, Sustainability, Sayı: 4, 2012, s.154-174.
- Rostow, Walt Whitman: **İktisadi Gelişmenin Merhaleleri, Komünist Olmayan Bir Manifesto**, 2. bs., Çev: Erol Güngör, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1999
- Sami, Kamuran: “Zorunlu Göçle Yüzleşirken: Kentsel Bağlamda Ortaya Çıkan Kültürel ve Toplumsal Ayrışma: Diyarbakır Kent Örneği”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:30, 2009, s.255-256.
- Sen, Amartya: **Özgürlükle Kalkınma**, 1. bs.,Çev. Y. Alogan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004.
- Smith, Adam: **Ulusların Zenginliği**, Çev. M. Bakırcı, & A. Yunus, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1985.
- Şahin, Adem: **İktisadi Kalkınmadaki Önemi Bakımından Türkiye’de Turizm Sektöründeki Gelişmelerin Değerlendirilmesi**, Ankara, Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, 1990.
- Şahin, Ümit: “Bir Truva Atı Olarak Sürdürülebilir Kalkınma”,**Üç Ekoloji Dergisi**, Sayı:10, 2004, s.3-10.
- Şenses, Fikret: **Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma**, 1. bs., İstanbul, İletişim yayınları, 2009.
- Sönmez, Ümit: “Türkiye’de piyasa reformları ve düzenleyici reformlar: Aktör-merkezli bir tarihsel yaklaşım önerisi”, **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı: 120, 2011, s.134
- Şık, Bülent: “Kökler, Sedef Düğümler ve Kavar Köyleri”, 20.03.2019, (Çevrimiçi), <https://www.birartibir.org/dayanisma-ekonomileri/273-u-mutlu-olmayi-ihmal-etme>, 21.03.2019

Tan, "Kırsal Kalkınmada Turizmin Rolü ve İğneada'nın Turizm Potansiyeli",
Özlem: **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, Sayı: 3, 2012, s. 141-147.

Taluğ, C., **Kırsal Kalkınma Paneli**, Ankara, SÜRKAL yayıncılık, 2010.
Ertürk, Y.,
&
Şahinöz,
A, Ahmet
Saltık:

T.C: Tatvan Kaymakamlığı, "Ekonomik Durum", (Çevrimiçi),
<http://www.tatvan.gov.tr/ekonomik-durum>, 12.04.2019.

TMMOB Sempozyu "Sürdürülebilir Kalkınma Sempozyumu" (Çevrimiçi), 1996,
mu: https://www.tmmob.org.tr/sites/default/files/eefcfd5990e441_ek.pdf,
18.03.2019.

Tolunay, "Kalkınma, Kırsal Kalkınma ve Katılımcılık", **II. Ulusal Ormancılık Kongresi**, 2003, s.2-3.
Ahmet: TÜİK "Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları" (Çevrimiçi), 2018,
<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, 25.04.2019.

TÜİK: Medeni Duruma Göre Nüfus Bilgileri (15 Yaş Üstü), 2018, Çevrimiçi,
<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>, 10 Mayıs 2019.

TÜİK: "Medeni Duruma Göre Nüfus Bilgileri (15 Yaş Üstü)", (Çevrimiçi), 2018,
<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>, 10 Mayıs 2019.

TÜİK: "Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları", 2018, (Çevrimiçi),
<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>, 10 Mayıs 2019.

TÜİK: Bitkisel Üretim Miktarları, (Çevrimiçi), 2018,
<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr>, 10 Mayıs 2019.

TÜİK: "Gelire Göre Bölgesel Yoksulluk Oranları", Çevrimiçi, 2017,
http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1013, 12 Mayıs 2019.

- TÜİK: “Bitlis İli GSYH Bilgisi”, (Çevrimiçi), 2017,
"http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1013", 12 Mayıs 2019.
- TÜİK: “Göç Eden Nüfusun Eğitim Durumu”, (Çevrimiçi), 2018,
https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr, 12 Mayıs 2019.
- TÜİK: “Genel Nüfus Sayımı”, Çevrimiçi, 1990,
https://biruni.tuik.gov.tr/nufus90app/idari.zul, 15 Nisan 2019.
- TÜİK: “Genel Nüfus Sayımı”, Çevrimiçi, 2000,
https://biruni.tuik.gov.tr/nufusapp/idari.zul, 12 Nisan 2019.
- TÜİK: “Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları”, Çevrimiçi, 2008,
https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr, 16 Nisan 2019.
- TÜİK: “Hayvancılık İstatistikleri”, (Çevrimiçi), 2018,
https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=101&locale=tr, 20.03.2019.
- Truman, Inaugural Speech, (Çevrimiçi),
Harry: https://trumanlibrary.org/whistlestop/50yr_archive/inagural20jan1949.htm, 29
Mayıs 2018.
- Türkay, **Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik**, İstanbul, Sosyal Araştırmalar
Mehmet: Vakfı, 2009.
Tüylüoğlu, “Küreselleşme Sürecinde Kalkınma Politikaları ve Devletin Zayıflayan Rolü”,
Şevket: **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**,
Cilt: 9 Sayı: 1, 2004, s.261.
- Tütengil, “Köy Kalkınması Bakımından Köylerimizdeki İşgücünün Değerlendirilmesi”,
Cavit: Sayı: 29, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, s.121-123
- UNDP "İnsani Gelişme Raporu Herkes İçin İnsani Gelişme", (Çevrimiçi),
Raporu: 2016,http://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_developm
ent/human-development-report-20161.html, 17. 11. 2018.

UUKS: “Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi 2014-2020”, (Çevrimiçi), [https://kkp.tarim.gov.tr/UUKS%20\(2014-2020\).pdf](https://kkp.tarim.gov.tr/UUKS%20(2014-2020).pdf), 17.02.2019.

Veltmeyer, Henry: **Latin Amerika ve Başka Bir Kalkınma**, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2006.

Wallerstein, Immanuel: **Tarihsel Kapitalizm**, 1. bs., Çev. N. Alpay, İstanbul, Metis Yayınları, 2012.
Weber, Eugen: **“Köylülerden Fransızlara”**, 1 bs., Çev. Çağdaş Sümer, İstanbul, Heretik Yayınevi, 2017.

Wikipedia: “Hüsnu Özyeğin”, Çevrimiçi, http://www.wikizero.biz/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpd2kvSMO8c27DvF_Dlnp5ZcSfaW4, 08.04.2019.

Worldbank: 2014, Türkiye'nin Deneyimleri: Genel Bakış (Çevrimiçi), <http://documents.worldbank.org/curated/en/267921468308039665/pdf/905090v10ESW0w0rview0EN0final0nov30.pdf>, 21 Ocak 2019

Yardımcı, Sanem: **“İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji”**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Yaman-Öztürk, M., & Akduran, Ö.: “Tarımsal üretimde kadın emeği: tütün üreticisi kadınlar”, M. Yaman içinde, **Ataerkil kapitalist tahakküm altında: kadın emeği, Kadın Bedeni**, 2013, s. 181-201.

- Yavilioğlu, Cengiz: Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal kökenleri, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2002, s. 61.
- Yenigül, Sevinç, Bahar: "Kırsal Kalkınma Politikalarında Yeni Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye'nin Kırsal Kalkınma Politikalarına Etkisi", **Planlama Dergisi**, Cilt: 27 Sayı: 1, 2017, s. 16-25.
- Yücer, Ahmet: **Türkiye'de Kırsal Kalkınma**, Ankara, Epamat Basım Yayın, 2009.
- Yücel, Nazlı: "Ekoloji-Anarşi Ekseninde Bookchin", **Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2009, s. 82-87.
- Zengin, H. Sevgi: "Eko-Anarşizm İçin Karşılaştırmalı Bir Analiz: Kropotkin/Bookchin Örneği", **İdealkent Dergisi**, Cilt: 8 Sayı:21, 2018, s. 229-258

EKLER

MÜLAKAT SORULARI

H.Özyeğin Vakfı Koordinatörüne Yöneltilen Sorular

1. Özyeğin Vakfı olarak kırsal kalkınma projelerinde yaklaşımınız ve öncelikleriniz nelerdir?
2. Kırsal kalkınma projesini uygulamak için Kavar Havzasını seçme nedeniniz nedir?
3. Havzada yer alan Kavar Kooperatifi, projede yer alan hedefler arasında var mıydı? Yoksa tamamen köylüler tarafından mı geliştirildi?
4. Kooperatif ile hala iletişiminiz var mı?
5. Kırsal kalkınma projesi sürecinde havzanın sosyal yaşamında birtakım değişiklikler oldu. Örneğin, fırın veya Yaşam Şartlarını Geliştirme Merkezi gibi. Bu gibi uygulamaların yapılması aşamasında vakıf ve köylüler arasında karar mekanizması ne şekilde işledi?
6. Yapılan derinlemesine mülakatlarda, vakıf tarafından havzada yapılan ekmek fırının çok az kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Daha önce bölgede ortaya çıkan ölüm oranlarının azalmasına yönelik yaptığınız fırına rağmen kadınlar hala evlerinde bulunan tandırlarda ekmek yapmayı tercih etmektedir. Siz bu durumu nasıl değerlendiriyorsunuz?
7. Kooperatifin en önemli geçim kaynağı bal, nohut ve fasulye olarak bilinmektedir. Her yıl vakıf aracılığı ile yılbaşı paketleri sayesinde kooperatif tarafından üretilen ürünler, aracı olduğunuz şirket üyelerine dağıtılmaktadır. 2013 yılından bu yana, hala kooperatif ürünlerinin çoğu yılbaşı paketleri sayesinde satılmaktadır. Yılbaşı paketlerinin olmaması halinde kooperatifin hakim piyasa koşullarında rekabet etmesi çok zor görünmektedir. Bu durumda, sizin, vakıf olarak bu desteği devam ettirmeyi sonlandırmaya yönelik koyduğunuz belli bir tarih var mı?
8. Kavar Havzasında üretim sürecinde en çok kadınların aktif olduğu görülmüştür. Fakat buna rağmen kooperatif işleyiş sürecinde kadınların katılım oranı erkeklere göre çok daha azdır. Bildiğiniz gibi, kadınların kooperatife üyeliği vakfın çalışmaları sayesinde gerçekleşmiştir. Bu durumda, kadınların kooperatif üyesi olma

sürecinde siz ne şekilde zorluklar ile karşılaştınız? Sizce, kadınların kooperatif üyesi olması onların katılımcılığını etkiledi mi?

9. Kadınların kooperatif dışında bir araya gelme veya benzer bir örgütlenme talebi ile karşılaştınız mı? Karşılaştıysanız bu talepler nasıl değerlendirildi?

10. Sizin de bildiğiniz gibi, havzanın en büyük problemlerinden biri olan su krizi hala köylüler arasında devam etmektedir. Sorunun nedeni ise Düzcealan köyünün suyunu paylaşmak istememesi olarak anlatılmıştır. Su sorunu bir yandan köylüler arasında büyük bir huzursuzluğa neden olurken bir diğer yandan da hem ekonomik hem de ekolojik kayıplara yol açmaktadır. Siz, vakıf olarak proje sürecinde su krizi ile ilgili ne tür zorluklarla karşılaştınız? Sizce sorunun kaynağı nedir?

11. Bildiğiniz gibi, kırsal kalkınma projesi ilk başladığı zaman el işi projesi yapıldı. Yapılan el işleri de Marks and Spencer gibi markalara vakıf aracılığı ile satıldı. Kavar Havzası'ndan Marks and Spencer markasına uzanan bu zincir nasıl sağlandı? Fiyat belirlemede el işi yapan kadınlar ile vakıf arasında nasıl bir katılım mekanizasyonu gerçekleşti? Son olarak da, el işi projesinin devam edememesinin sebebi sizce nedir?

12. Kavar Havzası'nda yürütülen projenin başlangıcında yapılan bir diğer ekonomik faaliyet seracılık olmuştur. Bununla birlikte, havzada daha önce seracılık yapılmazken, vakıf projesi ile seracılığa başlandı. Bildiğiniz gibi, havzada üretimin her aşamasında en aktif rol kadınlarındır. Seracılık fikri ilk nasıl ortaya çıktı? Kadınların iş yükünün çok olması ile seracılığın son bulması arasında bir ilişki var mı? Eğer yok ise, sizce neden devam ettirilemedi?

13. Araştırma boyunca yapılan görüşmelere göre, kooperatifin ekonomik geçim kaynaklarından biri olan çiğ sütün çevre illerde yer alan fabrikalar tarafından çek karşılığı ile satın alınması, bugün köylülerin kooperatife güven sorununu ortaya çıkarmıştır. Kooperatife karşı duyulan güvensizliğe veya bunun bir başka formuna proje sürecinde rastlanıldı mı? Rastlanıldıysa, bu sorunlar ne şekilde aşıldı?

KAVAR HAVZASI YARI YAPILANDIRILMIŞ SORU FORMLARI

Genel Sorular

1. Medeni durumunuz nedir?
2. Kaç yaşındasınız?
3. Eğitim durumunuz nedir?
4. Çocuklarınız var mı, okuyorlar mı? (Mezun olan çocuğunuz varsa şu anda ne ile uğraşıyor?)
5. Doğum yeriniz neresi?
6. 90'lı yıllarda göç ettiniz mi? Göç ettiğiniz yerde ekonomik geçimi nasıl sağladınız?
7. Daha önce bu köyde ekonomik geçim nasıldı? Geçmişten günümüze üretim biçiminde bir değişiklik var mı?
8. Köye dönme kararını nasıl aldınız? Döndükten sonra geçiminizi ne ile sağladınız?

Kadın Arıcılar Odak Grup Soruları

1. Arıcılık eğitimi aldınız mı?
2. Arıcılık eğitimi sizin için yeterli oldu mu?
3. Bugüne kadar hiç çevre köylerden arıcılık öğrenmek isteyen oldu mu?
4. Siz hiç başka köylerden gelip arıcılık öğrenmek isteyen kadınlara arıcılığı öğrettiniz mi?
5. Ürünlerinizin alış ve satış fiyatını belirleme aşaması nasıl gerçekleşiyor?
6. Arıcılığa başladıktan sonra hayatınızda ne gibi değişiklikler oldu?
7. İhtiyaç artarsa yani pazarlama gücünüz artarsa üretim de artar mı?
8. Elinizde hiç bal kalıyor mu?(kendi ihtiyacınız dışında)
9. Arılarınızı nereden aldınız?
10. Kadınların bir araya gelme gibi bir düşüncesi oldu mu hiç?
11. Koop. Toplantılarına neden bu aktifken katılmıyorsunuz?
12. Peki kooperatifin eksiliğini gördüğünüz bir konu var mı?
13. Balın fiyatına nasıl karar veriyorsunuz?

14. Kooperatife bal veriyor musunuz?
15. Peki sizce neden kooperatif sayesinde arıcılığı öğrenip bal vermeyen var?
16. Paketleme nasıl oluyor peki?
17. Elinizde kalan balı Tatvan’da satmayı düşündünüz mü?
18. Vakıf gittikten sonra bal ve sütü satmakta zorlandınız mı?
19. Zaman sıkıntınız olmasaydı üye olur muydunuz?

Kooperatif ve Vakıf Hakkında Düşünceler: İktisadi ve Katılımcılık Boyutu

1. Sizce Özyeğin vakfı neden proje için bu havzayı seçti?
2. Vakıf köye ilk geldiğinde siz de köyde miydiniz?
3. Kooperatifin kurulmasına nasıl karar verildi? Siz bu süreci desteklediniz mi?
4. Sizce kooperatif şu anda hangi aşamada?
5. Kooperatife üye misiniz? Üye olmayı kendiniz mi seçtiniz? Memnun musunuz?
6. Üye değilseniz neden üye olmayı istemediniz?
7. Kooperatif toplantılarına katılıyor musunuz? Karar alma aşamaları nasıl gerçekleşiyor?
8. Şu anda kooperatife ne veriyorsunuz? (süt, bal, fasulye, ceviz?)
9. Üye olduğunuz halde neden kooperatife hiçbir şey vermiyorsunuz?
10. Kooperatif kurulmadan önce ürettiklerinizi pazarlayabiliyor muydunuz?
11. Kooperatif kurulduktan sonra pazarlama gücünüzde nasıl bir değişiklik oldu?
12. Kazandığınız parayı nereye harcıyorsunuz?
13. Sizce kooperatifte en çok tartışılması gereken konu nedir?
14. Sizce kooperatifte kararlar ortak alınıyor mu?
15. Vakıf tarafından uygulanan projeden sonra hayatınızda ekonomik veya sosyal anlamda bir değişim oldu mu? Ne gibi bir değişim?
16. Kooperatifte aktif olabilmek için kredi çekildi mi?
17. Vakıf köylerde proje yürütürken köy fırını, okul veya kültür merkezi yapımı kararları nasıl alındı?
18. Köy fırını kullanıyor musunuz? Kullanmıyorsanız sebebi nedir?
19. Vakıf köyden ayrıldıktan sonra kooperatifte ne gibi değişiklikler oldu sizce?

20. Kooperatifin sermayesi şu anda ne durumda? Kooperatife ait para nasıl değerdendiriliyor?
21. El işi ve seracılık fikri nasıl ortaya çıktı?
22. Sera bitkiciliğı ve el işinde yer aldınız mı? Neden devam edemediniz?
23. Sizin yapığınız bir fuların ne kadara satıldığından haberdar mıydınız?
24. Başka köylerle veya kooperatifler ile işbirliğı yapıldı mı?
25. Sizce kadınların kooperatif çalışmaları ile iş yükü değışti mi?
26. Arıcılık eğitimi, süs bitkisi yetiştiriciliğı eğitimleri yeterli oldu mu? Siz başkasına eğitim verdiniz mi?
27. Kooperatife ait ürünler neden yakın şehir veya ilçelerin marketlerinde satılmıyor sizce?
28. Vakfın aracı olduğı her yıl düzenlenen yılbaşı ve ramazan paketleri teklifi gelmediğinde ürünlerinizi nasıl pazarlamayı düşünöyorsunuz?
29. Ürettiğınız ürünlerin satış fiyatı nasıl ve kim tarafından belirleniyor?
30. Ürettiğınız bal, süt, fasulye veya cevizin dışarıda ne kadara satıldığını takip ediyor musunuz?
31. Ailenizde kooperatif kurulduktan sonra köye geri dönen genç var mı?
32. Vakıftan önce kooperatif kurma düşöncesi var mıydı?
33. Sizce kooperatifleşme en çok kim veya kimler için var?
34. Sizce kalkınmanın anlamı nedir?
35. Sürdürülebilir kelimesi size neyi çağırıştırıyor?
36. şu anda kooperatife hangi ürünleri veriyorsunuz?
37. Sizce şuan kooperatifte tartışılması gereken konu nedir?
38. Kooperatif kurma düşöncesi nasıl ortaya çıktı?
39. Başka köyler veya kooperatifler ile iş birliğı yaptığınız oldu mu?
40. Köylerde çöpler belediyeler tarafından toplatılmıyor. Siz atıklarınızı ve çöplerinizi ne yapıyorsunuz?
41. Ekonomik kriz sizi etkiledi mi? Etkilerini anlatır mısınız?
42. Daha önce yapılan ama şimdi yapılamayan bir üretim var mı?

Kooperatif Yöneticilerine Sorulan Sorular:

1. Kooperatifin muhasebesi tutuluyor mu?
2. Kooperatif eline geçen parayı nasıl değerlendiriyor?
3. Toplulaştırma bu köye geldi mi?
4. İçme suyu ve sulama suyu nereden geliyor?
5. Kooperatif başkanı ve yönetim kurulu nasıl seçildi?
6. Kadınlar da kooperatif başkanlığı için aday gösteriliyor mu?
7. Toplantıda kararlar nasıl alınıyor?
8. Ne kadar sürede bir toplantı yapıyorsunuz?
9. Toplantıya katılım oranı kadın erkek sayısı ne durumda?
10. Kooperatif marketinde hangi ürünler satılıyor?
11. El işi projesine ve seracılık projesine neden devam edilmiyor?
12. Kooperatifine sütünü veren kişi sayısında sizce neden azalma var?
13. Şu anda kooperatife ait bir websiteniz var. Talepler artarsa üretiminiz de artar mı?

Aşağıdaki sorular özellikle köy muhtarlarına sorulmuştur:

1. Kooperatife üye olanlar ile üye olmayanlar arasında değişiklik var mı? Nasıl bir değişiklik?
2. Kooperatifteki gelişmeler sizce sadece üye olan köylüleri mi yoksa tüm havzayı mı etkiliyor? Ne şekilde bir etkilenme var?
3. Üretim sürecindeki dayanışmayı kooperatif kurulmadan önce ve sonra siz nasıl değerlendiriyorsunuz?
4. Kooperatif kurulduktan sonra ekonomik gelişim dışında eğitim veya sosyal anlamda neler yapıldı? Sosyal çalışmalar açısından proje sonrasında siz neler yaptınız?
5. Şu anda köylülerin yoğun olarak talepleri nelerdir?
6. Sizce kooperatife katılımı en çok ne etkiliyor?
7. Üye olan kadınlar ile erkekler arasındaki sayısının bu kadar fazla olmasının sebebi sizce neye bağlıdır?
8. Siz bu projeyi yardım olarak mı yoksa destek olarak mı değerlendirirsiniz? Neden?